

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Csukovits Enikő

Felelős szerkesztő:
Kulcsár Beáta

Szerkesztőség:
Bácsyati Dániel, Bartha Ákos, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Kiadó, szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
158. évfolyam (2024) 6. szám

Szerkesztőbizottság:

A. Sajti Enikő, Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, G. Etényi Nóra,
Hermann Róbert, Horn Ildikó, Klaniczay Gábor, Kövér György, Krász Lilla, Lévai Csaba,
Molnár Antal, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila, Rainer M. János, Szakály Sándor,
Varga Zsuzsanna, Veszprémy László, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (Egyesült Királyság),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Marosi Zsófia

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu
ISSN 0039-8098

TARTALOMJEGYZÉK

TRIANON UTÁN – KÁRMENTÉS ÉS ÚJRATERVEZÉS

Föcze János: Megszállók és megszállottak.

Paál Árpád és a székelyudvarhelyi impériumváltás (1918–1920) 1029

Pogány Ágnes: Jótétel és gazdasági rekonstrukció.

Magyarország trianoni békeszerződésből eredő pénzügyi kötelezettségei 1061

Majdán János: A Déli Vasút Trianon után 1099

Zeidler Miklós: A Nemzetek Szövetsége és Magyarország.

Politikai erőviszonyok és az érdekvérvényesítés lehetőségei 1119

KÖZLEMÉNYEK

Zsoldos Attila: Doncs mester zólyomi ispánsága 1179

Fejérdy Gergely: Habsburg Ottó útlevélügyei (1919–1949) 1199

TÖRTÉNETI IRODALOM

Zsolt Hunyadi – András Ribí: The Knights Hospitaller in Medieval Hungary

(*Barabás Gábor*) 1219

Wojciech Fałkowski – Paweł Tyszka (szerk.): Władztwo Władysława Łokietka.

700-lecie koronacji królewskiej (*Bagi Dániel*) 1221

Balázs Eszter: Mars és Apolló közt. Írók és más értelmiségiek az első világháborúban

(*Vörös Boldizsár*) 1223

Anton Hruboň a kol.: Fašizmus náš slovenský (*Bajcsi Ildikó*) 1225

Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.): Magyarország globális története 1869–2022;

Laczó Ferenc – Vadas András – Varga Bálint (szerk.):

Magyarország globális története a kezdetektől 1868-ig (*Romsics Gergely*) 1228

Romsics Ignác: Hetven év – Egotörténelem 1951–2021 (*Jeszzenszky Géza*) 1232

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI 1237

Főcze János

MEGSZÁLLÓK ÉS MEGSZÁLLOTTAK

Paál Árpád és a székelyudvarhelyi impériumváltás (1918–1920)*

„Drága Kicsikéim. Csak hogy a kezem írását lássátok, küldöm ezt a pár ellopható sort. Az első támadást Isten segítségével elhárítottam, visszafordítottam a saját fejükre. A többit az Isten tudja és a nagy sors, kiben mindig hiszek és kinek az útját járom. Kitartunk. Otthon is így legyen, akkor minden nagy reményünk diadalmaskodik. [...] Apukátok mindig veletek van, érettetek küzd és élni fog. Lelkem örökké csókolja lelketeket” – írta 1919. január 18-án Paál Árpád Udvarhely vármegyei helyettes alispán családjának Székelyudvarhelyre, miközben a román megszálló hatóságok a már több mint egy hete tartó házi őrizetét követően településről településre szállították, és sorozatos kihallgatásoknak vették alá.¹ Az elszántságot és bizakodást tükröző sorok valójában keserű tehetlenségről és kiszolgáltatottságról árulkodnak. Az alagút végén nem látszik semmi fény: a rejtve haza üzenő Paál csupán azért ragadott ceruzát, hogy a keze írását lássák, és lelket öntsön a családjába, azokba, akiktől elszakították. A köztisztviselő – később a magyar kisebbségi közélet egyik vezéralakjává váló – Paál Árpád² személyes drámája ugyanakkor egybefonódott tágabban vett csoportjának drámájával. Az Erdélybe 1916 után az antant haderejeként már másodszor érkező román csapatok ekkor még nem találkoztak a nagy háborúban vesztes és a belgrádi konvencióban³ foglaltaknak megfelelően reagáló Magyarország ellenállásával,

* A tanulmány a Trianon 100 Lendület Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ Haász Rezső Múzeum (Székelyudvarhely), Paál Árpád Kézirathagyatéka (a továbbiakban: HRM PÁK), Levelezés, 417. Paál Árpád levelei feleségéhez. Paál Árpád levele családjához. Kiskapus, 1919. jan. 18.

² Paál Árpád (1880–1944) Brassóban született egy tanár és egy énekesnő fiaként. Középiskolába szülővárosában, majd Kolozsváron, végül Székelyudvarhelyen (a Római Katolikus Főgimnáziumba) járt. Felsőfokú tanulmányokat a kecskeméti jogakadémián folytatott, államtudományi és jogtudományi doktorátust Kolozsváron szerzett. Már kecskeméti tanulmányai idején közéleti szerepet vállalt, a Kecskeméti Lapok helyettes szerkesztője lett. 1908 és 1918 között Székelyudvarhelyen vármegyei főjegyzőként dolgozott, majd 1918 őszén a Károlyi-kormány a korábban munkapárti, majd polgári radikális Paált Udvarhely vármegye helyettes alispánjává nevezte ki. 1918. november 2-ától a helyi Székely Nemzeti Tanács elnöki tisztségét is betöltötte. Az impériumváltás után különböző hírlapok (Keleti Újság, Újság, Napkelet stb.) munkatársaként dolgozott. A magyar politikai képviselet, az Országos Magyar Párt szervezésébe és munkájába is bekapcsolódott, a párt kolozsvári szervezetének elnöke, majd néhány évig (1927–1931) képviselője volt a román parlamentben. 1932-től haláláig a katolikus-konzervatív Erdélyi/Magyar Lapokat szerkesztette. Az újabb, 1940. évi határmódosulás után mint behívott képviselő kapott helyet a magyar országgyűlésben.

³ A belgrádi katonai egyezmény. In: Magyar történeti szöveggyűjtemény I. Szerk. Romsics Ignác – Nagy István. Bp. 2000. 67–68.

így viszonylag hamar elfoglalták ezt az országrészt – ezáltal lehetővé vált, és kezdetét vette az impériumváltás.

A székelyudvarhelyi főhatalomváltás témájának széleskörű politikatörténeti feldolgozottsága ellenére kevés szó esett a várost megszálló román hadvezetés szemzőgéről, szempontjairól, illetve azoknak a döntéseknek a hátteréről, amelyeket az új impérium képviselői az eseményeket elszenvedők, vagyis a megszállottak pacifikálására és a térség feletti uralom biztosítására hoztak. Az 1918–1920-as székelyudvarhelyi impériumváltással foglalkozó kutatások köréből főként a Paál Árpád hagyatékának rendezését már az 1990-es évek elején megvalósító Bárdi Nándor munkásságát kell megemlítenem.⁴ Paállal kapcsolatban K. Lengyel Zsolt és Horváth Sz. Ferenc munkássága is megkerülhetetlen.⁵ Megemlítendő továbbá, hogy Paál Gábor, Paál Árpád unokája válogatást jelentett meg nagyapja naplójegyzeteiből.⁶

Tanulmányomban arra törekszem, hogy a témát korábban kutatók által – az akkor elérhető magyar források alapján – alaposan feltárt, a román bevonulástól a Paál Árpád és társai hadbírószági eljárásának végéig tartó történetet kiegészítsem a Román Nemzeti Levéltár Központi Levéltárában őrzött peranyag adataival. A peranyagban döntően a román katonai parancsnokok döntéshozatalára, illetve a döntéseket megelőző vitákra rávilágító iratok maradtak fenn; különösen érdekesnek találtam továbbá azokat a dokumentumokat, amelyekből a román katonai vezetők Paál Árpádról kialakított véleménye is kiolvasható. Mindezek mellett a megszállás történetének személyes dimenziója, azaz a térség katonai birtokbavételét elszenvedők megéléstörténete is érdekelt, vizsgálatomat tehát kiterjesztettem Paál családtagjaira is – amennyire ezt a források engedték. Mivel a Székely Köztársaság kikiáltásának történetére később többen hivatkoztak, azt is megvizsgáltam, hogy Paál mikor, miért és hogyan váltott a teljes elutasításról a román impérium kényszerű elfogadására, illetve azt, hogy miként emlékezett az akkori helyzetre.⁷ Érdeemes továbbá újra áttekinteni az elérhető források alapján

⁴ A székelyudvarhelyi események lehető legrészletesebb eseménytörténeti leírásához lásd *Bárdi Nándor*: Impériumváltás Székelyudvarhelyen. Aetas 8. (1993) 3. sz. 76–120.; *Uő*: Impériumváltás Székelyudvarhelyen. In: *Uő*: Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről. Csíkszereda 2013. 37–86.

⁵ K. Lengyel Zsolt Paálnak az autonómia kérdésköréhez és a transzilvanizmushoz fűződő viszonyát elemző írásai, Horváth Sz. Ferencnek pedig Paál két világháború közötti politikai nézeteit vizsgáló tanulmányai fontosak. Ezek közül lásd főként *K. Lengyel Zsolt*: Az elnapolt alternatíva. Paál Árpád és az erdélyi magyar autonómia 1919/1920. Korunk 3. (1991) 1265–1269.; *Horváth Sz. Ferenc*: Utak, tévutak, zsákutcák. Paál Árpád két világháború közti politikai nézeteiről. In: *Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században*. Szerk. Ablonczy Balázs – Fedinec Csilla. Bp. 2005. 117–160.

⁶ Lásd *Paál Árpád*: A kisebbségi lét tanulóévei Erdélyben I–II. Csíkszereda 2008.

⁷ Az általam főként a megszállók szemzőgének feltárására használt peranyag igen informatív, mivel összeállításkor a vádirathoz bizonyítékként csatolták azokat a katonai jelentéseket, iratokat, amelyek alapján a román hatalom elleni lázadást szerették volna bizonyítani 1919 áprilisában. A per anyagával

azt is, hogy hogyan hatott a székelyudvarhelyiek életére és mindennapjaira a román katonák és az újonnan felálló adminisztráció diktálta berendezkedés. Mint már mások is megállapították, ez az időszak, az akkori tehetetlenség és kiszolgáltatottság, valamint a kialakult helyzet minden félnek elfogadható rendezését célzó próbálkozások kudarcba fulladása megváltoztatta a megszállást elszenvedők sorsát, és későbbi életük döntéseire is komoly hatással volt.⁸

Egy elsüllyedt társadalmi csoport

A magyar történeti elbeszélések fókuszában álló 1918 előtti székelyudvarhelyi állami tisztviselők nagyrészt ugyanazzal a dilemmával néztek szembe a román csapatok által megszállt területeken, mint általában az erdélyi hivatalnokok, így Paálék helyzete mindenképpen túlmutat Székelyudvarhelyen. A román csapatok bevonulása, a megszállás, majd a *de facto* helyzet állandósulása ezeket az embereket nagyjából egyszerre állította addigi életük talán legnagyobb döntése elé: választaniuk kellett aközött, hogy a magyar fennhatóság alatti területekre visszavonuló magyar állammal tartanak, vagy azokkal a közösségekkel maradnak, amelyeknek maguk is tagjai és életük meghatározó részében szolgálói voltak. Akármelyik útra léptek is, kilátásaik borúsra fordultak. Addigi életük, felépített karrierjük számos esetben derékba tört. Azok, akik a maradás mellett döntöttek, az elit részeként arra kényszerültek, hogy ne csak a saját szerepüket gondolják újra a kisebbségivé váló erdélyi magyar társadalomban, hanem a közösségüket is. Ráadásul úgy kellett „kitalálniuk” a kisebbségi társadalmat, hogy közben kénytelenek voltak átértékelni a magyar államhoz fűződő lojalitásukat és meghatározni az utódállammal való kapcsolatukat is.

A kontinuitások és a helyben maradók formális, de főként informális működési módozatainak fennmaradása mellett⁹ ez a helyzet cezúrát jelentett: Erdélyben 1918–1920-ban az állami tisztviselők egészen népes és meghatározó társadalmi csoportja süllyedt el az 1918 előtti világgal együtt. Az Osztrák–Magyar Monarchia és azon belül a történelmi Magyarország hajóján maradni

első ízben a Korunk 2018. decemberi számában megjelent tanulmányomban foglalkoztam, amit 2020-ban újra kiadtak. Lásd *Főzse János*: Paál Árpád és a román hadsereg. Az 1918–1919-es székelyudvarhelyi impériumváltás. Korunk 29. (2018) 12. sz. 31–41.; *Uő*: Paál Árpád és a román hadsereg. Az 1918–1919-es székelyudvarhelyi impériumváltás. In: *Impériumváltás Erdélyben 1918–1920*. Szerk. Kovács Kiss Gyöngy. Kolozsvár 2020. 204–222.

⁸ Lásd pl. *Horváth Sz. F.*: Utak, tévutak, zsákutcák i. m. Tanulmányom részben Horváth Sz. Ferenc – Paál első, polgári-radikális korszakának 1918–1920 közötti időszakára vonatkozó, e művében kifejtett – meglátásaiból indul ki.

⁹ Ehhez lásd Egrý Gábor munkásságát. – *Egrý Gábor*: Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944. Bp. 2015.

ezekben a vészterhes időkben egyáltalán nem kecsegtetett fényes kilátásokkal. A már a világháború alatt recsegő-ropogó államszerkezet léket kapott, és meglepően gyorsan sodródni kezdett az örvény felé.¹⁰ Tévednénk, ha azt gondolnánk, hogy a még ekkor is a deszkákba kapaszkodók számára nem volt nyilvánvaló, hogy a hajó megsemmisülésének elkerülésére kevés remény maradt.

Küzdelem a mozgásterért. Paál Árpád és a belgrádi konvenció¹¹

Paál Árpádot, Udvarhely megye helyettes alispánját, a székelyudvarhelyi Magyar Nemzeti Tanács elnökét tettei azok közé sorolják, akik a kilátástalan helyzet ellenére mozgásteret próbáltak maguknak teremteni. Habár a vármegye élén a Károlyi-kormány által kinevezett, korábban függetlenségpárti országgyűlési képviselő, Válersik Ferenc főispán és kormánybiztos állt, az udvarhelyi eseményekben mégsem ő játszotta a kiemelkedő szerepet, hanem az egyszerre karakán és izgága Paál.¹²

Székelyudvarhelyre 1918. december 6-án vonultak be a román csapatok. A Constantin Prezan tábornok, a román hadsereg vezérkari főnöke által még 1918. november 18-án kiadott 303. számú operatív parancs szerint a Ferdinánd király rendelkezése alapján Erdélybe bevonuló román csapatoknak a következő – a belgrádi katonai konvencióról mintegy tudomást sem vevő – küldetéseknek kellett eleget tenniük: (1) „a Tisza és Duna közötti Kárpátokon túli terület elfoglalása történelmi feladatának” teljesítése közben méltón kellett képviselniük „a román állam rendjét és civilizációját”; (2) a románokkal és az „idegenekkel” való

¹⁰ Az időszakot tárgyaló legújabb – és megrendítően érzékletesen megírt – átfogó munkáért lásd *Hatos Pál: Az elátkozott köztársaság*. Bp. 2018.

¹¹ A román katonai megszállást végigkövető fejezetek a már említett, a *Korunk* 2018. decemberi számában megjelent, Paál Árpád 1919-es perének anyagát első ízben feldolgozó tanulmányom bővített és javított változata. Lásd *Főcze J.: Paál Árpád és a román hadsereg* (2018) i. m.; *Uő: Paál Árpád és a román hadsereg* (2020) i. m.

¹² Paál Árpádot a hagyatékában fellelhető törzskönyvi lap alapján Válersik Ferenc kormánybiztos főispán 1918. november 17-én nevezte ki az 5338-918. számú intézkedésével helyettes alispánná. – HRM PÁK Személyes iratok, 631. Személyes iratok, okmányok. Dr. Paál Árpád törzskönyvi lapja. 1931-es, Pálffy Gulácsy Irénnek írt életútjában Paál így írt ennek körülményeiről: „A forradalom a Székelyföldet is érintette, mert itt hadszíntér volt, meg állandó hadfelvonulási terület, tehát fokozottabb nyomor. A közigazgatás ellen mindenütt ellenséges magatartást vett föl a nép, de a mi megyénkben én, a közigazgatás háborús vonatkozásainak a vezető tisztviselője voltam az, akiben a forrongó népindulat mégis legjobban tudott bízni. Így lettem a forrongó időkben közfelkiáltással, a megye népének egyhangú bizalmából Nemzeti Tanácsi elnök. Az volt a városról falura, s onnan visszakiáltott jelszó, hogy amennyiben én nem vállalom az elnökséget, elkergetik az egész volt közigazgatást, s fölakasztanak néhány vezető tisztviselőt. Mint ilyent, a kormánybiztosi hatáskörrel kinevezett utolsó megyei főispán, Dr. Válersik Ferenc helyettes alispánna is léptetett elő.” – HRM PÁK Levelezés, 437. Paál Árpád levélfogalmazványai Gulácsy Irénhez. Segélykérés, részletes közéleti önéletrajzzal, s. k. (1905–1920). Kolozsvár, 1931. Az irat másolatához Paál Gábor révén jutottam hozzá, ezúton is köszönöm a segítségét.

érintkezéseik során be kellett bizonyítaniuk, hogy „felvilágosodott, magas kultúrájú, illetve széles igazságérzet és emberségesség által átjárt” tisztek és katonák; (3) tilos volt eltulajdonítaniuk azon települések vagyont, ahol megszálltak vagy áthaladtak; (4) támogatniuk kellett a román nemzeti gárdákat az elfoglalt települések rendjének fenntartásában; (5) le kellett fegyverezniük és fel kellett számolniuk az „idegen” gárdákat és egységeket, és lehetőséget kaptak arra is, hogy letartóztassák, illetve internálják azok veszélyesnek bizonyuló vezetőit; (6) csakis az erdélyi román Kormányzótanáccsal folytatott egyeztetések után állíthattak fel új hatóságokat; (7) a sajtótermékek megjelenését ugyan engedélyezniük kellett, ugyanakkor cenzúrázniuk is; (8) a fontosabb központokba zeneszóval, vitézséggel kapcsolatos énekeket dalolva kellett bevonulniuk.¹³

A megszállással a városban is új korszak kezdődött – a két világháború közötti időszak egyfajta előjátéka –, amelyet a helyi hatóságok és a megszálló román csapatok viszonya alapján három periódusra tagolhatunk. Az első ezek közül a román bevonulástól Paál házi őrizetbe helyezéséig (1918. december 6. – 1919. január 9.), a második Valer Neamțu prefektus megérkezéséig Václav Ferenc főispán eltávolításáig (1919. január 9–13.), a harmadik pedig az új megyefőnök beiktatásától a trianoni békeszerződés aláírásáig tart.¹⁴

Az udvarhelyiek az egyik első ismert jelentést a Keleti-Kárpátok hágói felé közeledő román csapatokról november 24-én kapták meg. Csíkszeredából arról tájékoztatták őket telefonon, hogy a román csapatok már Gyimesfelsőlokon tartózkodnak, és másnapra azt vetítették előre, hogy átkelnek a Gyimesi-hágón megérkezve ezzel a Csíki-medencébe. Néhány óra múlva megtudták azt is, hogy a csapatok Csíkszeredában egy hetet szándékoznak állomásozni. Érdekes, hogy a jelentéstevő szavai nyomán rögzített sorokból süt a – feltehetőleg az 1916-os román betörés tapasztalataira alapozott – lenézés, valamint az is, hogy az illető képtelennek ítélte a csapatokat a megszállás kivitelezésére. „Vánszorgó népek.

¹³ *Cornel Grad: Contribuția Armatei Române la preluarea puterii politico-administrative în Transilvania. Primele măsurî (noiembrie 1918 – aprilie 1919). Revista de Administrație Publică și Politici Sociale 2. (2010) nr. 4–5. 51–79.*

¹⁴ Habár úgy tűnhet, hogy ez a felosztás erősen önkényes, mégis szólnak mellette erős érvek. Ha a helyi hatalmi központok egymással való vetélkedését helyezzük előtérbe, akkor azt látjuk, hogy Paál házi őrizetbe helyezései a megszálló seregek és a székelyudvarhelyi magyar hatóságok viszonya a belgrádi katonai konvenció nyugodott. Paál „kikapcsolása” az események menetéből éppen a konvenció elismerésének közvetett felmondását jelentette. A Paál házi őrizetbe helyezése és a Neamțu megérkezése közötti rövid idő így egyfajta átmeneti periódus. Január 13-ával a katonai megszállást a polgári hatalom átvétele egészítette ki, és az addig fennálló hatalmi kettőség ezzel megszűnt. Habár több mint egy év múlva került csak sor a trianoni békeszerződés aláírására, és de jure csak ezzel lett Székelyudvarhely a nemzetközi jog értelmében is Románia része, a prefektus hivatalfoglalása után már nem beszélhetünk önálló magyar vármegyei adminisztrációról. Ezen időszakokból jelen tanulmány keretei között az első kettőt mutatom be részletesebben, és csak részben fogok foglalkozni a harmadikkal.

Ezredesük nagyon biztatja az otthonlévő lakosságot, hogy jóban járnak, nyugalmat és bizalmat kérnek. A csíkszeredai veszteglést azzal indokolják, hogy utócsapatokat várnak. A dolog színezete olyan, hogy csak egy ellógott kیهezett csapat botorkál, s nagyobb arányú megszállásra képtelenek. Más szorosokból nincs is semmi behúzóadás” – jegyezték le az udvarhelyi telefonközpontban.¹⁵ Közben a magyar katonai parancsnokság táviratban nyugtatta meg az udvarhelyieket (is): a román csapatok antant csapatok, és a francia főparancsnokság rendelkezéseinek megfelelően nem fogják átlépni a demarkációs vonalat.¹⁶

Paál a Székelyudvarhelyre bevonuló román csapatokat vezető Dumitru Nicolescu tábornokkal december 6-án, Nicolescu felettesével, Aristide Lecca tábornokkal,¹⁷ az 1. Vadászadosztály parancsnokával pedig december 14-én tárgyalt, majd kötött megállapodást a katonai parancsnokság táviratában foglaltakra alapozva. A székelyudvarhelyiek – mint utólag kiderült, jogos – bizalmatlanságát mutatja, hogy ezen, jegyzőkönyvbe vett tárgyalások során, illetve a megállapodásokban azon túl, hogy a megszállók és megszálltak viszonyát szabályozták, csupán a belgrádi katonai konvencióban foglaltakat erősítették meg. A román katonai parancsnokok tehát elismerték a magyar adminisztrációt, és írásba foglalták, hogy nem területfoglaló román hadseregként, hanem az antant megszálló csapataiként érkeztek a városba.¹⁸ A székelyudvarhelyi impériumváltás első időszakát így az határozta meg, hogy Paál – bár tisztában volt Bukarest szándékával Erdély elfoglalására vonatkozóan – jogásként és a kiegyezés utáni magyar politikai szocializáció közjogi vitáinak szellemében megpróbálta a belgrádi konvencióval „eltakarni” azt a nyilvánvaló aszimmetriát, amely a két helyi hatalmi központ között feszült, és amely abból származott, hogy a magyaroknak nem állt rendelkezésére haderő.

¹⁵ HRM PÁK Levelezés, 499. Levelek, írásos üzenetek Paál Árpádhoz 1918-ból. Csíkszeredai telefonjelentés a román csapatok helyzetéről. Székelyudvarhely, 1918. nov. 24.

¹⁶ HRM PÁK Levelezés, 499. Levelek, írásos üzenetek Paál Árpádhoz 1918-ból. A kolozsvári magyar katonai parancsnokság távirata, 1918. dec. 5.

¹⁷ Aristide Lecca tábornok (1867–1926) tizennyolc évesen, 1886-ban egyszerű katonaként kezdte a karrierjét a hadseregben, majd viszonylag gyorsan haladva a ranglétrán, az első világháborút megelőzően alezredessé nevezték ki. 1917. szeptember elsejétől már dandártábornokként szolgált. Részt vett a Mărășești melletti csatában, és szerepet játszott az August von Mackensen marsall vezette német csapatok visszaverésében a Keleti-Kárpátok előterében, majd Bukovina és Erdély elfoglalásában. – *Vale-riu Avram et al.: Războiul de Întregire (1916–1919) – comandanți militari români*. București 2016. 108–109.

¹⁸ Így például Nicolescu tábornok az egyik fennmaradt jegyzőkönyv tanúsága szerint a következőkkel nyugtatta meg a székelyudvarhelyieket: „A tábornok úr kijelentette, hogy I. Ferdinánd parancsából az ántant hozzájárulásával jönnek, idejövetelük csak a megszállás jelentőségével bír s az államalakulatok dolgairól majd a kormányok döntenek.” – HRM PÁK Közéleti tevékenységének iratai, 145. Megállapodások. Megállapodás a Székely Nemzeti Tanács és Niculescu román tábornok között. Székelyudvarhely, 1918. dec. 7.

A főként magyarok lakta régió megszállásával és megtartásával megbízott Aristide Lecca tábornok 1918. október 24. és november 12. között a Bukovinát megszálló román csapatok egyik egységét vezette. Akkori felettese, Iacob Zadlic kiemelte jellemzésében, hogy Lecca „Bukovina egyik régiója parancsnokaként, akit a rend és nyugalom fenntartásával, a bukovinai népesség és a csapatok közötti jó viszony megerősítésével, illetve a nemzeti érzelmek újrafelébresztésével bízta meg, buzgón és teljeskörű patriotizmussal dolgozott”.¹⁹ Ugyanakkor a döntő többségében magyarok lakta Székelyföld megszállása több szempontból is nehezebbnek ígérkezett – így a parancsnok és alárendeltjei a belgrádi konvenciót látólag tiszteltben tartva léptek fel. Ezzel magyarázható az is, hogy a fent említett megállapodásokra egyáltalán sor kerülhetett.

A román parancsnokok – akik számára kérdéses volt a megállapodások hatályossága – azonban sorozatosan megsértették ezeket az egyezségeket. Az egyetlen nyilvánosság elé került és valamilyen mértékben érvényesnek mondható megállapodást Dumitru Nicolescu tábornokkal, az 1. Vadászdandár parancsnokával kötötték Székelyudvarhely előljárói.²⁰ Azonban annak ellenére, hogy Nicolescu volt az első Székelyföldre bevonuló magasabb rangú katona, a várost és térségét végül nem az ő egységei, hanem Teodor Pirici ezredes és az ő parancsnoksága alá tartozó 2. Vadászdandár katonái tartották megszállás alatt. Magát a várost egy bizonyos Bázganu kapitány által vezetett térparancsnokság vonta ellenőrzése alá. Az Aristide Lecca tábornokkal, Nicolescu és Pirici felettesével kötött, korábban említett szerződést a tábornok nem hagyta a Paál és Valentsik által nem sokkal korábban alapított *Székely Közéletben*²¹ megjelenni, így az a nyilvánosság elé sem került.

Összességében elmondható, hogy a megszálló hadsereg parancsnokai egyáltalán nem tekintették megszeghetetlennek a megállapodásokat. Feltételezhető, hogy inkább a helyi hatóságok megnyugtatóra és időnyerésre alkalmas eszközt láttak ezekben. Az udvarhelyiek számára ugyanakkor minimális mozgásteret biztosítottak, hiszen hivatkozási alapot kínáltak követeléseik megfogalmazásához. Ebben az időszakban egyfajta, a belgrádi katonai konvenció alapjain nyugvó hatalmi kettőség állt fenn a városban: a megszálló csapatok katonailag ellenőrzésük alá vonták a várost, és gyakran visszaéltek a hatalmukkal, azonban helyén hagyták a Valentsik és Paál, valamint Keith Ferenc közjegyző vezette polgári közigazgatást. Ennek az állapotnak vetett véget a román térparancsnok 1919 januárjában.

¹⁹ Valeriu A. et al.: Războiul de Întregire i. m. 109. (A tanulmányban szereplő, román nyelvből magyarra fordított szövegrészletek a saját fordításaim.)

²⁰ A megállapodások részletes ismertetéséhez lásd *Bárdi N.*: Otthon és haza i. m. 48–50.

²¹ A Székely Közéletet Paál és Valentsik 1918. november 24-én alapították.

A kenyértörés. Paál Árpád és az eszköztelenség tapasztalata

1919. január 9. kora délutánjától számíthatjuk az előbbieken bemutatott hatalmi kettőség megszüntetésének előjátékát Székelyudvarhelyen. Apropóját a tisztviselőknek az 1918. november 16-án kikiáltott Magyar Népköztársaságra való felesketése szolgáltatta, amire a magyar belügyminisztériumtól kaptak utasítást.²² Válersik azt Paálnak továbbította, aki összehívta a köztisztviselőket a főispáni hivatalba. A helyettes alispán valószínűleg nem szerette volna a véletlenre bízni a tisztviselők lojalitásának megtartását – ez állhatott annak hátterében, hogy a Válersikkal korábban megbeszéltek szerint január elején a februári és márciusi bérüket is kifizette.²³

A Székelyudvarhely ellenőrzésével megbízott Bâzganu térparancsnok – a még aznap született, az Erdélyi Csapatok Parancsnokságához benyújtott jelentése szerint – informátor útján szerzett tudomást a gyűlésről, és valamivel az ünnepélyes keretek közt lezajlott köztisztviselői eskütételt követően toppant be a helységbe. A térparancsnok az 1918. december 24-én megalakított Comandamentul Trupelor din Transilvania (CTT), vagyis az Erdélyi Csapatok Parancsnokságának 7. számú, a bejelentés kötelezettségét előíró rendeletére hivatkozva kérte számon Paálon és a tisztviselőkön a „be nem jelentett politikai gyűlést”. Paál erre válaszul a belgrádi konvencióra és az annak szellemében kötött szerződésekre hivatkozva utasította el – az ő értelmezése szerint – a helyén maradó magyar polgári közigazgatás autonómiáját sértő számonkérést. A helyettes alispán azzal küldte el Bâzganut – a kapitány jelentése alapján rendkívül arrogáns módon –, hogy „nincs számára mondanivalója”.²⁴ Bâzganu még távozta előtt elkobozta az eskü

²² Arhivele Naționale Române, Serviciul Arhive Naționale Istorice Centrale [Román Nemzeti Levéltár Központi Levéltára] (Bukarest) (a továbbiakban: ANR ANIC), Col. 96. Colecția Procese întocmite de organele Justiției, Siguranței și a Jandarmeriei pentru comuniști, militanți ai mișcării muncitorești și ai organizațiilor de masă revoluționare [Az igazságszolgáltatási, titkosszolgálati és csendőrségi szervek által a munkásmozgalmi aktivisták ellen összeállított peranyagok gyűjteménye] (a továbbiakban: Col. 96), Dosar 3638. Dr. Paál Árpád és társai periratai a székelyudvarhelyi köztisztviselők sztrájkja ügyében (a továbbiakban: D 3638), f. 4. A magyar belügyminiszter táviratának román fordítása. H. n., d. n. (A felhasznált román nyelvű levéltári dossziék és iratok címét, tárgyát a továbbiakban magyarul közlöm.)

²³ *Bárdi N.*: Otthon és haza i. m. 52. Később ezt Paál is elismerte egyik kihallgatása során. Akkor úgy mesélte el a történeteket, hogy miután a tisztviselők letették az esküt a Magyar Népköztársaságra, utasítást adott béreik előre történő kifizetésére. – ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 86. Paál Árpád kihallgatási jegyzőkönyve. Nagyenyed, 1919. márc. 5. (A Gergely-naptár szerint 1919. márc. 19.) (A dokumentum dátumozása az 1919. április elsejei román naptárreformot megelőzően, a gregorián naptár szerinti időszámítás alkalmazása előtt történt. A továbbiakban zárójelben jelzem, ha a dokumentum eredeti dátumozása eltér a gregorián naptártól.)

²⁴ ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 1–3. Bâzganu kapitány jelentése Pirci ezredesnek. Székelyudvarhely, 1918. jan. 9. (A julián naptár szerint 1918. dec. 27.)

szövegét, majd úgy tért vissza, hogy magával hozta felettese, Teodor Pirici ezredes engedélyét Paál őrizetbe vételére.

Paál feltehetőleg sejtette, hogy elérkezett a kenyértörés pillanata. Bâzganu visszaérkezéséig leveleket fogalmazott az egykori székely székek közül Háromszék, Csík és Gyergyó egyes elöljáróinak.²⁵ Ezekből azt ismerjük, amelyiket a kapitány visszatértekor megtalált és elkobzott. Levelében Paál röviden összefoglalta az eskütétel körülményeit, és jelezte, hogy a román csapatok parancsnokai valószínűleg nem fogják tolerálni a működését. Annak a véleményének is hangot adott, hogy a megszállók a román impérium Erdélyre való kiterjesztésére készülnek. Végül megkérdezte, hogy „nem gondolják úgy, hogy elérkezett az ideje a Székely Köztársaság kikiáltásának?”²⁶

A helyettes alispánt hamarosan házi őrizetbe helyezték, és mind a térparancsnok, mind Pirici ezredes kihallgatta. Az Erdélyi Csapatok Parancsnokságának küldött jelentésében a Paál „arrogáns viselkedésére” szintén panaszkodó Pirici ezredes arra kérte a román csapatok parancsnokságát, hogy cseréljék le a román csapatokkal szemben ellenséges Udvarhely és Csík vármegyei magyar közigazgatást. Az események másnapján kelt jelentését Pirici azzal zárta, hogy Paált „felbujtónak” nevezte, és internálására tett javaslatot.²⁷

A székelyudvarhelyi impériumváltás második, átmeneti időszakát az udvarhelyi magyar tisztviselők Paál szabadlábra helyezésére vonatkozó erőfeszítései határozták meg. A betegsége miatt az eseményekbe komolyabban csak ekkor bekapcsolódó Valentsik megpróbált ugyan közbenjárni Paál érdekében a városban tapasztalható felfokozott hangulattal, a helyettes alispán széleskörű népszerűségével, valamint egy esetleges baloldali lázadás kitörésének az elkerülésével érvelve, de kérései süket fülekre találtak. Az ezredes fenntartotta döntését Paál házi őrizetével kapcsolatban, és megfenyegette a kormánybiztost, hogy azon nyomban lelövik azt, aki a román csapatok által ellenségesnek ítélt lépést tesz.²⁸

Január 11-én a köztisztviselők a román megszálló Hadosztályparancsnoksághoz intézett beadvánnyal is próbát tettek Paál szabadon bocsátására, de igyekezettük ugyancsak hiábavalónak bizonyult. „Működését a közjó s a jelzett közjótékonyosságú célok káros megbénítása nélkül egy napig sem nélkülözheti. Nincs intézményünk, melynek altruistiv alapon ne lenne buzgó harcosa, vezetője, lelkes támogatója. Eredeti, ős székely család sarja lévén, innen erős fajszeretete, népe előtti páratlan népszerűsége, s az a közbizalom és megbecsülés, mely állandóan

²⁵ *Paál Árpád: A kisebbségi lét tanulói Erdélyben I.* Csíkszereda 2008. 52.

²⁶ ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 5. Paál Árpád levelének román fordítása, 1919. jan. 9.

²⁷ ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 1–3. Teodor Pirici ezredes jelentése. H. n., 1919. jan. 10. (A julián naptár szerint 1918. dec. 28.)

²⁸ Uo.

körülveszi” – írták a Paál mellett kiálló tisztviselők.²⁹ Jelenlegi ismereteink alapján a Hadosztályparancsnokság döntéshozóit semmilyen mértékben nem hatotta meg ez a gesztus.

Közben a házi őrizetben tartott Paál a gyermekein keresztül kommunikált a még szabadlábban lévő tisztviselőkkel. Miután őrzői rájöttek erre, lépéseket tettek e kommunikációs csatorna lezárására. „Kicsi Gogimnak is megtiltották a kimentelt. Ezeknek az alakoknak nagyon rosszul kell álljon a szénájuk, hogy még a gyermektől is félnek. Ideges lettem, mert fontos üzenetet akartam kijuttatni a mára ideérkező csikiaknak. Kicsi Annámtól, még Burimtól is akartam kiküldeni; szegénykéim szepegve húzódoztak. Aztán Gézuka trónörökösöm vágott neki a küldetésnek; aranyos kicsi gyávám! Ő szepegni se mert, s keresztül törte mégis a rámterített fojtogatást. [...] megindult az összeköttetések folytonosságá” – írta január 12-i dátummal gondolatnaplójába Paál.³⁰

Paál a házi őrizetben fejezte be a független Székely Köztársaság tervezetének a kidolgozását. Mivel az *Emlékirat a semleges, független székely államról* című dokumentumot Bárdi Nándor már a kétezres évek elején közölte,³¹ és többen is foglalkoztak vele, itt eltekintek a részletes ismertetésétől. Azt azonban fontos megemlíteni az emlékirattal kapcsolatban, hogy a magyar impérium fenntartására tett kísérletként megálmodott Székely Köztársaság területe a Székelyföld mellett Brassó, Kolozs, Torda-Aranyos vármegyék magyarlakta vidékeit is magában foglalta volna. Paál elképzelésében egy, a korban meglehetősen progresszív és demokratikus állam jött volna létre, amelynek keretei között biztosított lett volna a választójog és a választhatóság nemre való tekintet nélkül, illetve a hatalmi ágak szétválasztása is. Állama nagyban támaszkodott volna továbbá az állami monopóliumra, a közmunkára, valamint a térség természeti adottságait kihasználó turizmusra.³² Paál elképzelése megvalósulásának azonban aligha volt realitása, Valer Neamțu,³³ az osztrák–magyar hadsereg volt hadbíró őrnagya január 13-i megérkezésével ugyanis az Udvarhely vármegyei impériumváltás újabb szakasza vette kezdetét.

²⁹ ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 38. Beadvány a román megszálló csapatok Hadosztályparancsnokságának. Székelyudvarhely, 1919. jan. 11.

³⁰ HRM PÁK Naplók, 330. Gondolatnapló, 1919. jan. 12-i bejegyzés. Az idézetben szereplő nevek Paál gyermekeinek, Máriának, Annának, Gézának és Istvánnak a becenevei. Az ún. Gondolatnaplót Paál felesége később átírta, azonban vélelmezhetően azon túl, hogy aláhúzott szerinte fontos részeket, illetve zárójelben néhol hozzáfűzte a saját gondolatait, nem változtatott a szövegen.

³¹ *Paál Árpád*: Emlékirat a semleges, független, székely államról. Közzéteszi Bárdi Nándor. Magyar Kisebbség 8. (2003) 2–3. sz. 120–133.

³² Részletesebb elemzésért lásd *Föcze J.*: Paál Árpád és a román hadsereg (2018) i. m.; *Uő*: Paál Árpád és a román hadsereg (2020) i. m.

³³ A forrásokban és a szakirodalomban több formában is használják a nevét: Valer/Valeriu Neamțiu/Neamțu. Tanulmányomban következetesen Valer Neamțuként fogok hivatkozni rá.

Impériumváltás és protest. Az új megyefőnök és az udvarhelyi tisztségviselők

A demarkációs vonalakig tartó magyar területek megszállására hivatalosan az an-tant haderejeként érkezett román csapatok január közepén fogtak hozzá a román impérium tényleges kiterjesztéséhez. A polgári közigazgatás magyar kézen maradását előíró belgrádi katonai konvenciót figyelmen kívül hagyva és Pirici ezredes kérésével összhangban a vármegyék és a nagyobb városok élére saját embereiket nevezték ki, akik természetesen arra törekedtek, hogy saját hatalmukat és a román fennhatóságot megszilárdítsák, valamint arra is, hogy a kulcspozíciókba hozzájuk hűséges, lehetőség szerint román nemzetiségű személyeket nevezzenek ki. A magyarok lakta vidékeken azonban kénytelenek voltak tekintettel lenni arra, hogy az erdélyi Kormányzótanács január eleji, a közhivatalt vállalni szándékozókat jelentkezésre felhívó kérése ellenére a helyi közigazgatás működtetéséhez nem állt rendelkezésükre elegendő számú ember. Így engedményeket kényszerültek tenni a már korábban is tisztségben lévő, többnyire magyar nemzetiségű köztisztviselők felé. További állásban maradásuknak egyetlen feltételt szabtak: az eskütételt Nagy-Romániára, I. Ferdinánd királyra, valamint a Kormányzótanácsra.³⁴ Ennek a szélesebb folyamatnak a részeként az Erdélyi Csapatok Parancsnoksága január 13-ával ideiglenesen a már említett Valer Neamțut nevezte ki Udvarhely vármegye prefektusának, a központi hatalom képviselője szempontjából a főispáni pozíciónak megfeleltethető, de annál szélesebb körű hatalmat biztosító tisztség³⁵ viselőjének.³⁶

A főispáni hivatal átvételéről fennmaradt jegyzőkönyvnek és az eseményre reflektáló visszaemlékezéseknek, jelentéseknek köszönhetően részletekbe menő ismeretekkel rendelkezünk a nem mindennapi aktusról. Mivelhogy Paál Árpád már a 2. Vadászdzandár őrizetében volt, a január 13-án Václav hivatálában megjelenő Valer Neamțu a főispánon kívül Keith Ferenc jegyző és Szentkirályi Andor titkár fogadta. A magát nagyszabeni lakosként bemutató Neamțu a hivatal azonnali átvételére az Udvarhely vármegyét is irányító Erdélyi Csapatok Parancsnokságának kinevezettjeként tartott igényt. Az erdélyi román Kormányzótanács 1919. január 10-én erősítette meg kinevezését.³⁷ A magyar hatóságok képviselői a még el-
viekben érvényben lévő belgrádi katonai konvencióra hivatkozva fejezték ki a

³⁴ *Romsics Ignác*: Erdély elvesztése. Bp. 2019. 165–166.

³⁵ A főispáni és prefektusi tisztség különbözőségéhez lásd *Pál Judit*: Főispánok és prefektusok 1918–1919-ben. A közigazgatási átmenet kérdése Erdélyben. *Századok* 152. (2018) 1179–1214.

³⁶ ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 30. A 4. Vadászszereg Katonai Elhárítási Osztályának jelentése a 2. Vadászdzandárhoz. H. n., 1919. jan. 26. (A julián naptár szerint: 1919. jan. 12.)

³⁷ ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 52. Székelyudvarhely főispáni hivatala átvételi jegyzőkönyvének román fordítása, 1919. jan. 13.

lépés elfogadhatatlanságát: „Tiltakozunk tehát, és óvást emelünk a főispáni iroda és jogkör átvétele ellen, [Válentsik Ferenc] magát Udvarhely vármegye jogszerű főispánjának tekinti, s helyét csak fegyveres erőszaknak engedve fogja elhagyni”.³⁸ A jegyzőkönyvet írók lakonikusan rögzítették az ezt követően elhangzottakat: „Neamțiu Valér hadbíró őrnagy kijelenti, hogy megbízásához ragaszkodik, s fegyveres erőszakkal is átveszi az irodát”. A jegyzőkönyvet ezután lezárták, és a magyar hatóságok részéről a főispán, Keith, Szentkirályi, valamint Kolumbán Lajos, román részről pedig Neamțiu látta el kézjegyével.³⁹

Neamțiu január 16-án már „Udvarhely vármegye irányító prefektusaként”⁴⁰ nyújtott be összefoglaló jelentést az 1. Hadosztály Segesváron állomásozó parancsnokságához és a Nagyszebenben székelő erdélyi román Kormányzótanácshoz.⁴¹ Az ebben foglaltak szerint – ha hihetünk a prefektusnak – a jegyzőkönyv aláírását követően a főispáni hivatalban tartózkodók azt kérték Neamțutól, hogy ragaszkodjanak a formaságokhoz. Ez azt jelentette, hogy a prefektus és a 2. Vadászdzandár parancsnoka, Pirici ezredes kikísérte Válentsiket a főispáni hivatal épületéből, és 45–50 lépés erejéig nem tágitottak mellőle – tehát „erőszakkal” távolították el.⁴² Válentsik a történekről táviratot küldött a magyar belügyminisztériumnak.⁴³ Neamțiu – aki állítása szerint a „lehető legtisztességesebben” viselkedett az eltávolított magyar tisztviselőkkel – ezt követően birtokba vette a főispáni hivatalt, és ezzel formálisan is megszűnt a belgrádi katonai konvenció által teremtett hatalmi kettőség Udvarhely vármegyében.

Az új vármegyevezetőnél valamivel később jelentkeztek a most már elvileg alárendeltjeinek számító köztisztviselők – a Paált helyettesítő Keith Ferenc közjegyzővel az élen –, és azt kérték, hogy adjon nekik három napot arra, hogy eldöntsék, szeretnék-e az új körülmények között folytatni a tevékenységüket, amihez Neamțiu hozzájárult. A prefektus ezt követően a helyi posta vezetőjét, Dávid Lajost kereste fel, hogy bevezesse a táviratos és telefonos kommunikáció

³⁸ ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 49. Székelyudvarhely főispáni hivatalának átvételi jegyzőkönyve. Székelyudvarhely, 1919. jan. 13.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Az eredeti szövegben: prefectul girant al comitatului Odorhei.

⁴¹ Sokatmondó ugyanakkor, hogy miközben Neamțiu az általa írt jelentést az 1. Vadászadosztály parancsnokságának címezte, csupán a gépelt oldal végére toldotta hozzá kézzel, hogy a jelentést a Kormányzótanácshoz is benyújtotta. – ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 48. Valer Neamțiu jelentése az 1. Vadászadosztály parancsnokságához. Székelyudvarhely, 1919. jan. 16. (A julián naptár szerint 1919. jan. 2.)

⁴² ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 47. Valer Neamțiu jelentése az 1. Vadászadosztály parancsnokságához. Székelyudvarhely, 1919. jan. 16. (A julián naptár szerint 1919. jan. 2.)

⁴³ ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 54. Válentsik Ferenc Udvarhely vármegyei kormánybiztos és főispán távirata a magyar belügyminisztériumnak. Székelyudvarhely, 1919. jan. 13. A távirat elküldéséről nincs biztos tudásunk, a prefektus január 16-án elkobozta a szövegét a postáról.

cenzuráját. Dávid azonban nem állt kötélnek, és kijelentette, hogy nem hajlandó az Erdélyi Csapatok Parancsnoksága által kinevezett prefektust szolgálni.⁴⁴ Neamțu még aznap azzal is próbálkozott, hogy megszerezze a házi őrizetben tartott Paáltól a Székelyföld román impérium alá kerülésének elfogadásáról a székelyek nevében tett nyilatkozatát. Paál erre nem volt hajlandó, ellenetesként az önálló és a mind Romániával, mind Magyarországgal szövetséges Székelyföld gondolatával állt elő. Kérte, hogy az erdélyi román Kormányzótanács tegye lehetővé egy olyan nagygyűlés összehívását, ahol ezzel kapcsolatban döntést hozhatnak.⁴⁵

Január 15-én délután – Neamțu aznapi többszöri eskütelre való felszólítása és deportálással való fenyegetését követően⁴⁶ – a három nap gondolkodási idő lejártával a frissen prefektusi hivatallá vált épületben 300–400 magyar állami alkalmazott jelent meg, akik „ünnepélyes” tiltakozásuknak hangot adó nyilatkozatot nyújtottak át a megye vezetőjének.⁴⁷ „Magyarországon a főispáni állás elsőrendű politikai állás, a magyar kormány fontos kérdésekben akaratát és megállapodásait az adminisztráció összes ügyeiben elsősorban és főképpen a főispán útján juttatja a hivatalok és a közösség tudomására. A vármegyei hivatalokat tekintve pedig a főispáni állás az egyedüli, amely a vármegyében a magyar államhatalmat képviseli” – magyarázták a főispáni tisztség jelentőségét.⁴⁸ Majd a továbbiakban a román impérium elutasítása mellett foglaltak állást: „Ebből föltétlen bizonyossággal következik az, hogy ha a román hatalom, vagy bármely román hatóság által kinevezett főispán alatt szolgálunk, nem Magyarországnak, hanem Romániának szolgálunk. Ez tehát nem a rend kérdése, hanem az államhűség kérdése. S ebből viszont következik, hogy a lelkiismeretünkkel megegyeztethetőleg csak a magyar kormány által kinevezett főispán alatt szolgálhatunk, mindaddig, míg a jogérvényes békeszerződés ezt a vármegyét is esetleg Romániához nem csatolja. Ez okból állásunkat ezidőszert el nem foglalhatjuk”.⁴⁹ A tisztviselők egyúttal Paál szabadon engedését is kérték.

A főispáni hivatal előtt egy nagyobb – mintegy ezer fős –, a tisztviselőkkel szolidáris tüntető tömeg gyűlt össze. Az eszkalálódás lehetőségétől megriadt román hatóságok először a tömeget oszlatták fel, majd őrizetbe vették a tisztviselők vezetőit, többek között Váentsiket és Keithet. Szervezettségét tapasztalva és

⁴⁴ ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 47. Valer Neamțu jelentése az 1. Vadászadosztály parancsnokságához. Székelyudvarhely, 1919. jan. 16. (A julián naptár szerint 1919. jan. 2.)

⁴⁵ *Bárdi N.*: Otthon és haza i. m. 61–62.

⁴⁶ Uo. 67.

⁴⁷ ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 47. Valer Neamțu jelentése az 1. Vadászadosztály parancsnokságához. Székelyudvarhely, 1919. jan. 16. (A julián naptár szerint 1919. jan. 2.)

⁴⁸ ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 50. Az Udvarhely vármegyei tisztviselők Örnagy úr! megszólítással kezdődő nyilatkozata. Székelyudvarhely, 1919. jan. 15.

⁴⁹ Uo.

nagyobb rendzavarástól tartva erősítésért folyamodtak: Kányádról egy géppuskás szakaszt, Székelykeresztúrról pedig egy további szakaszt irányítottak a székelyudvarhelyi térparancsnokság alá.⁵⁰

Másnap kelt jelentése szerint Neamțu elítélte a tiltakozó tisztviselőknek ezt a „lázító és mindennel szemben ellenséges, ami román” tettét, és ő volt az, aki őrizetbe vetette a tisztviselők vezetőit. A jelentés alapján csak ekkor jutott Neamțu tudomására, hogy Paál január elején két hónapra előre (februárra és márciusra) kifizette a köztisztviselők bérét. A prefektus „a lázadás” felelőseit Paálban, Keithben és Válentsikben találta meg, és azt javasolta, hogy szállítsák őket minél távolabb, akár Besszarábiába vagy Dobrudzsába. Az őrizetbe vett köztisztviselők szerinte „fertőző elemek és veszélyesek a közbiztonságra, és amint látták, hogy kicsúszott a lábuk alól a talaj – ugyanis információim alapján ebben a vármegyében a székely nép, ha nem vonultak volna be a román csapatok Erdélybe, már régóta lemészárolta volna őket –, mindenféle módon próbáltak népszerűséghez jutni. Ha ezek az őrizetbe vett személyek szabadlábra kerülnének, nagyon nagy mértékben veszélyeztetnék a mi nemzeti ügyünket” – indokolta meg Neamțu a köztisztviselők szabadságának korlátozásáról szóló döntését.⁵¹

A prefektus a helyzet kezelésének mikéntjét Dobre őrnaggyal, az 1. Vadászadosztály vezérkari főnökével és Ștefan Panaitescu ezredessel, az Erdélyi Csapatok Parancsnokságának vezérkari főnökével beszélte meg. Neamțu Dobrénak összefoglalta az Erdélyi Csapatok Parancsnokságához és a Kormányzótanácsához benyújtott – a fentiekben bemutatott – jelentését, és további erdélyi román tiszteket, valamint négy-öt telefonkezelő nőt kért tőle. Arról a döntéséről is tájékoztatta feletteseit, hogy minden tisztviselőt kötelezett arra, hogy minden nap délután négykor jelentkezzen a székelyudvarhelyi térparancsnokságnál (véltetően a veszélyesnek ítélt

⁵⁰ ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 7. Dobre őrnagy, az 1. Vadászadosztály vezérkari főnökének távirata a CTT-hez. H. n., 1919. jan. 16. (A julián naptár szerint 1919. jan. 2.) Habár nem lehetünk teljesen biztosak benne, feltehetőleg a két világháború között jelentős pályát befutó Gheorghe Dobre későbbi tábornokról van szó, aki 1917 és 1920 között őrnagyi rangban szolgált.

⁵¹ ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 47–48. Valer Neamțu jelentése az 1. Vadászadosztály parancsnokságához. Székelyudvarhely, 1919. jan. 16. (A julián naptár szerint 1919. jan. 2.) Jelentése szerint ekkor őrizetbe vetette Keith Ferenc közjegyzőt, Szabó Endre jegyzőt, Szentkirályi Kálmán árvaszéki helyettes elnököt, Kandó István levéltárost, Demeter Lőrinc élelmiszerellátási referenst, Bíró Dénest, Lőrincz Józsefet, Donáth Gyulát, Zayzon Zoltánt, Orbán Albert csendőrt, Kolumbán Lajos tanfelügyelőt, Mátéfi Domokos gazdasági igazgatót, Szabó Gyula helyettes gazdasági igazgatót, Tamás Bálint gazdasági titkárt, Ambrus Ferencet, Soó Domokos polgármesterhelyettest, Szabó József városi jegyzőt, Szakács Zoltán rendőrfőkapitányt, Szabó Lajos írnot, Birtalan Sándor behajtót, Duka András ellenőrt, Tóth Istvánt, Dávid Lajos postafőnököt, Szabó György postafőtiszt főnök-helyettest, Elekes Balás postaalkalmazottat, Balló Géza postaalkalmazottat, Fábíán Ferenc postaalkalmazottat, Kovács Pál állami erdőtanácsost, Zonda József állatorvost, Ferenczi Ferenc számvevőt, Fazakas Gáspár római katolikus papot és tanárt, Frölich Ottó római katolikus tanárt, Csiki Péter római katolikus papot, Török Arthur mérnököt, Csefő Sándor református tanárt és Válentsik Ferenc egykori főispánt.

személyek ellenőrzése és életük megkeserítése volt a célja), valamint arról is, hogy az este hat utáni napszakra kijárási tilalmat vezetett be.⁵²

Ştefan Panaitescu ezredes már másnap válaszolt. A főparancsnok (valószínűleg Traian Moşoiu) helybenhagyta a prefektus döntéseit. Az őrizetbe vett tisztviselőkkel kapcsolatban Panaitescu úgy rendelkezett, hogy Paált szállítsák vonattal Nagyszebenbe, míg a többieket Segesvárra, esetleg más „tisztá román városba”. Vizsgálatot kért ellenük, kiemelve, hogy akinek a bűnösségéről meggyőződnek, azt állítsák hadbíróság elé felbujtás és a köznyugalom megzavarása címén. Panaitescu ezredes ugyanakkor – közelebbről meg nem határozott – óvintézkedések megtételét is szükségesnek ítélte azért, nehogy a szállításuk során az állomásokon kapcsolatba lépjenek hozzátartozóikkal vagy ismerőseikkel.⁵³ A székelyudvarhelyi román helyőrség hozzálátott az őrizetbe vettek utaztatásának előkészítéséhez, ugyanakkor közölte, hogy Válersik betegsége a helyőrség orvosa szerint is túl súlyos az utazáshoz, így továbbra is házi őrizetben tartották. Hasonlóképpen döntöttek Dávid Lajos postafőnökkel kapcsolatban, akinek az internálását a felesége szülés utáni gyengélkedésére hivatkozva halasztották el.⁵⁴

Valer Neamţu prefektus és Dobre vezérkari főnök között ugyanakkor kisebb telefonos vita bontakozott ki a város lecsillapításának kérdésében. Neamţu a már említett kijárási korlátozások mellett erővel kívánta megoldani a helyzetet. Büntessék huszonöt botütéssel azt, aki magyar zászlóval merészkedik az utcára, illetve, ha a köztisztviselők negyvennyolc órán belül nem hagynak fel a sztrájkjukkal, sújtsák Székelyudvarhelyt tízmillió korona büntetéssel és az élelmiszerkészleteik elkobzásával – javasolta. Dobre ezzel szemben valamivel szelídebb álláspontot képviselt. Úgy döntött, hogy a kijárási korlátozások ügyében hozott döntésekbe nem szól bele, a magyar zászló hordozásának tilalmával azonban egyáltalán nem értett egyet. Dobre a köztisztviselői sztrájk folytatásának kérdésében is elnézőbb álláspontot képviselt: csak a tízmillió koronás büntetést tartotta indokoltnak, az élelmiszerek elkobzását nem. A véleménykülönbség miatt Neamţu és Dobre a CTT-hez fordult.⁵⁵

Panaitescu a megbeszélések zárásaként összefoglalta és kiegészítette a korábban felvetett problémákat, lezárva a vitás kérdéseket. Többek között arról rendelkezett, hogy indítsanak kétkocsis különvonatot Segesvárról Székelyudvarhelyre,

⁵² ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 10. Dobre őrnagy, az 1. Vadász hadosztály vezérkari főnökének távirata az Erdélyi Csapatok Parancsnokságához. H. n., 1918. jan. 16. (A julián naptár szerint 1919. jan. 2.)

⁵³ ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 14. Ştefan Panaitescu ezredes távirata az 1. Vadász hadosztályhoz. H. n., 1919. jan. 17. (A julián naptár szerint 1919. jan. 3.)

⁵⁴ ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 17. Dobre őrnagy, az 1. Vadász hadosztály vezérkari főnökének távirata az Erdélyi Csapatok Parancsnokságához. H. n., 1919. jan. 17. (A julián naptár szerint 1919. jan. 3.)

⁵⁵ Uo. f. 18-19.

és a „megfelelő óvintézkedéseket” betartva, másnap reggel szállítsák a tisztviselőket a hadosztályparancsnokságra. A Neamțu által az események hátterében sejtett Paállal kapcsolatban azt kérte, hogy először Segesváron hallgassák ki, majd küldjék tovább Nagyszebenbe. Úgy gondolta, hogy minden őrizetbe vett személyt ki kell hallgatni, és minden esetben el kell dönteni, hogy az illető bűnös-e „a román érdekekkel és biztonsággal” szembeni szervezkedés vádjában. A magyar zászló használatát ugyan engedélyezte, de lehetővé tette a román hatóságok számára, hogy eljárjanak az ellenséges személyekkel szemben. Panaitescu a köztisztviselők elleni fellépéssel kapcsolatban azt tanácsolta, hogy vegyék rá őket az eskü letételére – de nem hagyta jóvá, hogy testi fenyegetést alkalmazzanak velük szemben. Javasolta, hogy ha kell, folyamodjanak a zsarolás eszközéhez, s fenyegetessék meg őket nyugdíjaik elvesztésével. Panaitescu úgy vélte, a székelyudvarhelyiek csakis akkor sújthatók pénzbüntetéssel, ha a köztisztviselők mellé állnak, s akkor is csak olyan mértékben, hogy fennakadások nélkül kifizethessék a bírságot.⁵⁶ Ugyanakkor „visszavették” azokat a fizetéseket, amelyeket a köztisztviselők februárra és márciusra előre megkaptak.⁵⁷

Kiszolgáltva. A köztisztviselők internálása

Panaitescu rendelkezéseinek megfelelően 1919. január 17-én hajnalban a kért óvintézkedéseknek – a különvonat ablakainak bedeszkázásával – eleget tevő helyi parancsnokok Paált, Váentsiket és harminchárom további tisztviselőt Segesvárra szállították.⁵⁸ A város magyar iskolájában elszállásolt tisztviselőket Nicolae Iliescu őrnagy hallgatta ki. Paál a jegyzőkönyv tanúsága szerint az őrnagy kérésére összefoglalta az eseményeket. Azt állította, hogy a Magyar Népköztársaságra való felesketéskor, de még a kihallgatása idején se ismerte az Erdélyi Csapatok Parancsnoksága 7. számú rendeletét, amely alapján őrizetbe vették. Kifejtette, hogy a belgrádi katonai konvenció és a Nicolescu tábornokkal kötött megállapodás alapján a magyar közigazgatás a helyén maradhatott. Ez – az ő olvasatában – azt is jelentette, hogy nem volt köteles bejelenteni az eskütételt, hiszen más adminisztratív ügyet sem jelentett be. A Székely Köztársasággal kapcsolatos levele szerinte magánjellegű volt, és nem emlékszik pontosan a tartalmára, annyira „ideges volt” az események közepette. Ugyanakkor azt is hozzátette, hogy nem gondolta úgy, hogy a Köztársaság létrehozása megzavarta volna a román

⁵⁶ ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 20. Ștefan Panaitescu ezredes távirata az 1. Vadászadosztályhoz. H. n., 1919. jan. 17. (A julián naptár szerint 1919. jan. 3.)

⁵⁷ *Bárdi N.*: *Otthon és haza* i. m. 68.

⁵⁸ ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 26. Dobre őrnagy, az 1. Vadászadosztály vezérkari főnökének távirata a CTT-hez. H. n., 1919. jan. 18. (A julián naptár szerint 1919. jan. 4.)

hadseregek által megszállt területek nyugalmát. Azt is állította, hogy nem volt tudomása arról, hogy a román Kormányzótanács át akarta venni Erdély köz-igazgatását. Érdekes módon Paál az általa aláírt jegyzőkönyv utolsó mondatában arra tett ígéretet, hogy tisztelettel fog viszonyulni a prefektushoz, és lemondva a tisztségéről, valamint az esetleges járandóságairól, visszavonul a közügyektől.⁵⁹ Habár Paál tolmács útján beszélt a kihallgatóival, egyáltalán nem zárható ki, hogy akkori lelkiállapotából következően vagy taktikai megfontolásból valóban ez az elhatározás érett meg benne.

Paált és Fröhlich Ottó tanárt ezt követően – Panaitescu ezredes rendelkezéseinek megfelelően – Nagyszebenbe vitték kihallgatásra. A helyettes alispán eltávolítását a köztisztviselők köréből azzal is indokolták, hogy Paál befolyásolta volna a többi fogvatartottat, nehezítve eredményes kihallgatásukat.⁶⁰ Paált Nagyszebenben január 21-én hallgatták ki,⁶¹ és főként arra voltak kíváncsiak, hogy milyen kapcsolatban volt Apáthyval, illetve, hogy kapott-e pénzt tőle. Paál bevallotta, hogy személyesen ismerte Kelet-Magyarország fő kormánybiztosát, de tagadta, hogy közvetlen összeköttetésben állt volna vele, vagy hogy pénzt kapott volna tőle. Azt ugyanakkor elismerte, hogy Váentsik kapcsolatban volt Apáthyval, és hogy ő maga is beszélt helyettesével, Vincze Sándorral, aki azzal a feltétellel, hogy nem érintenek politikai kérdéseket, engedélyt adott arra, hogy élelmezési kérdések megvitatása céljából érintkezésbe lépjenek a román Kormányzótanáccsal. A Magyar Népköztársaságra letett eskü ügyében a helyettes alispán nem engedett, tette jogossága mellett érvelt. „Megkérem, hogy járjon közbe, hogy a székely nép a vezetőin keresztül gyűlést tarthasson, amelyen eldöntheti a sorsát, és megegyezhet a magyar, valamint a nagyszebeni román kormánnyal is. Reméljük, hogy amint a múltban, úgy a jövőben is a székelyek teljes egyetértésben fognak élni a román néppel” – vetette zárásként jegyzőkönyvbe Paál a kihallgatójával.⁶²

Ez utóbbi kihallgatás az időközben Segesvárra visszazállított Paált bizakodásra készítette. „Nagyszebenben is megúsztam és visszahárítottam a bajokat, de már itt nagyon is vettem észre, hogy a mi kicsi ügyünk egyenesen világügy. Elmondhatják rólunk, hogy törököt fogtam, de nem ereszt. Börtönt is jártam, három napig háltam [ott], de ha könnyeztem, csak a rátok való érzés, a túltelített

⁵⁹ ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 67. Paál Árpád kihallgatási jegyzőkönyve. H. n., 1919. jan. 18. (A julián naptár szerint 1919. jan. 4.)

⁶⁰ ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 56. Paál Árpád és Fröhlich Ottó átadásakor készült feljegyzés. H. n., 1919. jan. 25. (A julián naptár szerint 1919. jan. 11.)

⁶¹ A kézzel rögzített kihallgatási jegyzőkönyv alapján nem könnyű megállapítani, hogy ki hallgatta ki Paált. A nehezen olvasható aláírás alapján feltételezhető, hogy a korábban az osztrák–magyar hadseregben szolgáló Ioan Minișca kapitány volt ezzel a feladattal megbízva.

⁶² ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 59–60. Paál Árpád kihallgatási jegyzőkönyve. Nagyszeben, 1919. jan. 21. (A julián naptár szerint 1919. jan. 7.)

lélek sajtolta belőlem. Utána még tisztább, még Istenbe bízóbb lett minden gondolatom” – írta másnap feleségének a szebeni kihallgatásról.⁶³

A január 28-án feleségének írt levelében már arról számolt be, hogy távozik Székelyudvarhelyről, és újságírói pályára lép. „Minket csak a székely nemzetgyűlés és a magyar kormány adhat vissza a hivatalunknak. Én akkor se megyek vissza a hivatalba, más pályát választok. [...] Az Udvarhelyről való elmenetelünket a Mamáéknál⁶⁴ való dologvállalással gondoltam. Másik pálya az újságírás”⁶⁵ – írta felmérve, hogy milyen lehetőségei lennének az internálás elkerülése után.⁶⁶

Január 31-én Paál már meglehetősen bizakodó hangnemben tudósított: „Még kihallgató őrnagyunk [Nicolae Iliescu] is becsülettel szól a mi cselekedetünkéről, s azt mondja, hogy a mi helyünkben ő is hasonlóan tett volna. A kihallgatásokat egyébként 29-én befejezték, az iratokat Nagyszebenbe küldték, honnan pár nap alatt – az őrnagy mondása szerint – szabad lábra helyezésünk iránt az intézkedés megérkezik.”⁶⁷

Paál 1931-ben egy Gulácsy Irénnek írt levelében a Kormányzótanács székhelyén szerzett tapasztalataihoz még a következőket is hozzáfűzte: „Szebeni börtönömben összeköttetésbe jutottam a magyar vasutasokkal, akik sztrájkba kezdtek az Apáthy és az én kiszabadításomra. Erre engem látszólag szabadon engedtek, s a sztrájkolóknak az Apáthy kiszabadítását is megígérték. A sztrájk megszűnt, mire öröm ismét mellém állott, s visszakísért Segesvárra. Ott még társaim kihallgatásával töltötték az időt, s közülök vagy húszat hazaengedtek.”⁶⁸ A fogva tartott köztisztviselőket tehát január 30. után kezdték kisebb csoportokban hazaengedni. Nem így a még mindig a szabadulásban bízó Paál Árpádot és Keith Ferencet, akiket Segesvárról Nagyenyedre szállítottak, és akik a februárt itt töltötték el. „Jól vagyunk és teljes életbiztonságban, s Nagyenyed város és a Bethlen Kollégium legkitünőbb vendégszeretetét élvezzük” – írta helyzetükről február vége felé közeledve.⁶⁹

Paál ellen az első ismert, a törvényességnek megfelelő és harminc napra szóló letartóztatási parancsot csak 1919. március 21-én állították ki Nagyenyeden.⁷⁰

⁶³ HRM PÁK Levelezés, 417. Paál Árpád levelei feleségéhez. Paál Árpád levele. Nagyszeben, 1919. jan. 22.

⁶⁴ Valószínűleg Paál Árpád Bécsben élő anyjáról, Beigert Bronislawáról van szó.

⁶⁵ HRM PÁK Levelezés, 417. Paál Árpád levelei feleségéhez. Paál Árpád levele. H. n., 1919. jan. 28.

⁶⁶ Paál már korábban, 1918-ban is eljátszott a pályamódosítás gondolatával, ugyanis vonzotta a jogakadémian végezhető tudományos munka. – HRM PÁK Levelezés, 492. Paál Árpád levélfogalmazványja Ugron Gáborhoz. Székelyudvarhely, 1918. ápr. 7.

⁶⁷ HRM PÁK Levelezés, 417. Paál Árpád levelei feleségéhez. Paál Árpád levele. H. n., 1919. jan. 31.

⁶⁸ HRM PÁK Levelezés, 437. Paál Árpád levélfogalmazványai Gulácsy Irénhez. Segélykérés részletes közéleti önéletrajzzal, s. k. (1905–1920). Kolozsvár, 1931.

⁶⁹ HRM PÁK Levelezés, 417. Paál Árpád levelei feleségéhez. Paál Árpád levele. H. n., 1919. febr. 21.

⁷⁰ A letartóztatási parancsot Alexandru Meculescu kapitány, az 1. Vadászadosztály Hadbírótsága helyettes királyi előadója (raportor regal) adta ki Nagyenyeden. – ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 85. 193. sz. letartóztatási parancs. Nagyenyed, 1919. márc. 22. (A julián naptár szerint 1919. márc. 8.)

Azt megelőzően március 18-án hallgatták ki, s a jegyzőkönyv tanúsága szerint már múltidőben beszélt helyettes alispáni tisztségéről. Az Alexandru Meculescu kapitány, az 1. Vadászadosztály Hadbírósa királyi előadója⁷¹ által vezetett kihallgatáson újra elmeséltette vele a január 9-én történeteket. Paál továbbra is a belgrádi konvencióra és a Nicolescuval kötött szerződésére hivatkozott, viszont ekkor már azt hangsúlyozta, hogy *abban a hiszemben volt*, hogy nem kell bejelentenie az eskütételt – mintegy fenntartva tévedésének lehetőségét. Általánosan az is megfigyelhető, hogy korábbi vallomásaihoz viszonyítva ezúttal lényegesen rövidebb válaszokat rögzített a jegyzőkönyvvezető, és a Paál által korábban majdnem minden esetben hangoztatott kérés – hogy hagyják a székelyeket kinyilvánítani az akaratukat a további sorsukat illetően – is elmaradt.⁷²

Paál január végi reményeivel szemben még áprilisban sem került sor a hazaengedésükre. Ellenkezőleg, Keith Ferencsel együtt Nagyenyedről Szamosújvárra vitték, majd miután a hadbíróság április 16-ra tűzte ki a tárgyalás napját, az időközben hazaengedett tisztviselők egyik részének újbóli elszállítását kérte az udvarhelyi román csendőrségtől.⁷³ A bíróság elé citáltak nevei között szerepelt Váentsik Ferencé is, aki azonban operációját követően még márciusban meghalt a segesvári kórházban, így őt már nem tudták beidézni.⁷⁴ Duka András adófőellenőr sem jelent meg a bíróság előtt, ő a kiállított orvosi bizonyítvány szerint „heves fájdalmakkal” járó bélhuruttal küszködött, és emiatt gyógykezelés alatt állt.⁷⁵

Meculescu kapitány a per megindítására vonatkozó parancsához kétoldalas, elméleti fejtegetést is tartalmazó vádiratot mellékel, amelyben az udvarhelyiek különleges esetének kérdését tárgyalta. Először társadalmi és politikai szempontból tért ki a sztrájk jelenségére, és amellett, hogy megállapította, hogy a modern korszakban még vizsgálni szokás azok jogosságát, arra a következtetésre jutott, hogy ebben az esetben nem szerencsés sztrájkjéről beszélni. Szerinte ugyanis, ha „egy köztisztviselői közösség megtagadja a román Kormányzótanács által kinevezett Valer Neamțu alatti szolgálatot, az a román állam biztonsága elleni lépés, más szavakkal a büntettük az állam biztonsága és a román érdekek elleni tett”. Úgy vélte, hogy a magyar állam alkalmazottai tévesen jártak el, amikor felesküdték a Magyar Népköztársaságra, mert „Erdély lakosságának a Román Királysággal való egyesülést kimondó aktusa” után először be kellett volna mutatniuk a

⁷¹ Románul: raportor regal. A királyi előadó a katonai ügyész szerepét töltötte be.

⁷² ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 86. Paál Árpád kihallgatási jegyzőkönyve. H. n., 1919. márc. 19. (A julián naptár szerint 1919. márc. 5.)

⁷³ ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 96. Az 1. Vadászadosztály Hadbírósa sürgős távirata az udvarhelyi csendőrségnek. Déva, 1919. márc. 18. (A julián naptár szerint 1919. márc. 4.)

⁷⁴ ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 97. Az 1. Vadászadosztály Hadbírósa sürgős távirata a segesvári csendőrségnek. Déva, 1919. ápr. 8.

⁷⁵ ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 100. Orvosi Bizonyítvány. Székelyudvarhely, 1919. ápr. 5.

lemondásukat a nagyszzebeni román Kormányzótanácsnak – megmutatva azáltal, hogy lelkiismeretükben és érzelmeikben megmaradtak a magyar állam iránti hűségükben. Értékelése szerint a köztisztviselők tiltakozó lépései nem a prefektust sértették meg, hanem a román államot. Külön kiemelte Paál felelősségét, azon tettének súlyosságát, hogy az eskütételkor azt kérte a tisztviselőktől, mondják ki, nem fognak más állam alatt szolgálni. A köztisztviselők szervezkedései mögött szintén a helyettes alispán sejtette, akit „lánglelkű sovínisztának” írt le, és akinek sikerességét az általa betöltött tisztséggel és a helyiek körében élvezett népszerűségével magyarázta. Kiemelte ugyanakkor, hogy az események eszkalálódásában Paál mellett fontos szerepe volt Keithnek és Válentsiknek is. Így az időközben elhunyt Válentsiken kívül, Paál és Keith mellett perbe fogták Szentkirályi Kálmánt, Kandó Istvánt, Demeter Lőrincet, Lőrincz Józsefet, Donáth Gyulát, Zayzon Zoltánt, Orbán Albertet, Kolumbán Lajost, Soó Domokost, Mátéfi Domokost, Szabó Józsefet, Zonda Józsefet, Ferenczi Ferencet, Szabó Endrét, Ambrus Ferencet, Tamás Bálintot, Szakács Zoltánt, Szabó Gyulát, Birtalan Sándort, Duka Andrást, Tóth Istvánt, Szabó Györgyöt, Kovács Pált, Frölich Ottót, Török Arthurt és Csefő Sándort is.⁷⁶ A tárgyalást 1919. április 16-án 8 órára tűzték ki.⁷⁷ Ugyanakkor arra hivatkozva, hogy nem vettek részt a Paál, majd Keith által összehívott gyűléseken, és felmondtak állásaikból, Elekes Balázs, Balogh Géza, Fábíán Ferenc, Fazakas Gáspár, Csiki Péter, Lakatos Kálmán és Szabó Lajos ellen nem emeltek vádat.⁷⁸ A per helyszínére, Dévára szállított Paálnak és Keith Ferencnek április 11-én adta át Meculescu a vádiratot.⁷⁹

Az egykori helyettes alispán ellen három vádpontot fogalmaztak meg. Először is azzal gyanúsították, hogy a január 9-i gyűlés összehívásával s a köztisztviselők felesketésével a Magyar Népköztársaságra megsértette az Erdélyi Csapatok Parancsnoksága 7. számú rendeletét. A második pont egy erdélyi magyar állam – valószínűsíthetően a Székely Köztársaságra gondoltak – létrehozása céljából kezdeményezett, „a román állam rendje és szuverenitása ellen irányuló lázításra” vonatkozott. A harmadik pontban pedig azzal vádolták, hogy köztisztviselőként a román állammal ellenséges hatalommal, a Magyar Népköztársasággal állt politikai kapcsolatban, s ezzel ártott a román állam politikai és katonai helyzetének. Az ügyész egyenesen halálbüntetést kért Paálra és Keithre, míg a többiek esetében 10 év fogságot indítványozott.⁸⁰ Az öttagú katonai hadbíróóság azonban

⁷⁶ ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 103. Alexandru Meculescu, az 1. Vadászadosztály Hadbírótsága helyettes királyi előadójának vádirata. Déva, 1919. ápr. 8.

⁷⁷ ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 106. 42. számú perindító parancs. Déva, d. n.

⁷⁸ ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 104. 19. számú parancs. Déva, d. n.

⁷⁹ ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 109. Jegyzőkönyv a vádirat átadásáról. Déva, 1919. ápr. 11.

⁸⁰ A per részletes leírásához lásd *Bárdi N.*: Otthon és haza i. m. 76–77.

végül – kettő a három arányban – mind Paált, mind Keithet felmentette a három vádpont alól.⁸¹ A többi perbe fogott tisztviselőt, akiket „csupán” az Erdélyi Csapatok parancsnoksága 7. számú rendelete megsértésével vádoltak, szintén felmentették,⁸² így április 20-ig mindannyian hazatérhettek Székelyudvarhelyre.

Paál számára tehát kedvezően alakultak az események, viszont a történéseket mérlegre helyezve egyértelmű, hogy a történetek fő nyertese a megszálló és maradásra berendezkedő román impérium volt, hiszen a „problémás”, az idegen hatalmat elutasító és az új helyzettel való megalkuvásként felfogott lépésektől következetesen tartózkodó Paált – az internálás révén – sikerült közösségétől elszakítani, meghurcolni és átmenetileg elhallgattatni. A székelyudvarhelyi „renitens” tisztviselői kar eltávolításával – mint Bárdi Nándor is írja – megelőztek egy potenciálisan regionális hatókörű szervezkedést, ugyanakkor nem állt érdekükben egy jogszerűtlen eljárás miatt szembekerülni a szövetséges hatalmakkal.⁸³

Mindebből következett, hogy a román hatóságok továbbra is veszélyesnek ítélték Paál otthoni működését, és már május elsejétől kényszerlakhelyet jelöltek ki számára Kolozsváron. A kényszerlakhelyét megállapító rendelkezés augusztusi lejárat után augusztus 10-én Székelyudvarhelyen újra letartóztatták, majd házi őrizetbe helyezték. A vád ezúttal az volt, hogy a román megszállás idején az Udvarhely vármegyei csendőrséget támogatta. Októberben a fogarasi internálótábor is megjárta, majd újra hadbíróság elé került. Miután ismétlen felmentették a csendőri ellenállás abszurd vádjá alól, újfent Kolozsváron jelöltek ki számára rendőri felügyelet alatt álló kényszerlakhelyet.⁸⁴

Az eddigiekben tárgyalt időszak idején végzett tevékenységéért Leccát 1920. április 16-én előléptették. 1919. április 12. után Traian Moşoiu tábornok helyét az Erdélyi Csapatok Parancsnoksága élén átvevő Gheorghe Mărdărescu tábornok a következőképpen méltatta akkor Leccát: „Miután azt a parancsot kapta, hogy hadosztályával foglalja el Erdély leginkább magyar régióját, ennek a feladatának kitűnően eleget tett, és sikerült háborítatlan nyugalmat fenntartania, és ugyanakkor csapatait a legjobb körülmények között felszerelnie, ellátnia, illetve vezetnie.”⁸⁵

⁸¹ Paál magát védte a hadbíróság előtt. Erre 1931-ben így emlékezett vissza: „Védőbeszédemben hivatkoztam a fegyverszüneti szerződésre, a román tábornokoknak velem kötött szerződéseire, őket is tanúknak beidéztem. Hivatkoztam még Wilsonra is, aztán arra, hogy két állam küzdelmeinek az őrlő közepébe jutottunk, hazánk elveszett, hivatalunk elveszett, csak a családunk maradt meg, engedjenek hozzájuk haza.” – HRM PÁK Levelezés, 437. Paál Árpád levélfogalmazványai Gulácsy Irénhez. Segélykérés részletes közéleti önéletrajzzal, s. k. (1905–1920). Kolozsvár, 1931.

⁸² Keith Ferencet az Erdélyi Csapatok Parancsnoksága 7. számú parancsának a megszegése mellett – akárcsak Paált – az ellenség háborús időben történő pártolásával is vádolták. – ANR ANIC Col. 96. D 3638. f. 115–118. Ítélet Paál Árpád és társai ügyében. Déva, 1919. ápr. 16.

⁸³ Bárdi N.: Otthon és haza i. m. 78.

⁸⁴ Erről bővebben lásd uo. 81.

⁸⁵ Valeriu A. et al.: Războiul de Întregire i. m. 109.

Paál családja és a megszállás

A megszállás nemcsak a kizárólag felnőtt férfiakkól álló köztisztviselői kart állította különös nehézségek elé, hanem családjaikat is. Közülük is kiemelten érintették az események a korábbiakban bemutatott módon elsőként házi őrizetbe helyezett, majd a Székelyudvarhelyről Erdély különböző városainak börtöneiben végighurcolt Paál családját. Paál Árpádnéra, a csak Ciskának becézett – lánykori nevén Szántár – Franciskára férje internálásával nemcsak a megszállt városban maradás nehézségei zúdultak, hanem négy gyermekük Mária, Anna, Géza és István eltartásának feladata is. Ez részben a köztisztviselők között elosztott magyar állami forrásokból, részben családi gazdaságuk hasznából valósult meg.

Ez utóbbi fenntartása ugyancsak Franciskára hárult, akinek ráadásul az élelmiszerhiánnyal is szembe kellett néznie. „A disznógazdaságunk is ezekben a nehéz időkben, mikor még az emberek sem jutnak élelmiszerhez, tízszeres küszködéssel jár. Pláne, hogy a kicsi gazdám hathatós, eredményes gondoskodása sincs most. Kupánként koldulunk össze egy kis korpát, miegymást, igazán csak álatkínzás így a tartásuk. A fehér koca már három hetűs korában elmarta maga mellől a malacait, szűken is volt a teje, meg a malacok közül is két kis fekete állandóan összeverekedett a szopásnál s véresre táncolták szegény anyjuk hasát. Így aztán külön kellett választanom s csak 2 óránként szoptatom, mint a gyermekeket. Borzasztó küszködés volt velük, de a héten szerencsésen szétosztom őket, s bizony jól fog majd a jövedelem. Ha édes apukámnak szüksége van pénzre, csak írjon, lelkem, tartózkodás nélkül, s küldök, amennyi kell” – írta júniusban, Paál felmentése és kolozsvári kényszerlakhelyre küldése idején.⁸⁶

Franciska feladata volt továbbá az is, hogy férjének ruházatot, csomagot küldjön, az otthoniakról beszámoljon, miközben mindent megtett azért is, hogy tartsa férjében a lelket.⁸⁷ A különböző úton-módon váltott és fennmaradt levelekben azonban a legtöbb figyelmet a közügyek tárgyalásának, a hírek és a városban terjedő pletykák megosztásának szentelték.⁸⁸

Paálné egyik február végi, anyósának írt leveléből kaphatunk szubjektív képet arról is, hogy milyen volt a hangulat a megszállt városban a tavasz megérkeztekor. „A tavaszi verőfényvel itt is elég nyugalom költözött a lelkekbe, nincs semmi különösebb panaszra okunk. Horváth Károlyékat [...] őrizet alá

⁸⁶ HRM PÁK Levelezés, 506. Paál Árpádné levelei Székelyudvarhelyről férjéhez 1919-ből. Paál Franciska levele Paál Árpádhoz. Székelyudvarhely, 1919. jún. 9.

⁸⁷ Lásd pl. Paál Franciska 1919. február 2-i levelét Paál Árpádhoz. – HRM PÁK Levelezés, 506. Paál Árpádné levelei Székelyudvarhelyről férjéhez 1919-ből.

⁸⁸ Lásd HRM PÁK Levelezés, 417. Paál Árpád levelei feleségéhez.

vették, azt állítva, hogy sokáig égetik a villanyt, éjjel fogadnak vendégeket, forradalmat szőnek. A legtehetősebb polgárokat elfogják, megkérdezik, mi a foglalkozásuk s lelkükre kötik, hogy ne is foglalkozzanak egyébvel, ezzel szabadon engedik [őket]. A kincstári ruhákat, lovakat, marhákat igen kutatják, a[z azokkal] megrakott tehervonatokat egyre másra indítják. A falvaknak kiadták rendeletbe az önként beszolgáltatandó gabonamennyiséget. A székely szobrunkat⁸⁹ megcsonkították, letörték róla a fegyvert, hátizsákot, s pár nap múlva a temetkezési intézet falán reklámként lógó kis koporsót a szobor karján találták az emberek” – írta Paálné.⁹⁰

Paál gyermekei, Mária, Anna, Géza és István szintén részesei voltak az eseményeknek. A házi őrizet idején részben az ő közreműködésük révén folyt a kommunikáció az akkor még szabadlábban lévő tisztviselőkkel. A családfő elszállítása után a gyermekek anyjukhoz hasonlóan leveleket írtak apjuknak, amelyekkel részben az örökre próbált a család hatni, részben az apjukkal való kapcsolatot igyekeztek életben tartani és a traumatikus eseményeket valamelyest feldolgozni.⁹¹ Azt nem tudjuk, mennyire volt mindez hatásos.

Férje személyes és köztisztviselői sorsát minden jel szerint igencsak szívéen viselő Franciska 1920 szeptemberében fizikai atrocitást is kénytelen volt elszenvedni az új hatalom képviselőitől. A konfliktus közvetlen kiváltó okát nem ismerjük, csak azt tudjuk, hogy Paálné – feltehetően nem függetlenül a férjével történetektől – „szóbelileg” bántalmazta az egyik szolgálatot teljesítő román rendőrt, majd amikor az igazoltatni akarta, és bekísérni az rendőrségre, felpofozta őt.⁹² Iacob Grecu és Gheorghe Sambert rendőrök tettelesen, Nicolae Crăciun rendőrfőkapitány pedig szóban bántalmazta a rendőrőrsön kihallgatott asszonyt.⁹³ Annak ellenére, hogy a nőt ezt követően 500 lejre büntették,⁹⁴ az ügy végül azzal zárult, hogy mindannyian nyilatkozatban kértek bocsánatot egymástól.⁹⁵

⁸⁹ Az 1917. december 8-án felavatott, Székelyudvarhely egykori Deák terének közepén álló, 1919. február 9-én lerombolt Vasszékely szoborról van szó.

⁹⁰ HRM PÁK Levelezés, 506. Paál Árpádné levelei Székelyudvarhelyről férjéhez 1919-ből. Paál Franciska levele Paál Árpádhoz. Székelyudvarhely, 1919. febr. 25. Az eseményt részletesen leírja *Bárdi N.:* Otthon és haza i. m. 54–55.

⁹¹ Lásd pl. HRM PÁK Levelezés, 506. Paál Árpádné levelei Székelyudvarhelyről férjéhez 1919-ből. Paál Mária levele egy bizonyos „felügyelőnek”. Székelyudvarhely, 1919. febr. 25.

⁹² Legalábbis ez vehető ki a Paál hagyatékában található újságcikkivágból, amelyet Paálné később a „Megveretésem elferdített híre” megjegyzéssel egészített ki. – HRM PÁK Hírlapok, újságcikkivágások, 706. Gazeta Transilvaniei, 1920. Ungurii provocă.

⁹³ A Keleti Újságban – feltehetőleg nem függetlenül attól, hogy ekkor Paál már ott dolgozott – megjelent cikkben közölt nyilatkozat alapján a rendőrök elismerték az inzultust. – Az udvarhelyi rendőrinzultus. Keleti Újság, 1920. szeptember 29. 5.

⁹⁴ HRM PÁK Hírlapok, újságcikkivágások, 706. Gazeta Transilvaniei, 1920. Ungurii provocă.

⁹⁵ Az udvarhelyi rendőrinzultus. Keleti Újság, 1920. szeptember 29. 5.

„Legyenek tehát szellemi frontok mindenütt.”⁹⁶

Miután tehát a belgrádi katonai konvenció végképp meghaladottnak bizonyult, a román impérium pedig lépésről lépésre megszilárdult, Paál abba kapaszkodott, hogy amíg a felek nem kötötték meg a háborút lezáró békét, addig bármi lehetséges.

Az ellenállást előkészítő szervezkedést Paál a nagyenyedi fogsága idején kezdte el. „Kolozsvárral is a nagyenyedi börtönből kaptam meg az összeköttetést. Egy úgynevezett Szellemi Front megalkotását kívántam ezzel, mely a megszállott magyarság láthatatlan vezetését végezze, s a békeszerződésig való lelki kitartást megszervezze és folyton élessze. A mi példánk és börtönből kiküldött írásaink rendkívül erős hatással voltak a tisztviselői ellenállás fölbredésére. Semmit sem nagyítok, mikor azt mondom, hogy ami kezdeti beroskadás mutatkozott, azt a mi kis ide-odahurcolt csapatunk magatartása változtatta át önérzetes felocsúdássá. Marostorda, Alsófehér vármegyék hivatalnoki kara már leesküdünt a román impériumra, de a mi kiüzenéseinkre visszavonta azt a behódolást. Leveleimről másolatok röpködtek Erdélyszerte mindenüvé, mindenki kereste és ezer módon is megtalálta velünk az összeköttetést” – írta Paál 1931-ben erről az időszakról.⁹⁷

Egyrészt abban bízott, hogy a békekonferencia még nem döntött véglegesen Erdély kérdésében, vagy ha igen, akkor nem lesz ereje elfogadtatni ezt az „egyoldalú számlabenyújtást” Románia részéről. Másrészt nem ismerte el a „hatalombitorlónak” tartott nagyszebeni Kormányzótanácsot. Ennek megfelelően kifogásolta, hogy míg az erdélyi magyarságnak a fegyverek beszolgáltatását írták elő, addig a románokat felfegyverezték. A hatalommal való visszaélés okán a kártérítés és a helyrehozatal kikényszerítésének a lehetőségét is előrevetítette.⁹⁸

Egyúttal azt is hangoztatta, hogy az erdélyi magyaroknak joguk van „a rossz világdöntést” visszautasítani, és figyelmeztetett azon „törekvéseknek és hangulatoknak” a romboló hatására, amelyek még „a világdöntés előtt a magyar faj szellemi és anyagi javait a román impériumba való belenyugvás és a vele való meg egyezés, vagy éppen az előtte való behódolás folyamatába akarják behajtani”.⁹⁹

Elképzelése – titkos ellenállási mozgalom létrehozása a román katonai megszállással szemben – az általa korábban készített tervekhez hasonlóan magasröptű és idealisztikus volt. „Mindenütt tehát szellemi frontok kell, hogy képződjenek

⁹⁶ HRM PÁK Közéleti tevékenységének iratai, 160. Szellemi Frontok mindenütt (kiáltvány). H. n., 1919. jún. 5.

⁹⁷ HRM PÁK Levelezés, 437. Paál Árpád levélfogalmazványai Gulácsy Irénhez. Segélykérés részletes közéleti önéletrajzzal, s. k. (1905–1920). Kolozsvár, 1931.

⁹⁸ HRM PÁK Közéleti tevékenységének iratai, 160. Szellemi Frontok mindenütt (kiáltvány). H. n., 1919. jún. 5.

⁹⁹ Uo.

az észbeli, a szívbeli, a lélekbeli, hangulatbeli elszántságok és elhatározások fölkeltségével [amiatt, hogy] úgy a rossz magyaroktól, mint az ellenséges fajoktól jövő belső és külső, ellenséges és romboló hatásoknak ellenálljanak” – írta.¹⁰⁰

Ezen „szellemi frontok” – vagyis a Szellemi Front – számára Paál a következő konkrét feladatokat határozta meg: (1) a nép azon hitének megőrzése, hogy „lesz még magyar világ”; (2) a behódolási szándékok letörése; (3) a magyar egyházak és iskolák megtartása „a magyar jövőről való hitben”; (4) a gazdasági vállalatok bevonása ebbe az önszerveződési kísérletbe; (5) a szervezet céljait szolgáló sajtó és irodalom megteremtése; (6) a magyarok és székelyek szoros összekötése és titkosítás alkalmazása a kommunikációban; (7) önvédelmi szervezet létrehozása, amelyik „a magyar világ [...] nemzetfenntartó karhatalmaként tud fellépni”.¹⁰¹

A Szellemi Front tehát egy párhuzamos társadalom felépítésének vízióját hordozta magában, és ekképpen nemcsak a tisztviselők megszervezését és a magyar állam iránti hűségben való megtartásukat tűzte ki célul, hanem a magyar egyházak, oktatás, gazdaság és belső nyilvánosság révén a kisebbségi közösség fennmaradásának lehetővé tételét is. Paál még ennél is tovább ment azzal, hogy lényegében erdélyi magyar paramilitáris szervezet létrehozását javasolta.

Mindebből azonban kevés valósult meg, annak ellenére, hogy Paál a kolozsvári kényszerlakhelyén töltött idő alatt szélesebb alapokra helyezte a szervezetet, és finanszírozást is tudott szerezni a működtetéséhez.¹⁰² A Szellemi Front mindenesetre képes volt alapvető funkciókat ellátni. Tagjai többnyire titkosírást használva kommunikáltak,¹⁰³ és az esküt megtagadó tisztviselőknek szánt, Magyarországról küldött pénzek egy idő után a szervezeten keresztül érkeztek.¹⁰⁴ Arra is törekedtek továbbá, hogy a cenzúra körülményei között informálják őket főként az erdélyi és magyarországi történekekről, ahogy Budapestet

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² 1920 közepén Paál már azzal számolt, hogy ha Budapest katonai fellépése elmarad, akkor a székelység kénytelen lesz Bukaresttel tárgyalva kiharcolni az autonómiáját. – *K. Lengyel Zs.*: Az elnapolt alternatíva i. m. 1266.

¹⁰³ Ezen körlevelek és levelek közül Paál Árpád székelyudvarhelyi hagyatékában több is fennmaradt. A titkosírás feloldása nem kifejezetten nehéz feladat – egyszerűen csak bizonyos betűket másokkal cseréltek ki. Így a b, c, é, f, h, j, p, s, t, v, x és y betűket változatlanul használták. A papírra és vászonra vetett vagy gépelt sorok értelme azonban csak azok előtt tárult fel, akik tudták, hogy az a-t i-re, á-t o-ra, d-t z-re, e-t á-ra, g-t m-re, i-t ü-re, k-t r-re, l-t g-re, m-et n-re, n-t d-re, o-t u-ra, r-t l-re, u-t e-re, ü-t ö-re, z-t k-ra kell cserélni. Így lett Paál Árpádból Poer Ekpen. Megjegyzem ugyanakkor, hogy vagy figyelmetlenségből, vagy a titkosírás értelmezésének megnehezítése céljából néha eltértek a fent leírtaktól. Ennek ellenére a fenti feloldással többnyire képet lehet alkotni a titkosírással írt levelek tartalmáról. A titkosírással írt levelekhez lásd HRM PÁK Levelezés, 504. Titkosírással írt levelek Paál Árpádhoz 1919-ből. (Ezúton is köszönöm Paál Gábor, Paál Árpád unokája segítségét a titkosírás értelmezésében.)

¹⁰⁴ HRM PÁK Levelezés, 437. Paál Árpád levélfogalmazványai Gulácsy Irénhez. Segélykérés részletes közéleti önéletrajzzal, s. k. (1905–1920). Kolozsvár, 1931.

is tájékoztatták az erdélyi helyzetről. Azon igyekezetük, hogy a tisztviselőkben tartsák a lelket, és ne engedjék őket idő előtt felesküdni Nagy-Romániára, egy ideig szintén eredményesnek bizonyult.¹⁰⁵ Úgy vélték ugyanis, hogy egy ilyen aktus ártana a későbbi rendezés ügyének. Azonban a trianoni békeszerződés magyar aláírása és ratifikációja után Paál már nem tudott abba kapaszkodni, hogy még nem született meg a román megszálló csapatok teremtette *status quó*t szentesítő nemzetközi szerződés, így kénytelen volt elfogadni az új államhatalmi valóságot.

Az időközben Kolozsváron újságírónak állt¹⁰⁶ Paál a Kós Károllyal és Zágoni Istvánval közösen kiadott és az erdélyi magyar kisebbségi önszerveződés alapdokumentumává vált *Kiáltó Szó*ban fejtette ki a nyilvánosság előtt azokat a megfontolásokat, amelyek őt mint hűséges magyar tisztviselőt a román impérium elfogadására vezették. Korábban az volt a kívánatos, hogy az erdélyi magyarság ne vegyen részt a román állam működtetésében, hiszen azzal legitímálta volna a román impériumot. Ez a helyzet azonban 1920 végére jelentősen megváltozott – állapította meg.¹⁰⁷

„Amióta azonban a világ döntött és ezt a döntést a törzsmagyarság is törvényei közé iktatta, azóta az elszakadt magyarság jogilag is új államhelyzetet kapott és ebben a maga egyénisége kiformalódásáról kell gondoskodnia. A Romániához csatolt magyarság az új államhelyzetben nemzetközileg elismert külön nemzetté változott, melynek saját új állama irányában is közjogai vannak, s ezek védelmét a Népek Szövetsége előtt is igényelheti. De akár befelé, akár kifelé elsősorban saját magának kell az igényeit kiküzdenie, s a maga küzdő kifejezésére csak új államhelyzetén keresztül tudhat megnyilatkozni, nem pedig a korábbi állama útján. *A ratifikációnak ezt a mélyen járó jelentőségét föl kell ismernünk és aszerint kell*

¹⁰⁵ Erről bővebben lásd *Bárdi N.*: Otthon és haza i. m. 82–83.

¹⁰⁶ Paál még kecskeméti tartózkodása idején részt vett a Kecskeméti Lapok szerkesztésében. Később többek között a székelyudvarhelyi Székely Közélet és Udvarhelyi Híradó hasábjain publikált cikkeket. A vizsgált időszakban, 1920 elejétől kezdve a Keleti Újságban jelentek meg egyre gyakrabban írásai, majd az Erdélyi Szemle külpolitikai rovatának vezetését vette át, amelyet Bethlenfalvi Pál néven szerkesztett. 1920 szeptemberétől a Napkelet címmel indult irodalmi-kulturális folyóirat főszerkesztője lett. Ehhez, valamint a *Kiáltó Szó* megjelenésének körülményeihez és tartalmához lásd Nagy György: Erdélyi magyar szellemi élet a két háború között (1918–1940) (II). Korunk 10. (1999) 3. sz. 93–104.

¹⁰⁷ Paál úgy vélte ekkor, hogy részben a passzivitásnak köszönhető a békeszerződés kisebbségvédelmi garanciái, vagyis az 1919. december 10-i román kisebbségvédelmi szerződés vonatkozó passzusai. Vö. „[Az erdélyi, bánági és partiumi magyarság] passzivitásban volt Románia államalakulása iránt. Azonban ez a passzivitás mégis kifejezett valami akaratnyilvánítást, tehát a viszonyokhoz képest cselekvőségként hatott. És annyit legalább elérhetett, hogy a magyar népiség kérdésére fel is hívta, ki is hívta a figyelmet. A békekonferencia valamelyes módon honorálta is ezt a figyelmeztetést, mikor a népkisebbségi jogrendszer megalkotására rendelkezéseket szabott, s mikor a volt állami területek gazdasági egybefüggésére is irányelveket irt elő.” – *Kós Károly – Zágoni István – Paál Árpád*: *Kiáltó szó Erdély, Bánág, Körösvidék és Máramaros magyarságához!* Kolozsvár 1921. 39.

cselekednünk [kiemelés az eredetiben – F. J.]” – foglalta össze a trianoni békeszerződés aláírása és 1920. november 15-i ratifikációja utáni, az erdélyi magyarság helyzetében beállt változásokat.¹⁰⁸

Paál az akkori helyzet megkövetelte fontos teendőket is számba vette. Először is elvetette azt, hogy a trianoni Magyarország segítségére várjanak,¹⁰⁹ majd az önszerveződés elindításával kapcsolatos elképzeléseit vázolta. Kezdeményezte egy Kolozsvár-központú, a román kormány elismerését bíró Magyar Nemzeti Szövetség létrehozását,¹¹⁰ amelyik a – Paál szóhasználata szerinti – cselekvőség, vagyis a politikai aktivitás szerepkörét látná el a romániai parlamenten belül és kívül, valamint nemzetközi szinten.¹¹¹ A szövetség halaszthatatlanul fontos, az aktivitás szükségességét mintegy magyarázó, általa vázolt feladatait pedig a következőkben foglalhatjuk össze: (1) a magyarság egyházi, iskolai és közgazdasági szervezeteinek és érdekeinek képviselése; (2) a Magyar Nemzeti Szövetségen belüli székely ügyosztály létrehozása a speciális székely érdekek képviselésére; (3) „állandó és szerves kapcsolat” létesítése a munkássággal; (4) a romániai magyarság nemzeti kataszterének összeállítása; (5) a Magyar Nemzeti Szövetség nemzetközi kapcsolatainak kialakítása; (6) ideológiai „pártok” létrehozása a Magyar Nemzeti Szövetségen belül az egységes fellépés biztosításával; (7) együttműködés a romániai szocialista és „szabad polgári” pártokkal. Paál egyébként egyenesen az „emberi jogok pártja” létrejöttében bízott, és a térség, valamint a kontinens jövőjére gondolva a „Dunamenti államok” gazdasági egységét, illetve az Európai Egyesült Államok megalakulását vizionálta.¹¹²

¹⁰⁸ Uo. 41.

¹⁰⁹ „Úgy van ezzel a Romániához csatolt és ott önálló népegységessé vált magyarság is; magának kell magát kiküzdenie. A megmaradt törzsmagyarságnak ebbe való beavatkozását új államunk a nemzetközi jogra hivatkozva is visszautasíthatná, s csak a mi helyzetünk demokratikus kialakulása kerülne késleltetésbe esetleg még nagyobb kockázat alá.” – Uo. 42.

¹¹⁰ A Magyar Szövetség megalakítását a történeti Erdély vezető politikusai Kolozsváron 1920 decemberében határozták el. Ezen korai megbeszéléseket még a politikai aktivitás hívei és az egységes kisebbségi szervezet megalakításáért küzdők vitái határozták meg. A román rendszeren belüli politikai szerepvállalás problematikája, mint látni fogjuk, Paál szövegében is még feloldatlanul, illetve kompromisszumos megoldási javaslattal fog előkerülni. A politikai aktivitás hívei Kós Károly vezetésével 1921. júniusában Bánffyhunyadon alakították meg a Néppártot, amely a parlamenti érdekképviselet és Erdély autonómiája mellett kötelezte el magát. A Magyar Szövetséget Jósika Samu báró vezetésével 1921. július 7-én hozták létre. A szervezetet azonban a román hatóságok ellehetlenítették. Az 1922. februári választásokon a szövetség még engedélyt kapott az indulásra, a román hatóságok ezt követően már nem járultak hozzá a működéséhez. A szövetség tagjai ezután alakították meg a Magyar Nemzeti Pártot, amelyik egyesült a Kós Károly-féle Néppárttal 1922. november 22-én. Az így létrejövő és szintén Jósika Samu vezette (Országos) Magyar Párt 1922. december 27-én tartotta alakuló gyűlését Kolozsváron. – Grandpierre Emil: Az erdélyi magyarság politikai küzdelmei az egységes Magyar Párt megalakulásáig. Magyar Szemle 2. (1928) 9–12. sz. 130–136.

¹¹¹ Kós K. – Zágonyi I. – Paál Á.: Kiáltó szó i. m. 44.

¹¹² Uo. 45–47. A pontokba szedés a saját utólagos kiegészítemem.

„Próbálkoztunk”. A megszállás tíz és húsz év távlatából

Annak ellenére, hogy Paál kényszerűen elfogadta a román impériumot, és az 1920-as években a demokratikus alapokon álló kisebbségi jogokért való harcot választotta útválatul, 1918–1920-as fellépését 1931-ben is szükségesnek ítélte. Pálffy Gulácsy Irénnek írt életrajzában a Székelyudvarhelyen tapasztalható nemzeti hangulattal magyarázta, hogy viszonylagos nyugalomban várták be a román csapatokat, és hogy a tisztviselők összefogtak a román prefektus ellen. „Elzárt kis sziget lettünk. De a magunk hirtelen megszervezésével, s az anyagiakról való rögtönzött gondoskodással sikerült olyan közszellemet kialakítanunk, mely a nemzetűséget tette rajongássá és a vörös nekibőszülést nem ismerte” – írta.¹¹³

Kifejtette azt is, hogy a Székelyföld ügyét eredetileg nemzetközi ügygé kívánták emelni, és a küzdelmet a szászszággal összefogásban tervezték a „nagyromán vágyak elé sikeresen akadályul szegezni”. Miután sem a hadseregszervezés, sem az ellenállás nem bizonyult sikeresnek, úgy döntöttek, hogy „magukra veszik” „a belgrádi fegyverszüneti szerződés rendelkezéseit, de a magyar államhoz való hűség világos és erős fenntartásával, s így várják ki a békeszerződéseket”.¹¹⁴

Miután röviden kitért a „siralmas” megszálló seregre és a velük kötött megállapodásokra, utólag visszatekintve a román hatóságok időnyerő stratégiájaként értelmezte a január 9-ig történeteket. „Pár hét alatt megerősödtek, hetykélkedni kezdtek, kivált mikor mi a fegyverszüneti szerződés iránti bolond kötelességérzetből a hazatért katonák fegyverzetét is szekérszámra beszolgáltattuk” – írta azzal kapcsolatban, hogy a szemük láttára zajlott le a román csapatok létszámának, moráljának és fegyverzetének a javulása.¹¹⁵

Az eskütételt követő események személyes olvasatát adva számolt be élete veszélybe kerülésének körülményeiről hangsúlyozva a felismerést, hogy a román parancsnokok valójában el szeretnék volna kerülni, hogy baja essen: „Azonnal hadi készenlétbe helyezkedtek, ágyúkat vonultattak föl, s egy kapitány és két főhadnagy vezetésével 1919. jan. 9-én egész csapat vonult föl hivatalomba, hogy engem elfogjon. Kinn a nép forrongani kezdett, s a tábornok kihirdette, hogy amennyiben a nép támadni mer, engem azonnal lelőnek. Fegyver elé is állítottak, hogy a színjáték nagyobb legyen. Én pedig csakugyan közlőre éreztem a halált.”¹¹⁶

Az ezt követő események, a Székely Köztársaság tervezetének megírása, a „székely nemzetgyűlés” összehívásának többszöri kérése, valamint az internálás és

¹¹³ HRM PÁK Levelezés, 437. Paál Árpád levélfogalmazványai Gulácsy Irénhez. Segélykérés részletes közéleti önéletrajzzal, s. k. (1905–1920). Kolozsvár, 1931.

¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ Uo.

fogva tartás állomásainak bemutatása után Paál 1931-ben, Nagyváradra költözése évében így értékelte a megszállással szembeni nyílt ellenállását és a Szellemi Front tevékenységét: „Utólag sok minden rosszat el lehet mondani erről az ellenállásról, de ha ez nem lett volna, a magyarság úgy adta volna oda a fejét a letaglózásra, mint a legostobább barom. Hogy erdélyi magyar szellem ébredhetett a világösszeomlásban is, az ennek az ellenállásnak volt köszönhető. S hogy az imperizálás nem mehetett simán, s hogy ma erdélyi magyar és székely probléma még mindig van, s hogy ez ma is archimédeszi pont, melyből öntudatos összetartás még mindig szervezhető: ez mind azért van, mert akkor, a kezdetek kezdetén valami sarokvetést, valami erkölcsöt, valami magunkra eszmélést megkezdhettünk. Enélkül összeroskadáson kezdettől volna, amiből soha fel nem emelkedhettünk volna az eltelt siralmas 12 év alatt. De hogy fölemelkedéssel és önvédelmi szellemmel kezdünk új életünkhöz, ekként a 12 év alatt legfölebb csak elgörbültünk, vagy elfáradtunk, de az első fölemelkedés életösztone, formája, becsülete megmaradt és kristályosodási ponttá is tudott válni.”¹¹⁷

Az 1930-as években lezajlott „paálfordulását”¹¹⁸ Diószeghy Miklós, az *Új Magyarság* újságírója a második bécsi döntést követően így írta le, amikor a behívott országgyűlési képviselő Paált bemutatta a magyarországi olvasóknak: „a nagyvárad Magyar Lapok főszerkesztője, kiváló publicista. Úgyszólván az egyetlen keresztény lap az övé volt [Erdélyben], amely mindig bátran kiállt a német–olasz barátság mellett.”¹¹⁹ Diószeghy kérdésére Paál újra felidézte az impériumváltás időszakát. „Próbálkoztunk. Fölvetettem, hogy a székely kérdést európai kérdéssé kell emelni a népi önrendelkezés címén” – mesélte, majd röviden újra összefoglalta az eseményeket. „December 6-án jöttek be a románok. Akkor még három román tábornok elismerte a magyar szuverénitást, amelyet később nem tartottak be. 1919. január 13-án értesültünk arról, hogy román impérium alá akarják kényszeríteni a Székelyföldet. Erre érintkezésbe léptem a gyergyóiakkal, a csikiekkel (sic!), háromszékiekkel, hogy kiáltsuk ki a székely köztársaságot. Az egész Székelyföld letette az esküt a magyar államra, vagy ha ennek az oltalma alatt nem maradhatunk, az önálló Székelyföldre. Harminchat megyei tisztviselőt tartóztattak le akkor, köztük magamat is. Előbb Segesvárra, majd Nagyszebenbe vitték. Revolverrel vallattak bennünket. Az erdélyi vasutasok sztrájkba léptek miattunk” – sorolta egymás után a traumatikus tapasztalatokhoz méltón minden bizonnyal mélyen rögzült eseményeket. Mindezt egy olyan történettel egészítette

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ A „paálfordulás” szóval arra utalok, hogy Paál egy ideig a zsidóságot az erdélyi magyarság részeként fogta fel, a későbbiekben azonban nem. Ehhez lásd *Horváth Sz. F.*: Utak, tévutak, zsákutcák i. m. 117–160.

¹¹⁹ *Diószeghy Miklós*: Folyosói beszélgetés. *Új Magyarság*, 1940. október 12.

ki, amelyikkel minden bizonnyal az időszak hangulatát szerette volna érzékeltetni. „Déván egy moldvai csángó őr [...] mondotta nekem: »Prefektus úr (így szólított engem) lelőnek benneteket. Mindnyájótokat.« Erre valamennyien azt kiáltottuk: Éljen! Amikor aztán megtudtuk, hogy nem lőnek le bennünket, zokogásban törtünk ki. Lelkiségünkben ilyen furcsa kontraszt volt, a halálra éljeneztünk, az életre zokogtunk...”¹²⁰ – révedt a múltba Paál az országgyűlés folyosóján csaknem négy évvel a halála¹²¹ és napra pontosan négy esztendővel otthona, Nagyvárad szovjet és román elfoglalása előtt.¹²²

Összegzés

Bárdi Nándor már 1993-ban vállalkozhatott az 1919-es székelyudvarhelyi impériumváltás kimerítő részletességgel történő bemutatására, hiszen Paál 1918 és 1920 közti nem mindennapi, későbbi életére is jelentős hatást gyakorló életútja saját írásaiból, levéltári hagyatékából és a magyarországi forrásokból eredményesen rekonstruálható volt. Az általam egy véletlen folytán¹²³ megtalált 1919-es peranyag révén feltárultak a megszálló román hadsereg és a berendezkedő román főhatalom képviselőinek véleménykülönbségei és a közöttük lévő viszony sajátosságai is. Ez utóbbit Valer Neamțu prefektusi kinevezése is mutatja: az erdélyi román őrnagyot az Erdélyi Csapatok Parancsnoksága (CTT) nevezte ki, amit a Kormányzótanács utólag megerősített. Neamțu a jelentéseit a CTT-hez nyújtotta be, a Kormányzótanács másolatban kapta meg ezeket.

Neamțunak a Dobre őrnaggyal támadt nézeteltérése több tanulsággal is szolgál. Úgy tűnik, Neamțu türelmetlenül igyekezett eltiporni a vele és a román főhatalommal szemben formálódó ellenállást, miközben a regáti parancsnok csak a feltétlenül szükséges megtorló intézkedések meghozatalát szorgalmazta. Neamțu például a magyar zászló köztéren való megjelenítését is büntette volna (ráadásul botütésekkel), amit Dobre határozottan elutasított. Az iratokból nem derül ki, hogy mi alapozta meg Neamțu keményebb fellépéseket támogató álláspontját, de valószínűsíthető, hogy számára ez a küzdelem – erdélyi szocializációja okán – személyesebb volt. A szintén regáti Panaitescu két, egymással vetélkedő beosztottjához képest „középutas” nézetet képviselt, hiszen egyrészt engedélyezte a

¹²⁰ Uo.

¹²¹ Paál Árpád 64 évesen, hosszas betegeskedés után szívbénulásban halt meg Nagyváradon, 1944. szeptember 13-án. Szívbénulására Nagyvárad bombázása miatti légiriadó alatt került sor. – HRM PÁK Személyes iratok, 642. Halottvizsgálati bizonyítvány. Nagyvárad, 1944. szept. 13.

¹²² Nagyváradot 1944. október 12-én foglalta el a Vörös Hadsereg és a Tudor Vladimirescu hadosztály.

¹²³ Az erdélyi és romániai baloldali mozgalmak kutatása során meglepetésemre kiderült, hogy a Paál Árpád és társai ügyében lefolytatott per anyagát a munkásmozgalmi aktivisták ügyében keletkezett peranyagok gyűjteményében (ANR ANIC Col. 96.) őrzik.

lobogó köztéri kihelyezését, ugyanakkor nyitva hagyta annak lehetőségét, hogy a román hatóságok szükség esetén fellépjenek az általuk ellenségesnek minősített személyekkel szemben. A testi fenytést csak Neamtu kérte, mind Dobre, mind Panaitecu elutasította annak alkalmazását. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a legfontosabb kérdésben (a kisebbségi régió uralásának és pacifikálásának szükségességében) egyetértettek a felek, a nézeteltérések csak az impériumváltás mikéntjéhez kapcsolódtak.

Izgalmas adalék Meculescu kapitány elméleti fejtegetése is, aki a közalkalmazotti sztrájk jogosságát vonta kétségbe. Emellett értelmet nyertek az olyan epizódok is, mint a Paálékat első ízben Székelyudvarhelyről Segesvárra szállító vonat bedeszakázása. Ezt – mint kiderült – Ștefan Panaitecu ezredes kérésére végezték el a román katonák annak érdekében, hogy megakadályozzák a köztisztviselők családjukkal vagy ismerőseikkel történő kapcsolatfelvételeinek esetleges kísérleteit.

A táviratokból is kirajzolódik, hogy a megszállók és a megszállottak közti hatalmi aszimmetria valós volt, és a román hadsereg rendelkezett olyan erővel, amelyekkel nemcsak a tisztviselői ellenállást, de egy esetleges komolyabb lázadást is könnyedén vérbe fojthatott volna. Az iratok ugyanakkor arról is árulkodnak, hogy a megszállók – bár erőfölényben voltak – tartottak a zendüléstől, Paál tehát nem véletlenül távolították el Székelyudvarhelyről. A román parancsnokoknak az volt a benyomásuk, hogy az általuk „arrogánsnak”, „lánglelkű sovínisztának” leírt helyettes alispán van annyira képzett, hogy egy önálló köztársaság tervezetét kidolgozza, és annyira karakán, hogy ne lehessen őt könnyedén megállítani; továbbá bírja a székelyudvarhelyiek bizalmát oly mértékben, hogy akár lázadás is kitörhet miatta, amelynek talán az élére állna. Ennek esélyét csökkentették Paál eltávolításával.

Összességében a források alapján egy meglehetősen hatékony, helyzetét Székelyudvarhelyen jól kihasználó román hadvezetés képe rajzolódik ki, amely számára csakis egy, a román hadsereghez hasonlóan jól szervezett, ütőképes haderő jelentett volna kihívást. A városlakók tüntetései, a köztisztviselők kiállása és Paál személyes bátorsága az impériumváltás megakasztásához mind kevésnek bizonyultak.

THE OCCUPIERS AND THE OCCUPATED

Árpád Paál and the Change of Power in Székelyudvarhely/Odorheiu Secuiesc

By János Főcze

SUMMARY

The period of the change of power in Transylvania and the town of Székelyudvarhely/Odorheiu Secuiesc in 1918–1920 has been thoroughly documented and presented by the Hungarian historiography. This paper uses archival sources from the National Archives

of Romania (orders and reports of the occupying Romanian military officers in the documents of the Romanian military court's lawsuit against the officials of the town and the county) to present the internal debates of the Romanian officers about the handling of the situation of the public servants opposing the occupation and the various alternatives before their internment. Secondly, the paper concentrates on the experiences of the eventually interned Paál family. The memory of these traumatizing days remembered by Paál during the interwar period and after the Second Vienna Award are discussed as well.

Pogány Ágnes

JÓVÁTÉTEL ÉS GAZDASÁGI REKONSTRUKCIÓ

Magyarország trianoni békeszerződésből eredő
pénzügyi kötelezettségei*

Az első világháborút lezáró békeszerződések számos pénzügyi kötelezettséget róttak a vesztes országokra, ezek meghatározására, összegük pontos megállapítására azonban csak évekkel később, hosszas tárgyalásokat követően került sor. A jóvátételi kérdés ugyanakkor nem pusztán a világháború alatt okozott károk megtérítéséről szólt, hanem szorosán összekapcsolódott a világgazdaság háború utáni helyreállításával, a vesztes országok pénzügyi stabilizációjával, gazdasági rekonstrukciójával is. Ez az 1920-as években számos súlyos nemzetközi politikai és gazdasági konfliktus forrásává vált, ami akadályozta a korábbi ellenségek közötti kapcsolatok rendezését, és nehezítette a nemzetközi áru- és tőkekapcsolatok helyreállítását. A kérdést eddig mégis csak Németország esetében vizsgálták meg alaposabban. A tanulmány először a német jóvátételről és annak gazdasági, pénzügyi következményeiről született fontosabb történeti interpretációkat ismerteti, majd a magyar háborús jóvátétel eddig jórészt ismeretlen történetét kívánja bemutatni.

A trianoni békeszerződés és a háborús jóvátétel kérdése

Bár a trianoni békeszerződés sok gazdasági és pénzügyi rendelkezést tartalmazott, ezek eddig alig vonták magukra a kutatók figyelmét. A békeszerződés gazdasági hatásait hagyományosan a területváltozások összefüggésében elemezték, a magyar gazdaság szerkezetének átalakulását, nyersanyagellátási problémáit helyezve az elemzés fókuszába. A másik gyakran vizsgált kérdés az integrált áru-, tőke- és munkaerőpiacokat felszámoló új országhatárok, a növekvő protekcionizmus és az utódállamok közötti külkereskedelmi forgalom visszaesése. Legutóbb Tomka Béla publikált gondolatébresztő, új szempontokat és összefüggéseket felvető elemzést Trianon hosszú távú gazdasági hatásairól.¹

A magyar háborús jóvátétel gazdasági és pénzügyi következményeit azonban eddig szinte egyáltalán nem vizsgálták. Míg a nemzetközi szakirodalomban részletesen elemzik az első világháború utáni német háborús jóvátétel történetét, és nagy jelentőséget tulajdonítanak politikai, gazdasági, pénzügyi hatásainak, ennek

* A tanulmány a Trianon 100 Lendület Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ Tomka Béla: Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon. In: Háborúból békébe: A magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán. Szerk. Bódy Zsombor. Bp. 2018. 47–79.

kutatása itthon eddig elmaradt. Romsics Ignác a trianoni békeszerződésről szóló könyvében egyáltalán nem foglalkozik a kérdéssel, Zeidler Miklós is csak futólag említi meg. A korábbi publikációk közül Berend T. Iván és Ránki György közös kötetében olvashatunk a téma bizonyos vonatkozásairól, a legrészletesebben eddig Ormos Mária írt erről a kérdéstről.² A külföldi szakirodalomban is többnyire csak a Németországra kirótt jóvátétellel foglalkoznak. Gerd Hardach szerint a jóvátételi kötelezettség csak formálisan vonatkozott a Központi Hatalmak országaira, mivel ténylegesen egyedül Németország tudott fizetni.³ A kisebb szövetségesek esetében azonban korábban senki sem vizsgálta a kötelezettségek valós teljesítéseit.

A tanulmány azt kívánja igazolni, hogy Magyarország ugyan fizetett háborús jóvátételt, de a kirótt összeg nem jelentett teljesíthetetlen megterhelést a magyar költségvetés számára, mivel az államháztartás közigazgatási kiadásainak csupán 1–2%-át tette ki. A jóvátétel ennek ellenére jelentős nehézségek forrása lett az 1920-as évek folyamán. A versailles-i békeszerződés értelmében Németországot és szövetségeseit kollektív felelősség terhelte a világháború alatt a szövetséges és társult hatalmak kormányainak és lakosságának okozott károkért és veszteségeikért, és a győztesek közös háborús jóvátétel fizetésére kötelezték őket.⁴ A kisebb vesztes országok jóvátételének összegét ugyanazon, hosszan elhúzódó folyamat során határozták meg, mint Németországét. Ennek következtében a magyar pénzügyi jóvátétel végleges összegét csak 1930-ban állapították meg azt követően, hogy a Young-terv véglegesítette a német terhek mértékét. Ez az elhúzódó folyamat jelentős károkat okozott: hosszú távú gazdasági és pénzügyi bizonytalansághoz vezetett, valamint megnehezítette a vesztes országok reintegrálódását a világgazdaságba, főként a nemzetközi tőkepiacokba. Emellett súlyos konfliktusokat idézett elő az utódállamok, a vesztes és a győztes országok, illetve a győztes hatalmak között. A jóvátételt övező bizonytalanság, a késedelem és a nemzetközi viták lehetetlenné tették, hogy Magyarország külső segítség nélkül vessen véget valutája világháború után felgyorsuló súlyos elértéktelenedésének, s hozzájárult ahhoz, hogy az infláció hiperinflációba torkollt, sőt lassította, akadályozta a pénzügyi stabilizációt is az 1920-as évek közepén. A következő években a jóvátétellel kapcsolatos zálogjogok meggátolták a kormány külföldi kölcsönfelvételeit, ami az évtized végére deficitbe forduló államháztartás finanszírozásában okozott először megoldhatatlan nehézségeket, végül pedig fiskális

² *Romsics Ignác*: A trianoni békeszerződés. Bp. 2001; *Zeidler Miklós*: A revíziós gondolat. Bp. 2001. 35–36.; *Uő*: Társadalom és gazdaság Trianon után. Limes 14. (2002) 2. sz. 5–24.; *Berend T. Iván – Ránki György*: Magyarország gazdasága az első világháború után, 1919–1929. Bp. 1966. 144–145.; *Ormos Mária*: Gondolatok a magyar újjáépítésről az 1920-as években. Mozgó Világ 24. (1998) 6. sz. 43–54.; *Uő*: Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése. Bp. 1963.

³ *Gerd Hardach*: The First World War, 1914–1918. Harmondsworth 1987. 247.

⁴ *Max Hantke – Max Spoeer*: The Imposed Gift of Versailles: the Fiscal Effects of Restricting the Size of Germany's Armed Forces, 1924–1929. Economic History Review 63. (2010) 849–864.

válságot. Az államháztartás hiánya és a külső pénzügyi források elzáródása pedig a magyar kormányt a nagy válság idején megszorítások bevezetésére, deflációs pénzügyi politika életbe léptetésére kényszerítette, ami rendkívül hátráltatta a krízisből való kilábalást. A trianoni és a saint-germaini békeszerződés jelentős mértékben befolyásolta az utódállamok gazdaságainak 1918 utáni talpraállási lehetőségeit és az egymással és más országokkal való kapcsolatok építésének kilátásait.

A német jóvátétel – történeti értékelések

Az 1918 óta eltelt száz év alatt nagyon sokféle értékelés született a német jóvátételről. Kezdetben elsősorban arról folyt a vita, hogy mennyire volt elviselhető nagyságú a német jóvátétel összege, képes volt-e ezt törleszteni a német gazdaság, illetve hogy milyen hatással volt a nemzetközi pénzpiacokra és a kereskedelemre egy ilyen volumenű jóvátétel átutalása. Az első viták már Keynes híres pamfletjének megjelenésekor kibontakoztak erről: Keynes köztudomásúan a németek pártján állva nagyon pesszimistán ítélte meg a helyzetet, úgy gondolta, hogy a „karthágói béke” nagyon sok kárt fog okozni az egész világgazdaságnak. Túlzott mértékűnek, egyenesen irreálisnak tartotta a jóvátétel londoni ultimátumban 1921 tavaszán megszabott 132 milliárd márkára rúgó összegét.⁵

Az 1970-es évek végén és az 1980-as években a történészek revideálták a korábbi nézeteket, s vitatni kezdték, hogy valóban irreális mértékű lett volna a német jóvátétel összege. Rámutattak arra, hogy a Németországra kiszabott büntetés valójában kollektíven terhelte a Központi Hatalmak államait, illetve a Londonban kirótt összeg mindössze egy részének (az úgynevezett A és B kötvényeknek, azaz 50 milliárd birodalmi márkának) a törlesztését várták el a győztes nagyhatalmak. A jóvátétel következményeit emiatt már kevésbé tartották súlyosnak a történeti értékelésekben, bár sokan továbbra is úgy látták, hogy a pénzügyi terhek ellenségességet és bizalmatlanságot szültek az egykori háborúzó felek között. Trachtenberg szerint nem Franciaország, hanem elsősorban Nagy-Britannia volt felelős mindezért.⁶ Az 1990-es évek munkáiban a német jóvátétel a háború olyan mérgező örökségként jelent meg, amely megakadályozta a nemzetközi kereskedelmi és pénzügyi együttműködés újjáépítését 1919 után.⁷ Barry

⁵ *Niall Ferguson*: Keynes and the German Inflation. *The English Historical Review* 110. (1995) no. 436. 368.; *John Maynard Keynes*: A békeszerződés gazdasági következményei. Bp. 1991.

⁶ *Charles S. Maier*: The Truth about the Treaties? *The Journal of Modern History* 51. (1979) 56–67.; *Sally Marks*: The Myths of Reparations. *Central European History* 11. (1978) 231–255.; *Marc Trachtenberg*: Reparation at the Paris Peace Conference. *The Journal of Modern History* 51. (1979) 24–55.

⁷ *Stephen Broadberry – Kevin H. O'Rourke*: Introduction to Volume 2. In: *The Cambridge Economic History of Europe 2. 1870 to the Present*. Eds. Stephen Broadberry – Kevin H. O'Rourke. Cambridge–New York 2010. 2.

Eichengreen szerint „A háborús tartozások és jóvátételek fölötti nemzetközi viták beárnyékolják a nemzetközi tárgyalásokat, keresztülhúztak minden törekvést, hogy kooperatív módon újraalakítsák és közösen irányítsák a nemzetközi arany-standard rendszert.”⁸

Az új revizionista megközelítések viszont a jóvátételt egyenesen egy „Németországra erőszakolt ajándékként” értelmezték. A katonai korlátozások következtében ugyanis Németország maximum 115 000 fős hadsereget tarthatott fenn jelentős megtakarításokat eredményezve a német államháztartásban. Hantke és Spoerer kontrafaktuális számításai szerint a Weimari Köztársaság jóvátételi terhei kisebbek voltak, de semmi esetre sem voltak sokkal magasabbak annál, mint amekkorák a nem korlátozott méretű hadsereggel kapcsolatos kiadások lettek volna.⁹

A 21. század elején a kérdésre újból ráirányította a figyelmet Albrecht Ritschl, aki a két világháború közötti időszak súlyos gazdasági válságjelenségeinek legfontosabb okát éppen a háború utáni jóvátételekben látta, és az 1931-ben kirobbant mély német gazdasági krízist külső adósság- és jóvátételi válságnak nevezte. Ritschl, a London School of Economics professzora, a kvantitatív gazdaságtörténet-írás újabb generációjának képviselője már régebb óta foglalkozik a nagy válság németországi történetével. *Reparations, Deficits, and Debt Default: the Great Depression in Germany* című, 2013-ban megjelent tanulmányában a válság Egyesült Államok melletti másik legnagyobb veszteségének, Németországnak az 1920–1930-as évekbeli makrogazdasági folyamatait, a gazdasági világválsághoz vezető útját vizsgálta a világháborús jóvátétel kérdését helyezve az elemzés középpontjába. Az írás rámutat arra, hogy 1924-től kezdve az egyes jóvátételi rezsimek (a Dawes- és a Young-terv, majd a jóvátételi kötelezettségek felfüggesztése 1931-ben, eltörlése 1932-ben) közötti váltások mindig jelentős befolyással voltak a nemzetközi tőkeáramlásra, a német fizetési mérleg alakulására, egybeestek a német gazdasági ciklus fordulópontjaival, és nemcsak a belpolitikai helyzetre voltak döntő hatással, de megszabták a gazdaságpolitika lehetőségeit és korlátait is.

1924-ben a Dawes-terv úgy határozta meg a jóvátétel teljesítésének módját, hogy az Németországot a minél nagyobb külső eladósodásban tette érdekeltté. A kereskedelmi adósságok szolgálatának és az osztalékoknak az átutalása ugyanis elsőbbséget élvezett a jóvátételi fizetésekkel szemben, ezért Németország érdekeltté vált a növekvő külföldi kölcsönfelvételben, hiszen minél többet kellett törlesztenie, annál kevesebb jutott a jóvátétel fizetésére. Ráadásul egy későbbi esetleges valutakrízis lehetővé tette, hogy végleg megszabaduljon a jóvátételi

⁸ Barry Eichengreen: *Golden Fetters. The Gold Standard and the Great Depression, 1919–1939*. New York–Oxford 1992. 10. (A szerző fordítása.)

⁹ Hantke, M. – Spoerer, M.: *The Imposed Gift* i. m.

terhektől. Ennek következtében 1924 és 1929 között Németország nagy arányban vett fel külföldi kölcsönöket, és ebből finanszírozta jóvátételi kötelezettségeit is. 1929-ben a Young-terv már szorosabb feltételeket szabott a jóvátétel fizetésére, megszüntette háttérbe szorítását az adósságszolgálat mögött. Az új, szigorúbb szabályok hatására leállt külföldi tőkebeáramlás azonban katasztrofális következményeket okozott az akkor már súlyosan eladósodott országban. A pénz- és tőkepiacokon megrendült a Németországba vetett bizalom, és az ország elveszítette a külföldi hitelezőit, sőt – első ízben 1924 óta – tőkeexportórrá vált. 1929 márciusában meghíusult egy fontos külföldi kölcsön kibocsátása, amikor a készülő Young-terv részleteit megismerték a külföldi befektetők. Ettől kezdve a német kormány nem jutott külső forrásokhoz, így súlyos pénzügyi megszorításokra kényszerült.¹⁰ A központi bank tartalékai gyorsan zsugorodni kezdtek, és a folyó fizetési mérleg pozíciója is romlott. A jóvátételi és adósságtérhek törlesztése miatt aktívumra lett volna szükség, ami belső pénzügyi megszorítások bevezetését tette szükségessé. A nemzeti termék zsugorodásával egyre nőtt az eladósodottság mértéke, ráadásul az 1930. szeptemberi választásokon megerősödött mind a szélsőjobb, mint a szélsőbal. Ezt követően Németország már egyáltalán nem tudott külföldi kölcsönhöz jutni, és további költségvetési megszorításokat vezetett be. 1931 tavaszára a külföldi adósságok állománya elérte a GDP 100%-át. Az oszt-rák-német vámunió tervének kudarcát és a bécsi Creditanstalt bukását követően a monetáris tartalékok zsugorodása felgyorsult, és hamarosan bekövetkezett a németországi bankválság. 1931-től a Young-terv bukásával Németország autark, parancsgazdasági rendszert vezetett be a tőkeáramlás szigorú ellenőrzésével és kötött devizagazdálkodással. A kormány a válságból való kilábalást nehezítve továbbra is fenntartotta az aranystandardot, és folytatta a deflációs gazdaságpolitikát. Ritschl számításai szerint a fiskális politika szerepe minimális volt a válság idején, és a későbbi fellendüléshez is csak kis mértékben járult hozzá.¹¹

Az Egyesült Államok gazdasága is nagyon kiszolgáltatottá vált a válsághatásoknak, részben a Németországnak folyósított hitelek, részben – közvetve – a szövetségesek közötti adósságok fedezetét biztosító jóvátétel miatt.¹² Az aranyalapú pénzügyi stabilizációt követően, 1924 után Németországban rövid ideig tartó gazdasági fellendülés következett be, aminek a háttérben a

¹⁰ *Albrecht O. Ritschl*: Reparations, Deficits, and Debt Default: the Great Depression in Germany. In: *The Great Depression of the 1930s, Lessons of Today*. Eds. Nicholas Crafts – Peter Fearon. Oxford 2013. 125–126.

¹¹ Uo.; *Albrecht Ritschl – Samad Sarferaz*: Crisis? What Crisis? Currency vs. Banking in the Financial Crisis of 1931. CEP Discussion Paper No 977., Centre for Economic Performance, London School of Economics and Political Science. London 2010.

¹² *Ritschl, A. – Sarferaz, S.*: Crisis? i. m.

rövidlejáratú hitelek beáramlása állt. Ez tette lehetővé Németország számára, hogy jóvátételt fizessen. A tőkeimportnak köszönhetően Németország folyó fizetési mérlege passzív lehetett. A Young-terv szigorúbb feltételei és a nagy német külső adósságállomány hatására azonban a külföldi hitelfelvételi lehetőségek hirtelen megszűntek, így Németország súlyos fizetési válságba került, amikor ki kellett volna egyenlítenie a külső tartozásait. Ez a fiskális politika kényszerű megszorítását és deflációt okozott 1929 nyarán.¹³

Theo Balderston is negatív következményeket tulajdonított a jóvátételi rezsim megváltozásának, hisz szerinte a Dawes-tervet felváltó Young-terv megfosztotta a német valutát az árfolyamvédelemtől, ami a külföldi betéttulajdonosok elbizonytalanodásához és pénzügyi pánikhoz vezetett.¹⁴ Alan Sharp számításai szerint Németország 1932-ig nagyjából 1,1 milliárd font sterlinget, vagyis 22 milliárd márkát fizetett ki jóvátételként, a természetbeni szállításokat is beleszámítva. Ennél azonban nagyobb összeget: 1,27 milliárd font sterlinget (25,4 milliárd márkát) kölcsönzött a nemzetközi pénz-és tőkepiacokon, elsősorban New York-ban, amit végül nem törlesztett.¹⁵

A magyar jóvátételi kötelezettségek a trianoni békeszerződésben

Magyarországot mint az első világháborúban vesztes országot a győztes nagyhatalmak a háborúban okozott károk megtérítésére kötelezték. A jóvátételi kötelezettséget a trianoni békeszerződés tartalmazta (VIII. rész, 161–199. cikk). A 161. cikk értelmében Magyarországot a többi legyőzött országgal együtt egyetemleges felelősség terhelte „mindazon károkért és veszteségekért, amelyeket a Szövetséges és Társult Kormányok, valamint polgáiraik az Ausztria–Magyarország és Szövetségesi támadása folytán rájuk kényszerített háború következményeképpen elszenvedtek”.¹⁶

Magyarországra és a többi vesztes államra egyetemleges készfizetői kötelezettséget róttak a győztes hatalmak. Elsődlegesen Németország volt felelős a jóvátétel

¹³ *Ritschl, A. O.*: Reparations, Deficits, and Debt Default i. m. 110–111.

¹⁴ *Theo Balderston*: German Banking between the Wars: The Crisis of the Credit Banks. *The Business History Review* 65. (1991) 581–585.

¹⁵ *Alan Sharp*: The Paris Peace Conference and its Consequences. In: 1914–1918 Online. International Encyclopedia of the First World War. Last updated 9th June 2022. Honlap: <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/the-paris-peace-conference-and-its-consequences-1-1/> (letöltés: 2024. szept. 8.).

¹⁶ 1921. évi XXXIII. törvénycikk az Északamerikai Egyesült Államokkal, a Brit Birodalommal, Franciaországgal, Olaszországgal és Japánnal, továbbá Belgiummal, Kínával, Kubával, Görögországgal, Nicaraguával, Panamával, Lengyelországgal, Portugáliával, Romániával, a Szerb–Horvát–Szlovén Állammal, Sziámmal és Cseh-Szlovákországgal 1920. évi június hó 4. napján a Trianonban kötött békeszerződés beikkelyezéséről. – Az 1921. évi törvények gyűjteménye. Bp. 1922. 501–1185.

fizetéséért, a többi vesztes pedig olyan mértékben volt jóvátétellel terhelhető, amilyen mértékben Németország nem tudott fizetni. Magyarország jóvátételi kötelezettsége e rendelkezés folytán részévé vált a német jóvátétel összegének megállapításáról zajló, az 1920-as éveken végighúzódo rendkívül szövevényes vitának, amely megmérgezte a korabeli diplomáciai viszonyokat, és rendkívüli módon megterhelte a nemzetközi kereskedelmi és pénzügyi együttműködést. Az európai győztes hatalmak a háború alatt egymásnak nyújtott kölcsönökből származó adósságaikat akarták az ellenségre kirótt összegekből törleszteni, miután a legtöbb hitelt nyújtó Amerikai Egyesült Államok nem volt hajlandó egykori szövetségesei tartozásait törölni.¹⁷

Magyarországot a győztes országokkal és nem az egyes állampolgárokkal szemben kötelezték a károk és veszteségek megtérítésére. A békeszerződés 162. cikke kimondta, hogy a győztes országok nem tartanak igényt teljes kártérítésre, mivel „Magyarország jövedelemforrásai, tekintettel a jövedelemforrásoknak a jelen szerződés egyéb rendelkezéseiből folyó állandó jellegű csökkenésére, nem elegendők arra, hogy e veszteségek és károk teljes jóvátételét biztosítsák.” Magyarország fizetési kötelezettségét a polgári lakossággal szemben a VIII. rész I. függelékében felsorolt esetekre korlátozták:

1. A polgári személyeknek és a hadifoglyoknak okozott testi sérülések, egészségkárosodások.
2. A háború katonai áldozatainak fizetendő nyugdíjak, a hadifoglyoknak és a katonák családtagjainak kiutalt segélyek.
3. A munkára, pénzbüntetésre vagy más kényszerszolgáltatásra kötelezett polgári személyeknek okozott veszteségek.
4. a katonai cselekmények következtében keletkezett vagyoni károk.¹⁸

A fent felsorolt kártérítési kötelezettségen felül a békeszerződés és a fegyverszüneti egyezmény a flotta és a hadianyagok teljes, a vasúti járműpark részleges átadására, valamint a fegyverszünet és a megszállás költségeinek fedezésére kötelezte Magyarországot. Az 1918. november 13-i belgrádi katonai konvenció pedig vasúti járművek és folyami hajók átadását írta elő.¹⁹

¹⁷ Charles P. Kindleberger: *The World in Depression, 1929–1939*. London 1987.

¹⁸ 1921. évi XXXIII. tc. VIII. rész, I. Függelék; *Száhlender Éva: A magyar jóvátétel*. Kivonat a Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán benyújtott doktori értekezéséből. Bp. 1931. 4–7.

¹⁹ Magyarországnak ki kellett szolgáltatnia az összes hadihajóját és a teljes tengerjáró kereskedelmi és halászflojtáját az utódállamoknak (az Atlantika Rézvénytársaság 9 hajót, a Magyar Keleti Tengerhajózási Rézvénytársaság szintén 9 hajót, az Angol–Magyar Bank 1 hajót engedett át). A folyami hajóállomány is részben külföldi államok tulajdonába került át. A békeszerződés Csehszlovákiának ítélte a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt. úszó állományának egy részét, valamint a Dunán lévő folyamszabályozási berendezések többsége is az utódállamok kezére került. A vasúti járműpark jelentős hányadáról szintén le kellett mondani. A békeszerződés 301. §-a értelmében Magyarország

A békekonzferencián nem született megállapodás a magyar háborús jóvátétel pontos összegéről, annak megállapítását későbbre halasztották, ám addig is természetbeni jóvátétel teljesítésére kötelezték Magyarországot.

A nagyhatalmak a békekonzferenciát követően létrehozták a Jóvátételi Bizottságot Párizsban, amelynek az lett a feladata, hogy 1921 májusáig meghatározza a Németország és a szövetségei által okozott károk összegét és az ennek fejében járó kártérítés nagyságát.²⁰ A párizsi békekonzferencia a kirótt pénzügyi terhek fedezetének biztosítása végett a magyar állam összes bevételére és vagyontára a Jóvátételi Bizottság elsődleges zálogjogát mondta ki.²¹ A békeszerződés a Jóvátételi Bizottság feladatává tette annak biztosítását is, hogy „Magyarország összes bevételei [...] elsősorban a jóvátételi összegek fizetésére fordíttassanak”, valamint annak megvizsgálását, hogy Magyarország adórendszere legalább olyan szigorú-e, mint a győztes államoké.²²

A fegyverszüneti megállapodás és a békeszerződés értelmében Magyarországnak kellett fedeznie a magyar állampolgárságú hadifoglyok és internált polgári személyek ellátásának és hazaszállításának költségeit is.

A Jóvátételi Bizottság 1921 áprilisában Németország jóvátételének összegét 132 milliárd arany márkában szabta meg. A Magyarország által fizetendő terhek megállapítására azonban még 1923 végéig várni kellett.

köteles volt vasúti kocsikat és mozdonyokat biztosítani az elcsatolt területeken levő vasúti hálózat működtetéséhez. E kérdés rendezésére hívták életre a Szétosztási Bizottságot, ennek a feladata lett a felosztás arányainak meghatározása. A bizottság 1924 májusában hozta meg döntését, amelyet a Jóvátételi Bizottságnak terjesztett be. További problémák forrása volt az átadott vasúti járműpark értékének meghatározása, amire a Biens Cédés albizottság dolgozott ki ajánlatot, de a Jóvátételi Bizottságnak nem sikerült 1929-ig döntenie a kérdésben. 1926-ban a Nagykövetek Tanácsa újabb vasúti kocsik (5650 db) átadására szólította fel Magyarországot, ebből 1929 nyaráig 1714 darabot adott át. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), K 269 Pénzügyminisztérium, Általános iratok (a továbbiakban: K 269), 340. csomó, 356. tétel Jóvátételi ügyek, 1921–1941, 1923–193.288 The Hungarian Reparation Question.

²⁰ *Hardach, G.*: The First World War i. m. 247–248. A békeszerződés jóvátételéről szóló része rendelkezett a Jóvátételi Bizottság összetételéről, jogköréről és feladatairól is, lásd 1921. évi XXXIII. tc. VII. rész, I. cím, 162–165. cikk, II–V. Függelék.

²¹ „A Jóvátételi Bizottság részéről engedélyezhető kivételek fenntartásával Magyarország minden vagyona és jövedelme rangsorbeli elsőbbséggel szavatol a jóvátételi követelések megfizetéséért és azokért az egyéb terhekért, amelyek a jelen Szerződésből vagy az azt kiegészítő szerződésekből és egyezményekből, vagy pedig azokból a megállapodásokból származnak, amelyeket Magyarország a Szövetséges és Társult Hatalmakkal az 1918. évi november hó 3-án aláírt fegyverszünet ideje alatt kötött.” – 1921. évi XXXIII. tc. IX. rész, 180. cikk.

²² 1921. évi XXXIII. tc. II. Függelék, 12. §. b.

A természetbeni szállítások

A jóvátétel végleges összegének meghatározásáig Magyarországnak előlegként különféle árukat kellett szállítania a győzteseknek. A kötelezettségek teljesítése azonban időnként komoly konfliktusokat okozott Budapest és Párizs között. 1922 márciusában a Jóvátételi Bizottság 28 000 állat (vágó- és igásállatok) szállítását írta elő Olaszország, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és Görögország részére.²³ Miután a magyar kormány ezt nem fogadta el, 22 500 darabra csökkentették a mennyiséget. Március 17-én azonban a kabinet – dacára a külügyminiszter ellenzésének – elutasította a miniszterelnök szerint igazságtalan és a békeszerződéssel ellentétes újabb követelést is, sőt Bethlen István még a Jóvátételi Bizottság által március 20-ára kitűzött értekezleten való részvételt is elvetette.²⁴ Kállay Tibor pénzügyminiszter szerint az antant igényeinek kielégítése az egyébként is súlyos inflációval küszködő gazdaság helyzetét válságossá tette volna, ezért benyújtotta a lemondását, amit azonban a kormányfő nem fogadott el.²⁵

1922. március 27-én a kormány jegyzéket intézett a Jóvátételi Bizottsághoz, melyben kifejtette azokat az okokat, melyek szerinte lehetetlenné tették a követelések teljesítését, de egyúttal azt is kijelentette, hogy újabb megfontolás tárgyává tenné a kérdést, ha jelentősebb külföldi kölcsönt nyújtanának az országnak.²⁶ A jegyzékben foglaltakat Jean Herbert a Jóvátételi Bizottság budapesti irodájának vezetője először levélben utasította vissza, majd, amikor ez sem bírta jobb belátásra a kabinetet, akkor személyesen is felkereste a külügyminisztériumot, és retorziókat helyezett kilátásba a további halogatás esetére.²⁷ A kormány mindennek ellenére kitartott a szállítás elhalasztása mellett, aminek a finanszírozása Kállay Tibor szerint 5 milliárd koronás állami kiadást jelentett volna. A kormányfő

²³ Az egyes forrásokban eltérő mennyiséget említenek. A Pénzügyminisztérium emlékirata alapján 28 750 darabot, a kormányjelentés szerint 28 450 állatot kellett Magyarországnak szállítania, a minisztertanács jegyzőkönyvében pedig 82 000 szerepel, de ez feltehetően elírás, 28 000 helyett, mivel minden forrásban ilyen nagyságrendről írnak. – MNL OL K 269, 340. cs. 356. t. 1923–193.288 The Hungarian Reparation Question; A magyar királyi kormány 1919–1922. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1926. 50*.; MNL OL K 27 Minisztertanácsai jegyzőkönyvek (1867–1944) (a továbbiakban: K 27), 1922. márc. 17. 2. napirendi pont. A jóvátételi bizottság állat-jóvátételi követelése.

²⁴ MNL OL K 27, 1922. márc. 17. 2. napirendi pont. A jóvátételi bizottság állat-jóvátételi követelése.

²⁵ MNL OL K 27, 1922. márc. 17. 3. napirendi pont. Az ország pénzügyi helyzete, a pénzügyminiszter lemondása.

²⁶ MNL OL K 27, 1922. ápr. 11. 1. napirendi pont. Az állatjóvátétel teljesítésének kérdése.

²⁷ „Figyelmeztetett a helyzet komolyságára és arra, hogy amennyiben a kormány az [április] elsején lejárt és e hó 12-éig meghosszabbított terminust nem tartaná be, a bizottság kénytelen lesz az ügvet a közvetlenül érdekelt államoknak átadni, melyek maguk döntenek ama rendszabályok fölött, melyekkel az állatleadást ki fogják erőszakolni.” – Uo.

távollétében a minisztertanács tehát úgy döntött, hogy „a teljesítést ezidőszertint lehetetlennek tartja, azt továbbra is el fogja halasztani és bevárja az esetlegesen alkalmazandó repressaliákat”.²⁸

A konfliktus végül kompromisszummal végződött: a Jóvátételi Bizottság engedett a követelésekből, egyelőre beérve kevesebbrel is, a kormány pedig júniusban néhány ezer állatot leszállított.²⁹ A nyár végére kiderült, hogy a szárazság miatti takarmányhiány következtében jelentős felesleg alakult ki az állatállományban, aminek hatására újra engedélyezték az állatok exportját is.³⁰ 1922 júniusában Magyarország vállalta, hogy őszig újabb 4800 állatot (lovakat és szarvasmarhákat) ad át elsősorban Olaszországnak. Az ígéret ellenére azonban erre nem került sor. Az állatjóvátétel leállítása Párizsban ellenséges hangulatot váltott ki Magyarországgal szemben. Kánya Kálmán külügyminisztériumi vezértitkár, a külügyminiszter állandó helyettese szeptember 22-én a minisztertanácsnak az állatjóvátétel miatt tartott rendkívüli ülésén elmondta, hogy felkereste őt Pietro Stoppani,³¹ a Jóvátételi Bizottság olasz szekciójának munkatársa, hogy közvetítsen Párizs és Budapest között, és rávegye a kormányt az állatok átadására. Kányának és Kállay Tibornak is az volt a véleménye, hogy „a június hó folyamán beigérett s azóta is ismételten kilátásba helyezett 4800 darab állatnak a legutóbbi minisztertanács határozata alapján történt megtagadása a bizottságban olyan atmoszférát fog velünk szemben létesíteni, hogy annak hatása a reparációs kérdés egész komplexumának, mely jelenleg áll tárgyalás alatt Párizsban elbírálásra Magyarország szempontjából katasztrofális helyzetet fog teremteni”. Kánya akár egy újabb blokádot is lehetségesnek látott. Bár Bethlen István igen súlyosnak tartotta az országgal szemben támasztott követelést, a kabinet végül jóváhagyta az állatszállítást.³² Walko Lajos kereskedelemügyi miniszter ennek ellenére októberben ismét arról számolt be, hogy Párizsban rendkívül lassúnak tartják az állatok átadását, s hogy szándékos mulasztásnak tekintik a jóvátétel elakadását,

²⁸ Uo.

²⁹ MNL OL K 27, 1922. szept. 22. Rendkívüli minisztertanács. 1/a. napirendi pont. A reparációs kérdés és az állatszállítás.

³⁰ MNL OL K 27, 1922. aug. 31. 24. napirendi pont. A vágóállat-kiviteli tilalom felfüggesztése; uo. 1922. szept. 7. 20. napirendi pont. Ló kivitel Olaszországba; uo. 1922. szept. 15. 43. napirendi pont. Tenyészállatok kivitele.

³¹ Pietro Stoppani (1879–1968): olasz közgazdasági szakember, a Jóvátétel Bizottság olasz albizottságának tagja, 1923-ban a Népszövetség munkatársa, 1930-tól a Közgazdasági Szekció igazgatója. – *Patricia Clavin*: *Securing the World Economy: The Reinvention of the League of Nations, 1920–1946*. Chicago–London 2013; *Elisabetta Toolardo*: *International Experts or Fascist Envoys?* Alberto Theodoli and Pietro Stoppani at the League of Nations. *New Global Studies* 10. (2016) 283–306. A szeptember 22-i ülésről készült jegyzőkönyvben neve hibásan Stoppany-ként szerepel.

³² MNL OL K 27, 1922. szept. 22. Rendkívüli minisztertanácsi ülés, 1/a napirendi pont. A reparációs kérdés és az állatszállítás, Kánya Kálmán felszólalása.

ami súlyos retorziókkal fenyeget.³³ A Jóvátételi Bizottság Magyarország gazdasági helyzetét nem tekintette rossznak, ezért ragaszkodott az állatjóvátételhez, és követelte, hogy a 28 000 állatból addig még le nem szállított mintegy 19 400 állatot – különösen a lovakat – még 1923. március végéig adják át a magyarok.³⁴

Az előző év konfliktusai után, 1923 elején a kormány újra haladékot akart kérni, amire egyébként a békeszerződés lehetőségét biztosított. A minisztertanács február 6-i ülésén Kállay Tibor pénzügyminiszter azzal indokolta ennek szükségességét, hogy a költségvetés számára túlzottan nagy megterhelést, 1,1 milliárd koronát jelentene az állatjóvátétel, ráadásul az egyik legfontosabb exportlehetőségétől is megfosztaná az országot.³⁵ A Jóvátételi Bizottság kimutatása szerint Magyarország végül különböző állatfajtákból 1928-ig 22 206 darabot adott át, vagyis végül teljesítette az 1922 márciusában csökkentett előírást.³⁶

Az állatszállítások kapcsán kiéleződő konfliktusok kezelésére a kormány 1922 őszén állandó magyar képviselőt küldött Párizsba, hogy folyamatos érintkezést tartson fenn a Jóvátételi Bizottsággal, és tárgyalásokat folytasson a jóvátételi kérdésekről. A feladatra Korányi Frigyeset tartották a legalkalmasabbnak, aki az új párizsi és madridi követként október elején el is utazott a francia fővárosba.³⁷

A trianoni béke rendelkezett arról is, hogy Magyarország a szerződés életbelépésétől számított öt éven át a pécsi szénbányákból származó vontatószen szállítására kötelezhető a Szerb–Horvát–Szlovén Állam részére.³⁸ A Jóvátételi Bizottság

³³ MNL OL K 27, 1922. okt. 6. 22. napirendi pont. Határozatok a jóvátételi állatleadás kérdésében, Walko Lajos kereskedelemügyi miniszter felszólalása.

³⁴ Walko Lajos szerint Párizsban azt gondolják: „A magyarok még szegények, de jobbra fog fordulni a helyzet, Magyarország még szép napokat fog látni.” – MNL OL K 27, 1922. okt. 20. 33. napirendi pont. Jóvátételi állatleadás, Walko Lajos kereskedelemügyi miniszter felszólalása; uo. 1922. nov. 3. 52. napirendi pont. A Jóvátételi Bizottság sürgetése a hátralevő állatjóvátétel tárgyában, Kánya Kálmán felszólalása.

³⁵ MNL OL K 27, 1923. febr. 16. 10. napirendi pont. Az állatreparáció kérdésének tárgyalása, Kállay Tibor pénzügyminiszter felszólalása.

³⁶ *Dr. Ullein Antal: Magyarország jóvátételi kötelezettségeinek jogelvei.* Jogtudományi Közlöny 63. (1928) 13. sz. 118–120., 119. lábjegyzet.

³⁷ MNL OL K 27, 1922. szept. 22. Rendkívüli minisztertanácsi ülés, 1/a napirendi pont. A reparációs kérdés és az állatszállítás, Kánya Kálmán felszólalása; uo. 1923. febr. 16. 8. napirendi pont. Bárány Korányi Frigyes kinevezése rendkívüli követ és meghatalmazott miniszterre, Daruváry Géza felszólalása. Bárány Korányi Frigyes, dr. (1869–1935): pénzügyminiszter, politikus, gazdasági szakember. Egyetemi tanulmányait Budapesten, Heidelbergben, a párizsi Sorbonne-on és a London School of Economics-on végezte. 1892-től a pénzügyminisztériumban dolgozott. 1908-tól a hitelosztály vezetője, az Osztrák–Magyar Bank kormánybiztos helyettese, 1912-től az Országos Központi Hitelintézet vezérigazgatója. 1919. szeptember 12-től 1920. december 16-ig pénzügyminiszter. 1922-től párizsi magyar követ, a magyar kormány Jóvátételi Bizottsághoz kirendelt képviselője, részt vett a magyar háborús jóvátételi kérdés rendezésében és a pénzügyi stabilizáció előkészítésében. 1924. március 14. és november 15. között ismét pénzügyminiszter, majd párizsi követ. 1928-tól a Pénzügyi Központ elnöke. 1931. december 16-tól 1932. október 1-ig újra pénzügyminiszterre nevezték ki, 1932-től a Felsőház tagja. – *Pogány Ágnes: Korányi Frigyes.* In: Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Szerk. Szijj Jolán – Ravasz István. Bp. 2000. 378.

³⁸ 1921. évi XXXIII. tc. VIII. rész, V. Függelék, 1. §.

határozata alapján Magyarországnak a pécsi szénbánya termelésének 44%-át kellett jóvátétel címén Jugoszláviának szállítania. Annak elkerülése érdekében, hogy az ingadozó kitermelés következtében folyamatosan változó mennyiségű szenet szállítsanak, a Jóvátételi Bizottság hozzájárult, hogy napi 88 vagon szenet adjanak át (az átlagos termelés napi 200 vagon volt).³⁹ 1921. szeptember 13-án a két kormány képviselői Pécsen ideiglenes egyezményt kötöttek, amelynek értelmében Magyarország munkanaponként 880 tonna szenet tartozott kiszolgáltatni a Szerb–Horvát–Szlovén állam részére. A vontatószenet a Dunagőzhajózási Társaság tulajdonában lévő pécsi bányákból vitték Jugoszláviába, a társaságnak a magyar államkincstár fizette meg a fűtőanyagot a hatósági árak alapján.⁴⁰ Annak érdekében, hogy Jugoszlávia támogassa Magyarország pénzügyi rekonstrukcióját, 1924. február 3-án Párizsban a magyar és a délszláv kormány képviselői megállapodást írtak alá, amely továbbra is garantálta munkanaponként 880 tonna pécsi szén szállítását.⁴¹ Magyarország szénszállítási kötelezettsége a békeszerződésben rögzített öt év leteltével, 1926. szeptember 12-én szűnt meg, ezt követően már csak a korábban elmaradt mennyiséget kellett pótolnia.⁴² A párizsi megállapodás értelmében 1927 és 1930 között Magyarország vasúti kocsikat és mozdonyokat is szállított Jugoszláviának.⁴³

A természetbeni szállításokat Magyarország 1922 és 1930 között teljesítette, s ezek összege évről évre csökkent. Összesített értéke a hágai konferenciára készült kimutatás szerint 1928 végéig 25,4 millió pengő (1. táblázat), a pénzügyminisztérium számítása alapján pedig 1929 nyaráig 21,6 millió pengő volt (2. táblázat). Szigeti Gyula adatai alapján Jugoszlávia részesült a legnagyobb arányban ezekből a szállításokból 1923–1924 között (3. táblázat).

³⁹ *Hornják Árpád*: Adalékok a magyar jóvátétel rendezésének és az 1924. évi népszövetségi kölcsön megszerzésének jugoszláv és angol vonatkozásaihoz. In: *Találkozások – ütközések, fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből*. Szerk. Hornják Árpád. Pécs 2010. 38.

⁴⁰ MNL OL K 269, 340. cs. 356. t. 1923–193.288 *The Hungarian Reparation Question; A magyar királyi kormány 1919–1922. évi működéséről* i. m. 50*–51*.

⁴¹ A magyar kir. kormány és a szerb–horvát–szlovén királyság kormányának megállapodása. Párizs, 1924. febr. 3.; Az 1922. évi június hó 16-ára összehívott nemzetgyűlés irományai IX. Bp. 1924. (a továbbiakban: NI 1924) 422. sz. 2. számú melléklet az államháztartás egyensúlyának helyreállításáról szóló törvényjavaslat indoklásához. 376–385. (Köszönöm Zeidler Miklósnak, hogy felhívta a figyelmet erre a dokumentumra.)

⁴² A magyar királyi kormány 1926. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1929. 36*.; A magyar királyi kormány 1927. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1929. 37*. Bethlen István miniszterelnök szerint 1930 elején Magyarország még 1,9 millió pengő értékű szénszállítással tartozott Jugoszláviának. – Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XXVIII. Bp. 1930. Az országgyűlés képviselőházának 393. ülése, 1930. máj. 16. Gróf Bethlen István miniszterelnök felszólalása, 108–109.

⁴³ A megállapodás részletesen felsorolja a szállítandó vasúti gördülőanyag típusát és mennyiségét. – NI 1924, 422. sz. 2. számú melléklet, 376–385. A magyar kir. kormány és a szerb–horvát–szlovén királyság kormányának megállapodása. Párizs, 1924. febr. 3.

1. táblázat Jóvátétel címén teljesített természetbeni szállítások értéke, 1924–1928

Év	Ezer pengő	Ezer aranykorona
1924	7374	8543,0
1925	7095	8219,9
1926	5660	6557,3
1927	4459	5165,9
1928	831	962,7
Összesen	25 419	29 448,8

Forrás: MNL OL K 289 Pénzügyminisztérium, A hágai tárgyalásokra kiküldött pénzügyi delegáció iratai (1929–1930), 2. cs. VI. Bank, hitelügyi és valutáris kérdések. 8. Imrédy Béla: Fizetési mérlegünk az 1924–28. években.

2. táblázat A fegyverszüneti egyezmény és a békeszerződés értelmében Magyarország által teljesített fizetések és természetbeni szállítások értéke 1929. június 30-ig

	Fizetés és szállítás fajtája	Ezer pengő
1.	Entente Bizottság kiadásai a békeszerződés megkötése előtt	7187
2.	Egyéb bizottságok* kiadásai	9756
3.	Természetbeni szállítások	21 596
4.	Átadott hajóállomány	142 012
5.	Lefoglalt hadianyag	27 767
6.	Átadott vasúti állomány	349 614
7.	Belgrádi Katonai Konvenció alapján teljesített szállítások	59 368
8.	<i>Biens Cédés**</i>	11 809 020
9.	Külföldi megszálló hadseregek által okozott károk	3 667 374
10.	Jóvátételi járadék törlesztése	40 521
11.	Magyar hadifoglyokkal kapcsolatos kiadások	6414
12.	Elcsatolt területekről menekültek nyugellátása	587 546
13.	Háború előtti tartozások törlesztése	203 842
14.	Összesen	16 932 017

Forrás: MNL OL K 269 Pénzügyminisztérium, Általános iratok, 340. cs. 356. t. 1923–193.288. The Hungarian Reparation Question.

* Jóvátételi Bizottság, Szövetséges Katonai Ellenőrző Bizottság, Határmegállapító Bizottság, Restitúciós Bizottság

** Az elcsatolt területeken fekvő magyar állami javak, „transferred Properties”.

3. táblázat Jóvátételi szállítások értéke rendeltetési ország szerint, 1923–1924 (ezer pengő)

Rendeltetési ország	1923	1924	Összesen	Megoszlás (%)
Jugoszlávia	8653,0	6616,4	15 269,4	90,8
Olaszország	1493,4	0,0	1493,4	8,9
Görögország	57,9	0,0	57,9	0,3
Összesen	10 204,3	6616,4	16 820,7	100,0

Forrás: *Szigeti Gyula*: Magyarország nemzetközi fizetési mérlegének alakulása 1923-ban és 1924-ben. Magyar Statisztikai Szemle 3. (1925) 11–12. sz. 487. alapján.

A békeszerződés 168. cikke Magyarországot a volt ellenséges országok területén zsákmányolt értékeknek (állatoknak, különféle tárgyaknak és értékpapíroknak) természetben való visszaszolgáltatására kötelezte. A restitúció keretében visszaszolgáltatandó javak fejében Magyarországgal szemben mintegy 33,2 millió aranykorona követelést támasztottak. A kormány 1923-ban Franciaországgal, a délszláv állammal és Olaszországgal, 1924-ben pedig Romániával kötött átálmányegyezményt, melyek végrehajtása során nagyjából 10 millió aranykorona értékben szolgáltatott vissza javakat, ezek 70%-át természetben. 1925-ig sikerült lezárni a vasúti gördülőanyag restitúcióját is.⁴⁴

Az elcsatolt területeken maradt állami tulajdon és a megszállási károk kérdése

A háborús reparáció egyik sokat vitatott problémája volt a békeszerződés által elcsatolt területeken maradt állami vagyon kérdése. A Jóvátételi Bizottság Comité des Biens Cédés ('Az átadott vagyon bizottsága') néven egy testületet hozott létre a kérdés rendezésére. A békeszerződés értelmében az alábbi javak értékét le kellett vonni a magyar jóvátételi kötelezettségből:

1. a magyar állami javak teljes értékét,
2. az osztrák–magyar közös ingó vagyon 36,4%-át, az ingatlan vagyon 32,82%-át,
3. a királyi család és a korona vagyonának 32,82%-át,
4. Bosznia-Hercegovina területén levő állami vagyon 36,4%-át.⁴⁵

A Biens Cédés Bizottság feladata az volt, hogy az utódállamok és Magyarország szakértőinek meghallgatása után meghatározza azt az összeget, amit a magyar jóvátétel összegéből levonásra javasol a Jóvátételi Bizottságnak. A magyar kormány már 1922-ben vagyonkatasztert állított össze az elcsatolt területeken maradt állami javakról megállapítva ezek értékét. A Jóvátételi Bizottság azonban nem fogadta el a magyar kalkulációt, és vagyonkategóriánként új összeállítást kért, amely 1923–1924 folyamán készült el. 1924. december 13-án Budapestre érkezett a Comité des Biens Cédés öttagú delegációja, hogy a külügyi és a pénzügyi tárca szakreferenseivel tanácskozzon, majd 1925 elején Párizsban fejthette

⁴⁴ A M. Kir. Kormány 1923–1925. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1928. 66*.

⁴⁵ 1921. évi XXXIII. tc. IX. rész, Függelék. 191. cikk; MNL OL K 269, 340. cs. 356. t. 1923–193.288 The Hungarian Reparation Question – Az osztrák–magyar közös vagyon esetében alkalmazott arány oka az volt, hogy az első világháború előtti utolsó gazdasági kiegyezés értelmében Magyarország 36,4%-kal járult hozzá az Osztrák–Magyar Monarchia közös kiadásaihoz, ez volt Magyarország kvótája.

ki Nickl Alfréd magyar diplomata a magyar kormány álláspontját. A bizottság 1926-ban is meghallgatta a magyar észrevételeket.⁴⁶

Az elcsatolt területeken maradt állami vagyon értékének meghatározásában jelentős eltérés mutatkozott a bizottság becslése és a magyar fél által benyújtott összeg között: a magyar igény 8386 millió aranykorona, a Biens Cédés Bizottság értékelése szerint a vagyon értéke viszont mindössze 2481 millió aranykorona volt.⁴⁷ Egy 1929 nyarán készült magyar számítás pedig egyenesen 13,6 milliárd aranykoronára (11,8 milliárd pengőre) tette az elcsatolt területen maradt vagyon összértékét (2. táblázat). A számos egyeztetés ellenére a döntés rendkívül elhúzódott, és a levonandó összegről a Jóvátéti Bizottság végül nem határozott. A jóvátétel végleges rendezésekor, 1930-ban Magyarország lemondott ezekről a követeléseiről.⁴⁸

A külföldi megszálló hadseregek által okozott károk értékét is le lehetett vonni elvileg a jóvátéti kötelezettség összegéből. A károkat a Jóvátéti Bizottság által Budapestre küldött különbizottság (Commission spéciale des réparations) mérte fel, ami 1919 decemberétől 1921 őszéig működött Magyarországon. A kormány felkérésére a Központi Statisztikai Hivatal már 1919 őszén nekilátott a károk felmérésének, összesítésének. Laky Dezső irányításával egy országos kérdőíves adatfelvétel indult 1919 novemberében a Dunántúlon, és 1920 tavaszán, a román hadsereg kivonulását követően fejeződött be a Tiszántúlon (4. táblázat).⁴⁹ A kártérítési igényt azonban a kormány végül mégsem tudta érvényesíteni. A pénzügyi rekonstrukció sikere érdekében 1924. március 14-én, a genfi egyezmény keretében Magyarország lemondott a Romániával szembeni kárigényéről, Románia pedig a magyar csapatok által Erdélyben és Romániában okozott károk ellenértékéről.⁵⁰ A jugoszláv és cseh megszállás során okozott károk megtérítésére vonatkozó követelést pedig 1930-ban a párizsi megállapodás keretében vonták vissza.⁵¹

⁴⁶ A M. Kir. Kormány 1923–1925. évi működéséről i. m. 66*; A M. Kir. Kormány 1926. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1929. 37*; Az Átengedett Javak Bizottsága Budapestre érkezett. Pesti Napló, 1924. december 14. 14.; A magyar kormány képviselője a Biens Cédés-tárgyalásokon. Pesti Napló, 1925. január 8. 11.

⁴⁷ MNL OL K 269, 340. cs. 356. t. 1923–193.288 The Hungarian Reparation Question.

⁴⁸ A M. Kir. Kormány 1927. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1929. 37*–38*; A M. Kir. Kormány 1928. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1930. 40*; Az 1927. január 25-ére összehívott országgyűlés képviselőházának irományai XXI. Bp. 1930. (a továbbiakban: KI 1930) 939. sz. Egyezmény Magyarország és a hitelező Hatalmak között létrejött megállapodások tárgyában. 1. cikk. Párizs, 1930. ápr. 28. 118.

⁴⁹ Dr. Laky Dezső: Csonka-Magyarország megszállásának közgazdasági kárai. Bp. 1923. 93–95., 107–108.

⁵⁰ A M. Kir. Kormány 1923–1925. évi működéséről i. m. 23*. 1924. január 25-én jött létre a megállapodás erről Bethlen István és Nicolae Titulescu között. – NI 1924, 422. sz. 3. számú melléklet az államháztartás egyensúlyának helyreállításáról szóló törvényjavaslat indokolásához, 386–387.

⁵¹ KI 1930, 939. sz. Egyezmény Magyarország és a hitelező Hatalmak között létrejött megállapodások tárgyában. 1. cikk. Párizs, 1930. ápr. 28. 118.

4. táblázat Külföldi csapatok által okozott károk összege Magyarországon az első világháború után, a Központi Statisztika Hivatal felmérése alapján

Megszálló csapatok	Ezer korona	Ezer aranykorona
Román	24 438 838,00	2 476 072,75
Cseh	320 582,00	32 480,45
Jugoszláv	1 405 377,00	142 388,75
Francia	31 266,00	3 167,78
Összesen	26 196 063,00	2 654 109,73

Forrás: *Dr. Laky Dezső: Csonka-Magyarország megszállásának közgazdasági kárai.*
Bp. 1923. 465. alapján.

Magyarország – az utódállamok helyett – megelőlegezte az elcsatolt területekről Magyarországra menekült nyugdíjasok, özvegyek és árvák nyugdíjait és egyéb segélyeit is. Ezeket a magyar költségvetés számára komoly terhet jelentő összegeket a Jóváítéleti Bizottsághoz intézett többszöri magyar beadvány ellenére sem voltak hajlandók az utódállamok megtéríteni.⁵²

Az 1914 nyara előtt és a világháború alatt felvett kölcsönök rendezése

A békeszerződés pénzügyi rendelkezései közül ugyancsak jelentős terheket eredményeztek azok, amelyek a korábbi külföldi adósságok rendezésére vonatkoztak. A békeszerződés részletesen szabályozta ezeket a kérdéseket; az alapszabály az volt, hogy az 1914. július 28-a előtt felvett magyar államadósságok törlesztéséből az utódállamoknak is részt kellett vállalniuk.⁵³ A világháború alatt felvett kölcsönök adósságszolgálatára viszont egyedül a trianoni Magyarországot terhelte.⁵⁴ Ez egyaránt vonatkozott a magyar kormány által és az Osztrák–Magyar Monarchia által közösen felvett külföldi kölcsönök Magyarországra eső részére is.⁵⁵ Magyarország a katonai kiadások finanszírozása miatt a világháború alatt súlyosan eladósodott, a háborús adósságállomány 1918 őszén a békebelinek több

⁵² Az 1933/34-es költségvetésben például 240 millió pengő volt az állami alkalmazottak nyugdíjaira előirányozva, ebből 87,6 millió pengő a menekült nyugdíjasok (csaknem 30–35 ezer fő) ellátmánya volt. – *Hajdrik Sándor: Államháztartásunk alakulása a szanálás óta. Közgazdasági Szemle* 57. (1933) 654–656.

⁵³ A vasútvonallal vagy más vagyontárggyal fedezett kölcsönök esetében az adósság felosztása annak arányában történt, ahogy a zálogul szolgáló vagyon értéke az utódállamok között megoszlott. A zálogfedezettel nem biztosított kölcsönök esetében pedig az egyes országok „ígazságosan megállapított” pénzügyi teljesítőképessége arányában osztották szét az adósságokat, a Jóváítéleti Bizottság döntése alapján. – 1921. évi XXXIII. tc. IX. rész, Pénzügyi rendelkezések, 186. cikk. 1. 2.

⁵⁴ 1921. évi XXXIII. tc. IX. rész, Függelék, 188. cikk.

⁵⁵ Uo. X. rész, III. cím, Tartozások, 231. cikk.

mint az ötszörösét tette ki (5. táblázat), így az adósságszolgálat nagy része a trianoni Magyarországra jutott. A megörökölt adósságszolgálat pedig komoly terhet jelentett az 1920-as években az egyébként is passzív fizetési mérlegben.

5. táblázat A Magyar Szent Korona országainak
államadóssága 1918. október 31-én

	Millió korona
Adósságállomány 1914. július 30-án	5 880,3
A háború alatt felvett kölcsönök	32 417,4
Összes államadósság	38 297,7

Forrás: *Teleszky János*: A magyar állam pénzügyei a háború alatt. Bp. 1927. 274–277.

A trianoni békeszerződés 231. és 232. cikke a világháború előtti magántartozások garantálására és az állami kölcsönök törlesztésére kötelezte Magyarországot. A hitelező és az adós államok egyaránt kötelesek voltak Felülvizsgáló és Kiegyenlítő Hivatalokat felállítani, és az összes, a világháború előtt vagy alatt lejárt adósság, értékpapír után járó tartozások és követelések kiegyenlítését kizárólag e hivatalok közvetítésével lebonyolítani.⁵⁶ A békeszerződés értelmében Magyarország köteles volt kompenzációt fizetni azon magyar állampolgároknak is, akiket vagyoni természetű kár ért az ország területének csökkenése vagy az utódállamok egyéb intézkedései miatt.⁵⁷

Magyarország a békeszerződés aláírását követően tárgyalásokat kezdett a hitelező országok képviselőivel, és sikerült velük megállapodásokat kötnie. Ezeket az egyezményeket az tette szükségessé, hogy a világháború kitörését követően a hadviselő felek megtiltották az egymás közötti pénz- és fizetési forgalmat, aminek következtében lehetetlenné vált a korábban felvett hitelek törlesztése és a kamatok fizetése. A trianoni békeszerződés 231. cikke értelmében a magyar államadósság azon részét, amely a volt szövetséges és társult hatalmak polgáraival szemben állt fenn, Magyarországnak valorizáltan, azaz aranykorona értéken kellett megfizetnie. A fizetés módjaként a békeszerződés a klíringeljárást (a követelések és tartozások kölcsönös beszámítását) írta elő. A tárgyalások eredményeként a törlesztés elősegítése érdekében a hitelezők gyakran jelentős engedményeket tettek, csökkentették a tartozások összegét, kedvezőbb visszafizetési feltételeket biztosítottak.

A világháború végén Nagy-Britanniával szemben összesen 4 millió font sterling összegű adósság állt fenn, melynek a fele volt államadósság. Az 1921.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ „Magyarország kötelezi magát, hogy állampolgárait a Szövetséges és Társult Országokban levő javaik, jogaik vagy érdekeik felszámolásáért vagy visszatartásáért kártalanítja.” – 1921. évi XXXIII. tc. 232. cikk.

december 20-án aláírt egyezményben (1922. évi XVI. tc.) Magyarország vállalta, hogy az első évben 300 000 fontot, majd évi 500 000 fontot fog törleszteni. Az angol klíringhivatallal Párizsban 1923. december 11-én aláírt megállapodás ezt úgy módosította, hogy 1924. március 31-től kezdve évi 200 000 fontot kellett átutalni félévi egyenlő részletekben öt éven keresztül. 1929. június 30-ig összesen 2,65 millió font került kifizetésre. A jelentősebb háború előtti magántartozásokat (Budapest főváros, az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár kölcsönét, gróf Apponyi Albert hitelét) is állami segítséggel rendezték.⁵⁸

Franciaországgal 1921. január 31-én és 1923. december 21-én jött létre megállapodás a felgyűlt tartozásokról (1922. évi XXVIII. tc. és 1924. évi VIII. tc.). A magyar államadósság hátralékát újonnan kibocsátott, ötéves lejáratú, 80 millió frank névértékű, 6½%-os kamatozású kötvénykölcsönre alakították. A megállapodást követően a francia kormány felszabadította a háború alatt Franciaországban lefoglalt magyar tulajdont, aminek az értékesítéséből befolyt bevételt is a tartozások kiegyenlítésére fordították a megállapodást kötő kormányok. A háború előtti magántartozásokat szintén új kötvénykölcsönre konvertálták, megállapodtak Budapest főváros 1911. évi 4%-os kölcsönéről és a Magyar Jelzáloghitelbankkal szembeni követelések kielégítéséről is.⁵⁹

Az olasz (1924. évi XXIII. és 1928. évi XXIII. tc.) és a belga (1929. évi XLIV tc.) hitelezőkkel is hasonló alapon rendezték az adósságokat. Belgiummal 1926. szeptember 30-án Brüsszelben írták alá a pénzügyi egyezményt, a felgyűlt tartozásokat és követeléseket klíringeljárásban számolták el, a magyar adósságokat 15 év alatt törlesztendő 6%-os kamatozású magyar állami kötvényekké konvertálták. 1928-ban sikerült megállapodni Jugoszláviával (1950/1930. sz. M. E. rendelet) és Csehszlovákiával (1930. évi XVII. tc.) is a pénzügyi kérdésekről.⁶⁰

A semleges országok által folyósított kölcsönök rendezésére nem kötelezte a békeszerződés a magyar kormányt, ám ezekben az esetekben is új kétoldalú szerződések születtek. 1920 végéig törlesztette Magyarország azokat a kölcsönöket, amelyeket a háború alatt Hollandiában, Dániában és Svédországban vett

⁵⁸ MNL OL Z 5 Állami Jegyintézet, Hitelesztály (a továbbiakban: Z 5), 1/3. Iktatott iratok 698/1922; MNL OL K 269, 340. cs. 340. t. töredékes iratok, nem ikt. 6. A la Delegation de la Société des Nations [A Népszövetség delegációjának címzett levél]. Bp., 1924. márc. 11. (szerző nem ismert); MNL OL K 269, 340. cs. 356. t. 1923–193.288 The Hungarian Reparation Question.

⁵⁹ MNL OL K 269, 340. cs. 356. t. 1923–193.288 The Hungarian Reparation Question; A M. Kir. Kormány 1919–1922. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1926. 45*–46*.

⁶⁰ A M. Kir. Kormány 1923–1925. évi működéséről i. m. 60*–61*.; A M. Kir. Kormány 1928. évi működéséről i. m. 35*–36*.; A M. Kir. Kormány 1929. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1931. 30*.

fel főként az élelmiszerbehozatal finanszírozására.⁶¹ Az 1929. május 28-án aláírt szerződés szerint a semleges országokkal szembeni hátralékokat (mintegy 25 millió svájci frank összegben) nagy engedménnyel, 100 aranyforint = 57,5 svájci frank és 100 aranykorona = 23 svájci frank alapon konszolidálták; továbbá a 6%-os kamatozású kötvényeket 1932-től kezdve 15 év alatt, évi egyenlő részletekben, sorsolás vagy vásárlás útján kellett volna törleszteni, ha nem szólt volna közbe a pénzügyi válság.⁶² Svédország is jelentős engedményeket biztosított a háború idejéből származó magyar tartozások rendezésekor.⁶³

A békeszerződés a háború előtti adósságokat felosztotta az utódállamok között, így azok visszafizetése nem egyedül Magyarországot terhelte, a részletekről való megállapodás azonban igen nehéznek bizonyult. Az utódállamok és a hitelezők között 1923 júniusában Innsbruckban megegyezés jött létre a 4%-os aranyjárdék-kölcsön, az 1913. évi 4½%-os járadékkölcsön, az 1914. évi 4½%-os törlesztéses járadékkölcsön és az 1910. évi 4%-os járadékkölcsön külföldön lévő címleteinek törlesztéséről. 1925 novemberében a prágai egyezmény pedig végleg megállapította az aranyra, illetve a külföldi értékekre szóló kölcsönök utódállamok közötti szétosztási arányát, Magyarországra a felosztott adósságok 45,733%-a jutott (1. ábra). A megállapodás rendezte az Osztrák–Magyar Államvasút Társaság kötvényeinek kérdését is. Az innsbrucki és prágai megállapodás alapján a fizetési szolgálatot a címlettulajdonosok érdekképviselete által Párizsban létesített Közös Pénztár (Caisse Commune) látta el. A 4%-os aranyjárdék-kölcsön esetében a hátralék 32%-ának, a többi kölcsön esetében pedig 27%-ának visszafizetésében sikerült a hitelezőkkel kiegyezni. A szerződésbe azonban azt is belevették, hogy ezeket az arányokat később, az utódállamok pénzügyi megerősödésével növelni fogják.⁶⁴ Az államadósságok tényleges felosztása sokáig elhúzódott, számos nemzetközi konferencia foglalkozott

⁶¹ A M. Kir. Kormány 1919–1922. évi működéséről i. m. 45*–48*; *Pogány Ágnes*: A pénzügyi intézetek és a magyarországi közkölcsönök története az első világháború kitörésétől a pénzügyi stabilizációig (1914–1924). *Történelmi Szemle* 47. (2002) 65–97.

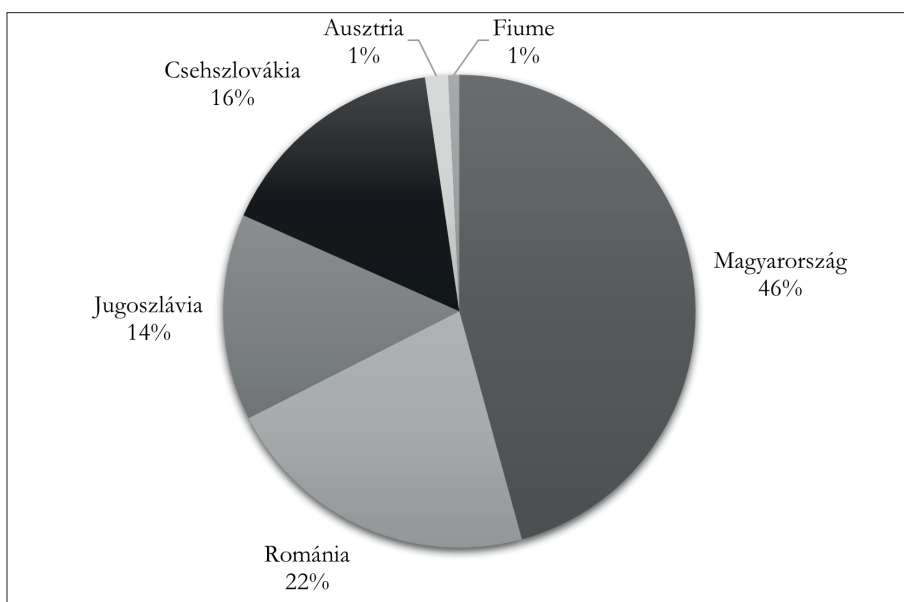
⁶² MNL OL K 289 Pénzügyminisztérium, A hágai tárgyalásokra kiküldött pénzügyi delegáció iratai (1929–1930) (a továbbiakban: K 289), 2. csomó, IV. Államadóssági kérdések 5. Hátralékok rendezése, amelyek a háború alatt az államadósságokból kifolyólag a szövetséges és társult hatalmak honosaival és a német, svájci és holland címlettulajdonosokkal szemben esedékessé váltak [1929]; A M. Kir. Kormány 1929. évi működéséről i. m. 27*.

⁶³ MNL OL K 255 Pénzügyminisztérium, Elnöki iratok, 943. csomó, 1920–5215 Kivonata az 1920. évi március hó 14-én tartott minisztertanács hitelesített jegyzőkönyvének, d. n.; MNL OL K 27, 1920. márc. 14. 20. napirendi pont. Beszámoló a svéd valutakölcsönök felvétele tárgyában.

⁶⁴ Az innsbrucki és prágai egyezmények hatálya alá eső örökös járadékok törlesztéses járadékká való átalakításáról és az adósságszolgálati kulcsok emeléséről az 1930. október 31-én, Párizsban létrejött egyezmény rendelkezett, amihez a magyar kormány nem csatlakozott. 1930. december 13-án pótegyezmény jött létre az adósok és hitelezők között, amely szerint az aranyjárdék adósságszolgálatát a korábban megállapított 32%-os kulcs helyett 1931-től 1933-ig 33%-os, 1934-ben és 1935-ben pedig 34%-os kulcs szerint kellett volna teljesíteni, míg a többi kölcsön esetében a kulcsot 1931-től 1933-ig 28%-ban, 1934-re 30%-ban és 1935-re 31%-ban határozták meg. A magyar kormány 1935 végéig

eredmény nélkül a kérdéssel, és csak 1929-ben sikerült a Jóvátételi Bizottságnak véglegesen megállapítania az innsbrucki és prágai egyezmények hatálya alá eső kölcsönök úgynevezett nemzeti blokkjait, vagyis azt a címletmennyiséget, amely az egyes utódállamok adósságait jelentette. A békeszerződés óta felgyűlt hátralékok rendezésére a magyar kormány haladékot és részletfizetési kedvezményt kapott.⁶⁵ 1923. március 29-én Rómában született meg az egyezmény a Duna–Száva–Adria Vasúttársaságról (1923. évi XXXVI. tc.).

1. ábra A Jóvátételi Bizottság által megállapított felosztási kulcsok az első világháború előtti magyar államadósság zálogokkal nem biztosított részére (%)⁶⁶

Forrás: B. G.: A volt monarchia államadósságai. *Közgazdasági Szemle* 47. (1923) 3. sz. 244.

Infláció és jóvátétel

Magyarországon az árszínvonal tartós emelkedése – a háború finanszírozásának módja miatt – már a világháború alatt elkezdődött. A hadviseléssel járó óriási költségek megnövelték az államháztartási kiadásokat, és egyre növekvő deficitet

dönthette el, hogy hozzájárul-e az egyezményhez. – A M. Kir. Kormány 1930. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1932. 30*.

⁶⁵ MNL OL K 289, 2. cs. IV. Államadóssági kérdések 6. Innsbrucki és prágai egyezmények ismertetése [1929]; *Pogány Á.*: A pénzüntézetek és a magyarországi közkölcsönök I. m.

⁶⁶ Köszönöm Zeidler Miklósnak, hogy felhívta a figyelmemet a forrásra.

eredményeztek. A hadigazdaság működési zavarai, a súlyos élelmiszer- és nyersanyaghiány a pénz fokozódó, a békekötés után is folytatódó elértéktelenedéséhez vezettek. Az 1919 őszétől hivatalba lépő pénzügyminiszterek mindegyike megpróbálkozott az inflációs folyamat megállításával. 1920 és 1921 között két stabilizációs kísérletre is sor került, melyek külső segítség nélkül, a belső gazdasági erőforrásokra támaszkodva akartak véget vetni az árszínvonal emelkedésének. Korányi Frigyes kísérlete nagyon hamar kudarcot vallott, a Hegedüs-terv azonban sikeresebbnek bizonyult 1921 első hónapjaiban: csökkent a forgalomban levő pénz mennyisége, emelkedett a valuta külföldi árfolyama, és stabilizálódott a belső árszínvonal is egy időre. Hegedüs Lóránt komplex programjának egyaránt része volt az államháztartás egyensúlyának helyreállítása, a korona vásárlóerejének emelése és az infláció megállítása. 1921 májusát követően azonban a defláció megtorpant, újra emelkedni kezdett az árszínvonal, és a magyar korona zürichi jegyzése ismét süllyedni kezdett. Szeptemberre megbukott a stabilizációs terv, és Hegedüs benyújtotta lemondását Bethlen István miniszterelnöknek.⁶⁷

A Hegedüs-terv bukása után a Bethlen-kormány feladta az önerőre alapozott pénzügyi rekonstrukció elképzelését, mivel a hazai megtakarításokra, a megnövelt adóterhekre támaszkodó stabilizáció nem bizonyult keresztülvihetőnek, a tervezett adóbevételek nem folytak be, és a Hegedüs-féle vagyonszármazás masszív ellenállásba ütközött. Sem Korányi, sem Hegedüs nem tudott megállapodásra jutni a gazdasági és a politikai élet főbb csoportjaival arról, hogy hogyan osszák meg egymás között a stabilizáció költségeit, a megemelkedő adóterheket. 1922-től a Bethlen-kormány már egy jelentősebb külföldi kölcsönből kívánta fedezni az infláció megállításának, a költségvetési egyensúly megteremtésének terheit.⁶⁸

Az önerőre alapozott stabilizáció a jóvátételi terhek körüli bizonytalanság miatt nem volt vonzó a kormány számára. Nem volt kívánatos a saját forrásokra támaszkodó szanálás külpolitikai megfontolásokból sem, mivel a kormányzat célja az ország külpolitikai elszigeteltségének feloldása, a politikai konszolidáció elősegítése volt. A párizsi Jóvátételi Bizottság ekkor még nem határozta meg a pénzügyi jóvátétel összegét, az egymást követő magyar kormányok ezért az összeg csökkentésének vagy – amennyiben ez lehetséges – teljes elengedésének elérésére törekedtek. Egy sikeres, külső segítség nélkül végrehajtott szanálás azonban nem volt kívánatos megoldás, hiszen azt bizonyította volna a nagyhatalmak számára,

⁶⁷ Pogány Ágnes: Az állami pénzügyi politika Magyarországon, 1918–1924 In: Háborúból békébe: A magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán. Szerk. Bódy Zsombor. Bp. 2018. 81–127.

⁶⁸ Pogány Ágnes: Az Osztrák–Magyar Bank felszámolása, a Magyar Állami Jegyintézet tevékenysége, 1920–1924. In: A Magyar Nemzeti Bank Története I. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig, 1816–1924. Szerk. Bácskai Tamás. Bp. 1993. 450.

hogy Magyarország komoly belső forrásokkal rendelkezik, és képes jelentősebb összegű jóvátétel megfizetésére.⁶⁹ A jóvátételi kötelezettség ezért megakadályozta a korai pénzügyi stabilizációt. A két sikertelen szanalási kísérletet követően, 1922 nyarától Magyarországon elszabadult a pénz elértéktelenedése, a havi átlagos árszínvonal-emelkedés túllépte az 50%-ot, azaz hiperinfláció jött létre, ami még további két éven keresztül folytatódott.⁷⁰

A pénzügyi rekonstrukció és a jóvátétel kérdése

Ausztria példája is rendkívül tanulságosnak bizonyult, s arra indította a magyar miniszterelnököt, hogy külső segítséget keressen a pénz elértéktelenedésének megfékezéséhez. Az ugyancsak súlyos hiperinflációval küzdő Ausztria 1922 őszén külföldi kölcsönnel sikeres pénzügyi stabilizációt hajtott végre. Bár az osztrák szanalásra a Népszövetség felügyelete mellett került sor, ami a fiskális és monetáris politika szigorú ellenőrzésével, az osztrák állami szuverenitás bizonyos fokú feladásával is együtt járt, Bécs jelentős, 650 millió aranykorona összegű külföldi kölcsönhöz jutott, jóvátételi kötelezettségeit pedig húsz évre felfüggesztették. A Bethlen-kormány alaposan tanulmányozta az osztrák pénzügyi rekonstrukciót, és a bécsi kormány is részletesen tájékoztatta a népszövetségi főbiztos működéséről Budapestet.⁷¹

A magyar kormány kezdetben szerette volna elkerülni a külföldi ellenőrzést, és úgy kívánt külföldi hitelt felvenni, hogy egyidejűleg moratóriumot rendeljenek el a magyar jóvátételi fizetésekre.⁷² A tárgyalások azonban nem bizonyultak sikereseknek, 1923 elején a magyar bankárok eredménytelenül utaztak Zürichbe és Londonba. A magyar állam nem tudott a külföldi pénzpiacokon hitelt felvenni mindaddig, amíg rendezetlen volt a jóvátétel. Az állam összes vagyonát és bevételét a Jóvátételi Bizottság zálogjogai terhelték, ami megakadályozta Magyarország külföldi kölcsönfelvételét, mivel nem tudott a hitelezők számára megfelelő fedezetet biztosítani mindaddig, amíg nem rendelkezhetett szabadon a bevételei felett. Sir William

⁶⁹ *Ormos M.*: Az 1924. évi magyar államkölcsön i. m. 17., 81–82.; *Romsics I.*: A trianoni békeszerződés i. m. 164.; *György Péteri*: Global Monetary Regime and National Central Banking. The Case of Hungary. New York 2002. 10–12. A Jóvátételi Bizottságnak feladatai közé tartozott, hogy rendszeresen vizsgálja a jóvátétel fizetésére kötelezett országok pénzügyi teherbíró képességét, fizetőképességét. – 1921. évi XXXIII. tc. VIII. rész, 164. cikk.

⁷⁰ *Pogány Ágnes*: Két szempont a magyarországi infláció kutatásához, 1914–1924. Történelmi Szemle 30. (1987–1988) 121–136.

⁷¹ Österreichisches Staatsarchiv [Osztrák Állami Levéltár] (Bécs), Archiv der Republik Neue Politische Akten, Liasse Ungarn I/II. Kt. 805. Die ungarische Kreditaktion. Berichte des österreichischen Gesandten, Hornbostel an den Bundesminister für Aeusseres Dr. Alfred Grünberger, Zl. 76/pol. Die ungarische Anleiheaktion. Budapest am 25. April 1923.

⁷² *Romsics Ignác*: Bethlen István. Politikai életrajz. Bp. 1991. 153.

Goode,⁷³ aki korábban a Jóvátételi Bizottság osztrák szekciójának volt a vezetője, majd 1922-től a magyar kormány pénzügyi és politikai tanácsadója lett, szintén azt javasolta, hogy a magyar kormány forduljon a Jóvátételi Bizottsághoz amiatt, hogy az szabadítsa fel a kormány bevételeinek egy részét a kölcsönfelvétel érdekében.⁷⁴

A jóvátétel tisztázása azonban nem ígérkezett egyszerűnek, a nagyhatalmak között ugyanis súlyos nézeteltérések, konfliktusok forrásává vált ez a kérdés. Az osztrák és a magyar jóvátétellel kapcsolatos brit álláspont jelentősen eltért a francia, olasz és a kisantant államokétól. Sir George Russell Clerk, Budapestre küldött brit diplomata már 1919 őszén a zárójelentésében azt javasolta, hogy Ausztria és Magyarország esetében tekintsenek el a jóvátétel kivetésétől a gazdasági rekonstrukció megkönnyítése és a kereskedelmi kapcsolatok helyreállítása érdekében.⁷⁵ A londoni pénzügyminisztérium tisztviselőinek is az volt a véleményük, hogy csak egyetlen módon lehet úrrá lenni a közép-európai gazdasági káoszon, ha azonnal törölnek minden jóvátételi igényt Ausztriával és Magyarországgal szemben.⁷⁶ A pénzügyminisztérium vezető munkatársa, a rendkívül befolyásos Sir Otto Niemeyer⁷⁷ szintén megfontolásra ajánlotta, hogy ne követeljenek háborús kártérítést Magyarországtól.⁷⁸ Az álláspontok mögött felfedezhetjük Montagu Norman, a Bank of England kormányzójának véleményét, aki mélyen elítélte a mértéktelen jóvátételi igényekhez és a szövetségesek közötti adósságok megfizetéséhez való merev ragaszkodást, mivel véleménye szerint ez okozta Európa pénzügyi helyzetének hanyatlását a háború után. A világgazdasági prosperitás visszatérését pedig csak úgy látta lehetségesnek, ha a nagyhatalmak lemondanak ezekről a követeléseikről. 1922 novemberében Miles Lampson, a Foreign Office közép-európai osztályának (Central Department) vezetője Magyarországon tett

⁷³ Sir William Athelstane Meredith Goode (1875–1944): újságíró, pénzügyi és politikai tanácsadó, az 1919–1920. évi párizsi békekonferencián a brit delegáció tagja, majd a Jóvátételi Bizottság osztrák szekciójának vezetője, 1922–1939 között a londoni magyar követség nem hivatalos pénzügyi tanácsadója. Kulcsszerepe volt a pénzügyi stabilizáció körüli tárgyalások során. Barcza szerint a londoni magyar követségen Vilmos bácsiként, Jó Vilmosként emlegették. – Bán D. András jegyzetét lásd *Barcza György: Diplomata emlékeim, 1911–1945* I. Bp. 1994. 417–418., 506., 540.; *Péteri, Gy.: Global Monetary Regime* i. m. 63.; *Gábor Bátonyi: Britain and Central Europe 1918–1933*. Oxford 1999. 134.

⁷⁴ *Anne Orde: British Policy and European Reconstruction after the First World War*. Cambridge 1990. 266.

⁷⁵ *Miklós Lajkó: Meddling in Middle Europe. Britain and the 'Lands Between', 1919–1925*. Bp.–New York 2006. 22.

⁷⁶ *Bátonyi, G.: Britain and Central Europe* i. m. 53–54.

⁷⁷ Sir Otto. E. Niemeyer (1883–1971): a brit pénzügyminisztérium főtítkárhelyettese az 1920-as években. 1927-től a Bank of England-ben dolgozott, 1923–1937 között a brit kormány képviselője a Népszövetség Pénzügyi Bizottságában. – *R. S. Sayers: The Bank of England, 1891–1944* I. Cambridge 1976. 130.; *Bátonyi, G.: Britain and Central Europe* i. m. 132.; *Marie Luise Recker: England und der Donauraum 1919–1929: Probleme einer europäischen Nachkriegsordnung*. Stuttgart 1976. 190–191.

⁷⁸ *Orde, A.: British Policy* i. m. 266.

látogatását követően azt javasolta Londonnak, hogy a magyar jóvátételi fizetéseket legalább húsz évre függesszék fel, és az volt a véleménye, hogy „az osztrák precedenst lenne kívánatos követni”. 1922 decemberében a budapesti brit követ is felvetette azt a gondolatot, hogy a magyar jóvátételt el kellene halasztani „ami-lyen hosszú időre csak lehet, ha lehetséges, örökre”, hogy így adjanak az országnak esélyt a talpra állásra. A javaslatot pozitívan fogadták Londonban.⁷⁹

Az erős brit támogatás ellenére a jóvátételi zálogjogok bizonyultak a magyar szanalási kölcsön legfontosabb akadályának, mivel a Jóvátételi Bizottság több tagja, Franciaország és a kisantant országok, főként Csehszlovákia erősen ellenzték azok felfüggesztését.⁸⁰ Magyarország 1923 januárjától több alkalommal is visszautasításba ütközött Párizsban. A magyar kormány 1923. április 22-én ismét a Jóvátételi Bizottsághoz fordult. Bethlen István miniszterelnök és Kállay Tibor pénzügyminiszter 1923. május 4-én Párizsban kérték a magyar állam bevételeire kimondott zálogjogok feloldását. Bár Bethlennek a párizsit követő londoni és római tárgyalásain sikerült a két nagyhatalom támogatását elnyernie, a Jóvátételi Bizottság döntése mégis kedvezőtlennek bizonyult, mivel csak azzal a feltétellel járult hozzá a zálogjogok feloldásához, hogy a rekonstrukciós kölcsönt elsősorban a jóvátétel céljaira fordítják (levonható lesz belőle a jóvátétel). Ragaszkodott ahhoz is, hogy a felveendő kölcsönt a Jóvátételi Bizottság ellenőrizze. Ezek a feltételek pedig elfogadhatatlanok voltak a külföldi hitelezők számára, akik így nem látták biztosítottnak a kölcsön törlesztését.⁸¹ A Bizottság brit fődelegátusa, Sir John Bradbury⁸² hiába figyelmeztette a többi tagot, hogy a döntés lehetetlenné teszi azt, hogy Magyarország kölcsönt vehessen fel Londonban. A Bank of England kormányzóját is feldühítette a Jóvátételi Bizottság döntése, azzal fenyegetőzött, hogy nem támogatja tovább a magyar szanalás ügyét.⁸³

A problémát Nagy-Britannia segített megoldani. A pénzügyminisztérium (Treasury) és a központi bank nyomást gyakorolt Prágára. Az 1922. évi cseh-

⁷⁹ *Lojko, M.*: Meddling in Middle Europe i. m. 62–63.; *Romsics I.*: Bethlen i. m. 153.; *Bátónyi, G.*: Britain and Central Europe i. m. 132–133.

⁸⁰ *Bátónyi, G.*: Britain and Central Europe i. m. 53–54.

⁸¹ *Ormos M.*: Az 1924. évi magyar államkölcsön i. m. 17–24.; *Péteri György*: Montagu Norman és a magyar „szanalási mű”. Az 1924-es magyar pénzügyi stabilizációról. Századok 119. (1985) 121–151., 132.; *Philip L. Cottrell*: Norman, Strakosch and the Development of Central Banking: from Conception to Practice, 1919–1924. In: Rebuilding the Financial System in Central and Eastern Europe, 1918–1994. Ed. Philip L. Cottrell. Aldershot 1997. 29–73., 44.

⁸² Sir John Swanwick Bradbury (1872–1950): 1913-ban pénzügyi államtitkár, az első világháború alatt a brit kormány pénzügyi főtanácsadója, 1919-től brit fődelegátus a Jóvátételi Bizottságban. – The National Archives, Treasury: Papers of Sir John Bradbury, <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C13907> (letöltés: 2020. júl. 20.).

⁸³ *Cottrell, P. L.*: Norman, Strakosch i. m. 45–46.; *Orde, A.*: British Policy i. m. 268–270.

szlovák államkölcsön második sorozatának kibocsátására készülő kormányt megfenyegették, hogy addig nem tud Londonban kölcsönt felvenni, amíg akadályozza a magyar zálogjogok felfüggesztését. Közismert, hogy a két világháború között Londonban nem lehetett külföldi államkölcsönkötvényeket a kormány és a jegybank támogatása nélkül kibocsátani. Május 25-én Niemeyer megírta Pospišilnek,⁸⁴ a prágai jegybank kormányzójának, hogy a Jóvátételi Bizottság döntése kedvezőtlen hatással lehet a cseh kölcsön kilátásaira. Abban az esetben, ha Londonban megbizonyosodnak arról, hogy Csehszlovákia gátolja a délkelet-európai országok rekonstrukciójára vonatkozó terv megvalósítását, és akadályokat gördít Magyarország elé, az negatív hatással lesz a cseh hitelre, és lehetetlenné teszi az újabb kölcsön kibocsátását. Norman, aki erősen szorgalmazta a magyar szanálást, a Baring-bankház révén arról tájékoztatta a cseheket, hogy a brit kormány nem támogatja a kölcsön kibocsátását mindaddig, amíg a csehszlovák kormány hátráltatja Magyarország gazdasági rekonstrukcióját. Norman ezt írta június 27-én küldött táviratában: „Eldöntöttük, hogy mindaddig megakadályozzuk a románok és a csehek hitelhez jutását Londonban, amíg Magyarország helyzete nem rendeződik.”⁸⁵ Beneš külügyminiszter megígérte Londonban, hogy rábeszéli kisantantbeli kollégáit álláspontjuk megváltoztatására. Kijelentette, hogy egyetlen biztosítékként a trianoni békeszerződés szigorú betartását kéri Magyarországtól, cserébe hajlandó ugyanúgy garanciát adni a magyar kölcsönre, ahogy Ausztria esetében is megtette.⁸⁶ Az 1923 júliusában megtartott sinaiai konferenciát követően a kisantant országok álláspontja már sokkal kedvezőbb volt a magyar kölcsönrel kapcsolatban. Cserében viszont részt akartak venni a magyar pénzügyek ellenőrzésében, és egy helyet követeltek maguknak a fegyverellenőrzési bizottságban is.⁸⁷

A problémát végül az angol diplomácia közbelépése oldotta meg azzal, hogy elérte a magyar ügy népszövetségi felügyelet alá helyezését. 1923-ra egyértelmű lett, hogy a „nagy kölcsönhöz” egyedül London segítségével lehet hozzájutni, ezért Magyarországnak a Népszövetséghez kellett fordulnia, és a Bank of

⁸⁴ Vilém Pospišil (1873–1942): cseh közgazdász, jogász, újságíró, bankár. 1919-ben részt vett az Osztrák–Magyar Monarchia közös valutájának megszüntetésében, 1919-től a csehszlovák pénzügyminisztérium jegybanki osztályának egyik vezetője, 1926 és 1934 között a Csehszlovák Nemzeti Bank első kormányzója. Csehszlovákia képviselője a Népszövetség Pénzügyi Bizottságában. – *Drahomír Jančík – Herbert Matis*: „Eine neue Wirtschaftsordnung für Mitteleuropa...”. Mitteleuropäische Wirtschaftskonzeptionen in der Zwischenkriegszeit. In: Österreich und die Tschechoslowakei 1918–1938. Die wirtschaftliche Neuordnung in Zentraleuropa in der Zwischenkriegszeit. Hgg. Alice Teichova – Herbert Matis. Wien–Köln–Weimar 1996. 348.; A Cseh Nemzeti Bank honlapja: http://www.historie.cnb.cz/cs/statutarni_organ/pospisil_vilem.html (letöltés: 2020. júl. 20.).

⁸⁵ *Orde, A.*: British Policy i. m. 268–270. (A szerző fordítása.)

⁸⁶ Uo. 270–271.

⁸⁷ *Báttonyi, G.*: Britain and Central Europe i. m. 139.

England támogatását kellett kérnie. Nagy-Britannia közreműködésével tudta csak Magyarország elérni a zálogjogok felfüggesztését néhány állami bevétel esetében.⁸⁸ A Népszövetség Tanácsa 1923. augusztus–szeptember folyamán úgy határozott, hogy abban az esetben, ha a Jóvátételi Bizottságtól erre felkérést kap, a Titkárság és a Pénzügyi Bizottság hajlandó együttműködni és kidolgozni Magyarország pénzügyi rekonstrukciójának a programját. Október 17-én a Jóvátételi Bizottság beleegyezett abba, hogy felkérje a Népszövetséget a szanálási koncepció elkészítésére. A Népszövetség Pénzügyi Bizottsága által kidolgozott tervet a tanács decemberben fogadta el. A népszövetségi stabilizációs program az osztrák mintát követte: külföldi kölcsön felvételét javasolta, aminek az államháztartási egyensúly megteremtését kellett szolgálnia egy átmeneti időszakban, független jegybank felállítását és pénzügyi megszorításokat írt elő, valamint egy Népszövetségi főbiztost delegált a fiskális és monetáris politika ellenőrzésére.⁸⁹

A Jóvátételi Bizottság 1923. decemberi ülésén véglegesítették a magyar pénzügyi stabilizáció programját. Megállapították az ideiglenes magyar jóvátétel összegét, és felszabadították a vámbevételeket, valamint a cukoradóból, a só- és dohánymonopóliumból származó állami jövedelmeket a zálogjog alól annak érdekében, hogy azok a népszövetségi kölcsön fedezeteként szolgálhassanak.⁹⁰

A pénzügyi jóvátétel összegének ideiglenes meghatározása

A háborús jóvátétel részben azért jelenthetett a korszakban súlyos problémát, mert rendkívül elhúzódott a végleges megállapítása. Pontos összegét és teljesítésének feltételeit még évekkel a világháború után sem ismerték sem az egymást sűrűn váltó magyar pénzügyminiszterek, sem Magyarország potenciális

⁸⁸ György Péteri: „Tying up a Loose End”. *British Foreign Economic Strategy in 1924: The Hungarian Stabilization*. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 30. (1984) 3–4. sz. 332–333.; Batoryi, G.: *Britain and Central Europe* i. m. 135–141.

⁸⁹ Orde, A.: *British Policy* i. m.; Péteri György: *A Magyar Nemzeti Bank alapításának nemzetközi és belföldi előzményei*. In: *A Magyar Nemzeti Bank Története I. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig, 1816–1924*. Szerk. Bácskai Tamás. Bp. 1993. 501–539.

⁹⁰ A M. Kir. Kormány 1923–1925. évi működéséről i. m. 66. A rekonstrukciós kölcsön bruttó összege 307, nettó 250 millió aranykorona lett. A kölcsönkötvényeket 1924 nyarán bocsátották ki a nemzetközi pénzpiacokon, brit, amerikai, holland, svéd, svájci, olasz és csehszlovák bankok jegyezték le. 4 millió aranykorona értékben magyar befektetők is vásároltak kötvényeket. A kölcsön kétharmadát Londonban helyezték el, az Egyesült Államok részesedése nagyjából 15%-ra tehető, a többi ország részesedése ennél kisebb volt. – *Lojkó, M.*: *Meddling in Middle Europe* i. m. 108–114.; Péteri Gy.: *A Magyar Nemzeti Bank* i. m. 531–533.; MNL OL K 269, 330. cs. 340. t. A la Delegation de la Société des Nations, 1924. márc. 11.

külföldi hitelezői. A pénzügyi terhek várható nagyságát még megbecsülni is nehéz lett volna. 1921 őszén a Jóvátételi Bizottság Budapesten irodát⁹¹ nyitott, hogy információkat szerezzen Magyarország pénzügyi teljesítőképességéről, és hogy biztosítsa a békeszerződés jóvátételre vonatkozó rendelkezéseinek végrehajtását.⁹² 1922-ben a Jóvátételi Bizottság képviselői magyarországi látogatásuk során felmérték az ország fizetőképességét. A delegáció élén álló Jean Herbert, a bizottság budapesti irodájának vezetője jelentésében azt 2 milliárd aranykoronában határozta meg. Más számítások alapján pedig, amelyek Németországhoz mérték a magyar gazdaság terhelhetőségét, egyenesen 4,8 milliárd aranykoronát kívántak jóvátételként kiróni.⁹³ Némi kezdeti hátróztatlanság után Olaszország és Franciaország 2,1 milliárd aranykoronában akarta megszabni a magyar reparáció összegét.⁹⁴ Londonban azonban túlzottan találták ezeket a követeléseket, és azt javasolták a magyar kormánynak, hogy ajánljon fel egyezségi 550 millió aranykoronát. Budapesten azonban ezt a javaslatot sem találták elfogadhatónak.⁹⁵

A jóvátétel összegének első, ideiglenes megállapítására a pénzügyi stabilizáció kapcsán került sor. 1923 decemberében Párizsban a Jóvátételi Bizottság a stabilizációs kölcsön időtartamára, 1924 és 1943 között fizetendő, összesen 200 millió aranykorona jóvátétel megfizetésére kötelezte Magyarországot. A félévente átutalandó részletek változó nagyságúak voltak. 1924 januárjától 1926 decemberéig a magyar államnak évi 7 millió aranykorona értékben kellett természetbeni és pénzügyi kifizetéseket teljesítenie, ami alapvetően a munkanaponkénti 88 vagon szén további szállítását jelentette Jugoszláviának. 1927-re és 1928-ra évi 5 millióban, 1929-re pedig 6 millió aranykoronában szabták meg a pénzügyi teher nagyságát. Az 1930-tól már évente emelkedő összeg 1942-ben és 1943-ban érte el az évi 14 millió aranykoronát (6. táblázat).

⁹¹ Az irodát bemutatja: A jóvátétel. Mít követel tőlünk a jóvátételi bizottság? Az Újság, 1922. március 28. 1–2.

⁹² A M. Kir. Kormány 1919–1922. évi működéséről i. m. 21*–22*. A budapesti iroda a kormánytól rendszeres statisztikai adatszolgáltatást kért. Az állatjóvátétel kirovása előtt például az állatösszeírások eredményeit. Az iroda és a kormány között dr. Henyei Vilmos helyettes államtitkár, a Miniszterközi Magyar Jóvátételi Bizottság elnöke tartotta a kapcsolatot. – MNL OL K 27, 1921. ápr. 8. 63. napirendi pont. Az 1920. évi állatösszeírási adatoknak az antant külön jóvátételi bizottsága részére történő kiadása; *Dr. Laky D.*: Csonka-Magyarország i. m. 107.

⁹³ *Korányi Frigyes br.*: A magyar jóvátétel kérdésének fejlődése az 1929. évi párisi konferenciáig. Külügyi Szemle 7. (1930) 288.

⁹⁴ *Ormos M.*: Az 1924. évi magyar államkölcsön i. m. 20. jegyz.

⁹⁵ *Korányi Frigyes br.*: A magyar jóvátétel kérdésének tárgyalásai az 1929. évi párisi konferencián. Külügyi Szemle 8. (1931) 12–13.

6. táblázat Magyarország jóvátételi terhei, 1927–1943 (ezer aranykorona)

Év	Június 30.*	December 31.*	Évente összesen
1927	2500	2500	5000
1928	2500	2500	5000
1929	3000	3000	6000
1930	3500	3500	7000
1931	4000	4000	8000
1932	4500	4500	9000
1933	5000	5000	10 000
1934	5500	5500	11 000
1935	6000	6000	12 000
1936	6500	6500	13 000
1937	6500	6500	13 000
1938	6500	6500	13 000
1939	6500	6500	13 000
1940	6500	6500	13 000
1941	6500	6500	13 000
1942	7000	7000	14 000
1943	7000	7000	14 000
Összesen	89 500	89 500	179 000

Forrás: Az 1922. évi június hó 16-ára összehívott nemzetgyűlés irományai IX. 422. szám. 1. számú melléklet az államháztartás egyensúlyának helyreállításáról szóló törvényjavaslat indokolásához, 1924. február 21. Függelék, 375.

* A jóvátétel esedékes részleteinek félévenkénti fizetési határideje.

A Jóvátételi Bizottság döntése ugyanakkor nyitva hagyta az 1944 után fizetendő jóvátétel nagyságának kérdését, és továbbra is fenntartotta zálogjogait a fel nem szabadított állami vagyonfajtákra és jövedelmekre.⁹⁶ Ennek következtében az 1920-as évek második felében a költségvetés nem vehetett fel újabb külföldi kölcsönöket, mivel továbbra sem tudott fedezetet nyújtani, így egyedül az adóztatás mértékének jelentős emelésével tudta bevételeit növelni, ami negatív következményekkel járt a belső tőkefelhalmozásra és beruházási hajlandóságra.

A rendelkezésre álló adatok szerint Magyarország 1923 és 1932 nyara között 60,5 millió pengő (52,2 millió aranykorona) jóvátételt fizetett ki (7. táblázat). Az egyéb természetű fizetések azonban ennél jóval nagyobbak lehettek, az összes, a fegyverszüneti és a békeszerződésből következő teher 1929 nyaráig a magyar kormány számításai szerint 16,9 milliárd pengő (14,6 milliárd aranykorona)

⁹⁶ Hajdrik S.: Államháztartásunk alakulása i. m. 669–670. A magyar jóvátételről lásd Száhlender É.: A magyar jóvátétel i. m.

összegre tehető.⁹⁷ Ennek az összegnek a 91%-a, közel 15,5 milliárd pengő mindössze két tételből tevődött össze: az úgynevezett *biens cédés*, az elcsatolt területen levő állami javak 11,8 milliárd pengőre becsült értékéből, valamint a külföldi megszálló hadseregek által okozott, 3,7 milliárd pengőre tett károkból (2. táblázat). Ez utóbbi meghaladta a Laky Dezső által kiszámított kárértéket, ő ugyanis *Csonka-Magyarország megszállásának közgazdasági kárjai* című, 1923-ban megjelent könyvében 26,2 milliárd korona (vagyis 2,65 milliárd aranykorona, 3,07 milliárd pengő) értéket állapított meg (4. táblázat).⁹⁸ A Magyarország által teljesített jóvátételi szállítások között nagyobb összeggel szerepelt még az átadott vasúti és hajóállomány értéke (0,5 md P) és az elcsatolt területekről menekült tisztviselőknek kifizetett nyugdíjak összege (0,6 md P) (2. táblázat). Utólag már nem lehet megállapítani, mennyire fogott vastagon a károkat összesítő hivatalnokok tolla, a kormánynak mindenestre nem volt érdeke, hogy alulbecsülje a károk és kifizetések értékét.

7. táblázat Békeszerződési terhek a nettó nemzeti termék arányában, 1923–1932
(ezer pengő)

Év	Békeszerződési terhek	NNP	Jóvátétel/NNP (%)
1923	10 204	–	–
1924/25	7931	3 842 000	0,21
1925/26	8345	4 596 000	0,18
1926/27	5359	4 402 000	0,12
1927/28	5793	4 596 000	0,13
1928/29	6372	4 999 000	0,13
1929/30	4866	5 164 000	0,09
1930/31	8689	5 050 000	0,17
1931/32	2933	4 807 000	0,06
Összesen	60 492	37 456 000	0,16

Forrás: *Hajdrik Sándor*: Államháztartásunk alakulása a szanálás óta. *Közgazdasági Szemle* 57. (1933) 650.; *Alexander Eckstein*: National Income and Capital Formation in Hungary, 1900–1950. *Review of Income and Wealth* 5. (1955) 1. sz. 204.; *Szigeti Gy.*: Magyarország nemzetközi fizetési i. m. 487.

⁹⁷ A pénzügyminisztérium adatai nem támasztják alá Ormos Mária tézisét, miszerint „Magyarország gyakorlatilag egy fillér jóvátételt sem fizetett” 1924 után, mivel a jóvátétel helyett csak az egyéb fizetési kötelezettségeknek kellett eleget tennie. – *Ormos M.*: Gondolatok i. m. 46. A cáfolathoz lásd *Korányi F.*: A magyar jóvátétel kérdésének fejlődése i. m. 294–295.; MNL OL K 269, 340. cs. 356. t. 1923–193.288. *The Hungarian Reparation Question*; MNL OL K 289, 2. cs. VI. Bank, hitelügyi és valutás kérdések. 8. Imrédy Béla: Fizetési mérlegünk az 1924–28. években, d. n.

⁹⁸ *Dr. Laky D.*: *Csonka-Magyarország* i. m. 465. Laky Dezső egyetemi tanár, a Központi Statisztikai Hivatal vezető munkatársa vezetésével indult el 1919 őszén a károk hivatalos felmérése, számbavétele. Az MTA kiadásában megjelent terjedelmes kötetben a korona 1919. augusztusi értékén összesítette az idegen megszállás által okozott károk értékét.

A Jóvátételi Bizottság 1923. decemberi határozata tehát nem függesztette fel a magyar fizetési kötelezettséget, ami mélyen felháborította Montagu Normant. A Bank of England kormányzója a döntést összeegyeztethetetlennek tartotta a hitelezők érdekeivel, és úgy látta, hogy az keresztlhúzta a nagy nemzetközi kölcsön kibocsátását.⁹⁹ Norman ezt írta Niemeyernek: „a jóvátételi fizetések kikötése olyan nehézségeket támaszt, amelyeket leküzdhetetlennek látok”. Magyarország helyzete nagymértékben különbözött Ausztriától. Az osztrák esetben a jóvátételi kötelezettséget felfüggesztették a stabilizációs kölcsön időtartamára (húsz évre), és az osztrák népszövetségi kölcsönt Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország és Csehszlovákia garantálta. Magyarország esetében viszont a népszövetségi kölcsön időtartama alatt is kellett jóvátételt fizetni, és nem nyújtott egy külföldi állam sem garanciát a kölcsönre.¹⁰⁰

Az osztrák és a magyar pénzügyi szanálás a világháború utáni európai gazdasági újjáépítés fontos része volt, a folyamatban kulcsszerepet játszott a Népszövetség és a Bank of England kormányzója. Norman az európai pénzügyi stabilizációkat nélkülözhetetlennek tartotta ahhoz, hogy helyre lehessen állítani a nemzetközi pénzügyi együttműködést. Barátjának, Benjamin Strongnak, a New York-i Federal Reserve Bank kormányzójának a következőt írta: [ha a kölcsön segítségével – P. Gy.] „talpára tudjuk segíteni Ausztriát, ezután Magyarország problémájával kell majd megküzdenünk, hogy így helyreállítsuk egymás után a *régi* Ausztria *új* alkotórészeit [...] s aztán, talán, a Balkán országait. Csakis így, a különböző részeket gazdaságilag életképesé és függetlenné téve érhetjük el azt, ami szerintem Kelet-Európa számára a végső megoldást jelenti, nevezetesen egy gazdasági föderációt, mely egy fél tucat Duna menti országot foglalna magában, vámhatároktól mentesen.”¹⁰¹

A jóvátételi kérdés végleges rendezése és lezárása

Az első világháborús német reparáció végleges rendezésére a Young-terv keretében került sor, amelynek részeként a volt szövetséges államok (Ausztria, Magyarország és Bulgária) jóvátételi kötelezettségét is tisztázni kellett. Az 1929. augusztus 6–31. között megrendezett első hágai konferencia feladata kezdetben

⁹⁹ Péteri, Gy.: Global Monetary Regime i. m. 79–81.

¹⁰⁰ Cottrell, P. L.: Norman, Strakosch i. m. 49.; Péteri, Gy.: „Tying up a Loose End” i. m. 333.; Péteri Gy.: Montagu Norman i. m. 133.; Hans Kernbauer: Währungspolitik in der Zwischenkriegszeit. Geschichte der Oesterreichischen Nationalbank von 1923 bis 1938. Wien 1991. 57.

¹⁰¹ Norman levele Strongnak, 1923. ápr. 9. – Idézi Péteri Gy.: Montagu Norman i. m. 145. (Kiemelés az eredetiben.) Nagy-Britannia és Norman szerepéről a magyar pénzügyi stabilizációban lásd még Bátonyi, G.: Britain and Central Europe i. m.; Lojkó, M.: Meddling in Middle Europe i. m.

csak a német jóvátételi kérdés lezárása volt, később azonban a programja kibővült a többi jóvátételre kötelezett állam ügyeivel is. A magyar jóvátétel rendezését viszont egy sor elintézetlen probléma is terhelte, mindenekelőtt az úgynevezett optánskérdés, amely a Romániában, Csehszlovákiában és Jugoszláviában végrehajtott földbirtokreformok során kártérítés nélkül kisajátított földek 1918 után magyar állampolgárságuk megtartását választó tulajdonosainak kárpótlási igényét fedte. Az érintett, kisajátítással sújtott birtokosok különböző nemzetközi fórumokon 1922-től próbálták meg pénzügyi követeléseik kielégítését elérni, sikertelenül. A magyar kormány az ügyet 1927 elején a Népszövetség Tanácsa elé terjesztette, ám itt sem tudta a kérdést megnyugtató módon rendezni. A Népszövetség javaslatára 1927–1928-ban folytatott magyar–román tárgyalások sem vezettek eredményre.¹⁰² A megállapodást nehezítette, hogy 1929 végéig Bethlen István miniszterelnök elutasította a nagyhatalmak által felajánlott megoldásokat, így Chamberlain brit külügyminiszter arra vonatkozó javaslatát is, hogy a magyar állam kártalanítsa maga az optáns birtokosokat, az erre a célra kifizetett összegekkel pedig a nagyhatalmak csökkenteni fogják az 1943 után fizetendő magyar reparáció összegét. Elutasította azt az olasz, angol és francia ajánlatot is, hogy Magyarország mondjon le a kártalanításról, és ebben az esetben a nagyhatalmak garantálják, hogy Magyarországnak semmit vagy csak egészen minimális összeget kell jóvátétel címén fizetnie 1943 után. Ezt a megoldást alkalmazták a Németországgal kötött megállapodásban is a Lengyelország területére került földbirtokok esetében. Bethlen azonban, aki személyében is érintett volt az optánsügyben, nem akarta egyik javaslatot sem elfogadni.¹⁰³ Így a problémára végül a jóvátételről szóló tárgyalások részeként próbáltak megoldást találni.

A jóvátétel és a békeszerződéssel kapcsolatos többi vitatott kérdés megtárgyalása és a megoldási javaslat előkészítése véget az első hágai konferencián egy nemzetközi bizottságot hívtak életre, amelybe Ausztria, Magyarország és Bulgária is két-két képviselőt delegálhatott. A megbeszélések 1929. szeptember végén kezdődtek el Párizsban.¹⁰⁴ A magyar ügyekkel foglalkozó albizottság azt javasolta, hogy Magyarország ejtse az optánsköveteléseket a jóvátételi fizetések törlesztéséért cserébe, amennyiben azonban a magyar kormány továbbra is ragaszkodik

¹⁰² *Aradi Gábor*: A San remo-i tárgyalások magyarországi előkészülete. Levéltári Szemle 52. (2002) 3. sz. 24–38.

¹⁰³ *Romsics I.*: Bethlen i. m. 186–188.; *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Bp. 1988. 120–121.

¹⁰⁴ Magyarországot a párizsi tárgyalásokon báró Korányi Frigyes volt pénzügyminiszter, a Pénzügyintézet Központ elnöke és Nickl Alfréd követ képviselte. – *Korányi Frigyes br.*: A magyar jóvátétel kérdésének tárgyalásai i. m. 16. A párizsi és a hágai tárgyalásokról lásd még Általános indoklás, 1931. évi XI. tc. a trianoni szerződésből folyó kötelezettségekre vonatkozó egyezmények becikkelyezéséről, <https://net.jogtar.hu/ezter-ev-torveny?docid=93100011.TV> (letöltés: 2020. júl. 20.).

az optánkövetelések kielégítéséhez, akkor Magyarország fizessen 1943 után is jóvátételt, amelynek egy részét erre a célra kell felhasználni.

A magyar delegáció elutasította a javaslatot¹⁰⁵ annak ellenére, hogy még Nagy-Britannia sem támogatta a magyar álláspontot. A külügyminisztérium véleménye szerint „Ez a megoldás is azt jelentené, hogy a magyar adófizetők által fizetett reparációkból nyernék egyesek kielégítést, ami éppannyira elfogadhatatlan, mint az elsősorban tervezett megoldás.”¹⁰⁶ A magyar viszonyokat jól ismerő Sir Otto Niemeyer arra hívta fel Korányi Frigyes figyelmét, hogy Magyarország komoly hibát vét, és nagy károkat okoz önmagának, ha nem fogadja el a bizottság ajánlatát. Figyelmeztette a magyar kormányt arra is, hogy Magyarország veszélyezteteti jövőbeni hiteleit Londonban, ha megakadályozza az európai megbékélési folyamatot.¹⁰⁷ A magyar kormány álláspontja azonban az volt, hogy Magyarország 1943 után már nem fizethet jóvátételt, mert azt már teljesítette az elcsatolt területeken fekvő állami javak (*biens cédés*) és a megszállási károk beszámításával, továbbá azokkal a természetbeni és pénzbeli fizetésekkel, amelyekre a Jóvátételi Bizottság 1919 és 1943 között kötelezte. Korányi Frigyes, a magyar delegáció vezetője kompromisszumos megoldásként felajánlotta azt, hogy a trianoni békeszerződésből és a fegyverszüneti egyezményből következő nem jóvátételi, hanem egyéb kötelezettségek teljesítése elől nem zárkózna el a magyar kormány, és hajlandó lenne ezeket 1943 után is fizetni.

A magyar kormány ellenezte azt is, hogy az optánkérdést a jóvátétellel együtt kezeljék, amihez viszont a kisantantállamok ragaszkodtak. Ez utóbbiak képviselői a magyar ajánlatot nem fogadták el, így a párizsi tárgyalások eredmény nélkül végződtek. A Young-terv esetében is érvényesített angol és francia álláspont az volt, hogy a vesztes országok által teljesítendő jóvátételi és egyéb fizetések nyújtsanak fedezetet a kis szövetségeseket terhelő különböző kötelezettségekre, például az úgynevezett felszabadítási kölcsönök (*liberation debts*), illetve az elcsatolt területekre került állami javak (*biens cédés*) utáni tartozásokra.

A magyar kérdés rendezésének elakadása azzal fenyegetett, hogy megakadályozza az első világháborúval kapcsolatos pénzügyi kérdések végleges és átfogó rendezését. Annak érdekében, hogy a kisantantországokat rábírják a Young-terv

¹⁰⁵ MNL OL Z 12 Magyar Nemzeti Bank, Közgazdasági, Tanulmányi és Statisztikai Osztály (a továbbiakban: Z 12), 99. csomó, 688. tétel. Korányi Öexcellenciájának levele a bizottsághoz, 1929. évi október hó 18-án, és 1929. évi október hó 22-én.

¹⁰⁶ A Külügyminisztérium tájékoztatója a párizsi tárgyalásokról a berlini, római és a londoni követ számára, 1929. október 25. In: Iratok az ellenforradalom történetéhez. A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája, 1927. január 1 – 1931. augusztus 24. Összeáll., jegyz. Karsai Elek. Bp. 1967. 344.

¹⁰⁷ MNL OL Z 12, 99. cs. 688. t. Otto Niemeyer levele Korányi Frigyeshez, 1929. okt. 24. Ugyanitt Korányi válasza, amiben elmagyarázza, hogy Magyarország miért nem fogadhatja el a bizottság által javasolt megoldást. – Uo. Korányi Frigyes válasza, 1929. okt. 27.

elfogadására és a Magyarországgal való megegyezésre, a nagyhatalmak hajlandóak voltak lemondani még az őket megillető nem-német jóvátételi fizetések egy részéről is.¹⁰⁸

A vitatott kérdések végleges rendezésére a második hágai konferencián (1930. január 3–20.) került sor, ahová Bethlen István miniszterelnök is elutazott a magyar delegációval. Itt az utódállamok nyomására az optáns és más (például vasúti, tisztviselői nyugdíjak, egyházi vagyon, magánpénzalapok, a Habsburg-család magánvagyon) ügyekben bejelentett magyar igények elejtésétől és a vegyes döntőbíró-ságok megszüntetéséhez való hozzájárulástól tették függővé a magyar jóvátétel végleges összegének mérséklését, amit a magyar kormány elutasított, a döntőbíró-sági ítéletek ugyanis várhatóan a magyar igények jogosságát ismerték volna el. Korányi Frigyes, a delegáció vezetője ugyanakkor fenntartotta azt a már Párizsban is elhangzott ajánlatát, hogy nem jóvátétel címén Magyarország hajlandó a békeszerződésből fakadó pénzügyi kötelezettségeinek továbbra is eleget tenni.¹⁰⁹

1930. január 20-án megállapodás jött létre a jóvátétel végleges összegéről. Hágában azonban csak az alapelvek (az egyezmény bevezető része) születtek meg, a részletek kidolgozására és az egyezményhez csatolt négy függelék végső megfogalmazására később, a francia fővárosban került sor. A szövegező bizottság munkája a vártnál jóval hosszabban elhúzódott, 1930. február 5-étől április 28-ig tartott.

Az április 28-án Párizsban aláírt megállapodás Magyarországot 1944 és 1966 között évente 13,5 millió aranykorona fizetésére kötelezte. Magyarország ugyan elérte, hogy jóvátétel címén nem kellett a már 1923-ban megállapított 200 millió aranykoronánál többet fizetnie, de pénzügyi kötelezettségeinek mégis eleget kellett tennie, „a békeszerződésből fakadó különleges követelések” címén. Az egyezmény két új pénzügyi alap létesítéséről rendelkezett.¹¹⁰ Az optánsok kártalanítására létrehozott agráralap (A-alap) alaptőkéjét 219,5 millió aranykoronában határozták meg. Ide kellett folyósítani a Magyarország által 1930 és 1943 között Nagy-Britanniának, Franciaországnak és Olaszországnak fizetendő jóvátétel összegét (évi 3,6 millió aranykoronát), valamint az 1944 után fizetendő összegből a

¹⁰⁸ *Jubász Gy.*: Magyarország külpolitikája i. m. 120–122.; *Ormos M.*: Gondolatok i. m. 47.; *Szablander É.*: A magyar jóvátétel i. m. 23.; *Recker, M. L.*: England und der Donauraum i. m. 262–264.; Korányi összefoglaló jelentése Wálko külügyminiszterhez. Párizs, 1929. nov. 7. In: *Iratok az ellenforradalom történetéhez* i. m. 208. sz. irat, 348–352.

¹⁰⁹ *Korányi F.*: A magyar jóvátétel kérdésének tárgyalásai i. m. 14–20.

¹¹⁰ Az optánkérdés megoldásának tervét a trieszti születésű Igino Brocchi államtanácsos, az olasz delegáció tagja dolgozta ki, az ő ötlete volt a két pénzügyi alap létesítése. – *Korányi F.*: A magyar jóvátétel kérdésének tárgyalásai i. m. 18.; *Unterhändler des Vertrauens: Aus den nachgelassenen Schriften von Sektionschef Dr. Richard Schüller.* Hg. Jürgen Nautz. Studien und Quellen zur österreichischen Zeitgeschichte, Band 9. Wien–München 1990. 158., 288.; Hétfő sem hozott döntést Hágában. *Budapesti Hírlap*, 1930. január 14. 1–2.; Előzetes megegyezés készül Hágában. *Budapesti Hírlap*, 1930. január 17. 1.; A magyar probléma elintézése. *Budapesti Hírlap*, 1930. január 21. 3.

kisantantországoknak járó évi 6,1 millió aranykoronát. Az alapot gyarapították ezen kívül azok az összegek is, amelyeket a kisantantállamok a földbirtokosok helyi kártalanítására utaltak át. A győztes nagyhatalmak is anyagi áldozatokat hoztak a kérdés rendezése és a kisantant országok megnyerése érdekében, ezért az alap javára lemondtak a Belgiumnak, Nagy-Britanniának, Franciaországnak és Olaszországnak a bolgár jóvátétel címén járó összegekről; valamint Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország 1930 és 1966 között évi járulék fizetését vállalta, összesen 9,22 millió aranykorona értékben (8. táblázat).¹¹¹ A létrejött megoldás heves vitákat váltott ki Magyarországon, hiszen az optánsokat nagyrészt a magyar adófizetők által fizetett összegekből kárpótolták.¹¹²

8. táblázat Az 1930. évi párizsi jóvátételi egyezmény alapján Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország által (a bolgár jóvátételen felül) az A-alapba fizetendő összegek (millió aranykorona)

Év	Franciaország	Olaszország	Nagy-Britannia	Összesen
1931	0,4	0,4	0	0,8
1932	0,4	0,4	0	0,8
1933–1943	1,68	1,63	0,83	4,14
1944–1967	1,34	1,26	0,88	3,48
Összesen	3,82	3,69	1,71	9,22

Forrás: 1931. évi XI. tc. a trianoni szerződésből folyó kötelezettségekre vonatkozó egyezmények becikkelyezéséről. III. egyezmény, 2. cikk alapján.

A IV. egyezmény alapján, döntően a nagyhatalmak befizetései révén létrehozott, 100 millió aranykorona alaptőkével rendelkező B-alap pedig a nem agrárjellegű pénzügyi követelések kielégítésére, illetve az esetleg pervesztes kisantant államok segélyezésére szolgált.

A párizsi megállapodás értelmében Magyarország visszanyerte pénzügyi szuverenitását, véglegesen megszűnt a trianoni békeszerződés 180. cikkében, a szövetséges és társult hatalmak javára, Magyarország összes vagyonára és jövedelmére megállapított zálogjog. Befejezte működését a párizsi Jóvátételi Bizottság is. A jóvátételi fizetésekkel kapcsolatos teendők végzése ettől fogva az 1930-ban Bázisban létrehozott Nemzetközi Fizetések Bankjának (Bank for International Settlements, BIS) feladata lett.¹¹³

¹¹¹ 1931. évi XI. tc. III. egyezmény, 1. és 2. cikk; *Juhász Gy.*: Magyarország külpolitikája i. m. 121–122.; *Recker, M. L.*: England und der Donauraum i. m. 263–264.

¹¹² *Romsics I.*: Bethlen i. m. 186–188.; *Juhász Gy.*: Magyarország külpolitikája i. m. 121.

¹¹³ 1931. évi XI. tc. I. 9. cikk; *Gianni Toniolo*: Central Bank Cooperation at the Bank for International Settlements. Cambridge 2005. 70–72.

A történet vége

A jóvátételi kérdést véglegesen rendező hágai és párizsi konferenciákon elfogadott egyezmény 1929–1930-ban végre megnyitotta az utat az újabb állami hitelfelvételek előtt, hiszen megszüntette a Jóvátételi Bizottság zálogjogait. A második hágai konferencián 1930 elején a magyar miniszterelnök ígéretet is kapott brit, olasz és francia kollégáitól (bár ez utóbbi nem volt túl határozott) arra, hogy támogatják (Olaszország), vagy legalábbis nem akadályozzák (Nagy-Britannia és Franciaország) a magyar kormány hosszúlejáratú nemzetközi kölcsönfelvételét. Bethlen miniszterelnök bizakodón így nyilatkozott Hágában: „az egyezmény értelmében, Magyarországnak többé nem kell engedélyt kérnie a Jóvátételi Bizottságtól, hogy állami kölcsönt vehessen fel. A nagyhatalmak feljogosították [a magyar miniszterelnököt – P. Á.] annak a kijelentésére, hogy ha a magyar állam megfelelő időben, a nagy nyugati pénzpiacokhoz fordul hitelért, akkor Magyarország biztos lehet a baráti fogadtatásban, és nem lesz semmilyen akadály a kölcsön útjában.”¹¹⁴

A békeszerződéssel kapcsolatos pénzügyi terhek rendezése hosszú ideig tartott, a békeszerződés aláírását követően egy egész évtizedet vett igénybe. A Jóvátételi Bizottság zálogjogai következtében a Bethlen-kormány a népszövetségi kölcsön után nem tudott további külföldi hiteleket felvenni az 1920-as évek második felében. Ennek következtében az államháztartás a kiadásait magas adóterhek, nagy költségvetési bevételek fenntartásával tudta csak finanszírozni, és megszorító pénzügyi politika volt jellemző Magyarországon 1924 után. A magyar kormánynak Hágában tett ígéreték és a magyar kormányzati erőfeszítések dacára Magyarországnak 1930 januárja után sem sikerült új külföldi kölcsönökhöz jutnia a nemzetközi tőkepiacokon. Ausztria helyzete is hasonló volt. Bár jóvátételi terheit befagyasztották a pénzügyi stabilizáció során, az állami vagyont és jövedelmeket terhelő zálogjog itt is megakadályozta a további külföldi hitelfelvételt. Schober kancellár csak a hágai egyezmény aláírása és ratifikálása után kezdhett egy új beruházási hitelről tárgyalni.¹¹⁵

A történet végét a nagy gazdasági válság kitörése hozta el. Mire megszületett a döntés a jóvátételi kérdés végleges rendezéséről, már voltaképpen értelmetlenné és feleslegessé vált. A vesztes államok ugyan visszanyerték a pénzügyi szuverenitásukat, de a nemzetközi tőkeáramlás megszűnése, a pénzpiacok

¹¹⁴ Bank of England Central Archive [Bank of England Központi Levéltára] (London), Overseas Department, OV 33 Hungary (1923–1975), 33/5. dosszié. Sargent, Foreign Office beszámolója Bethlen hágai beszédéről, d. n.; uo. OV 33/5. William Goode levele Bethlen Istvánnak, 1930. márc. 31.; uo. OV 33/5. William Goode levele Bethlen Istvánnak, 1930. ápr. 2. (A szerző fordítása.)

¹¹⁵ Fritz Weber: Vor dem großen Krach. Österreichs Banken in der Zwischenkriegszeit am Beispiel der Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe. Wien–Köln–Weimar 2016. 413.

összeomlása, az egyre mélyülő gazdasági és pénzügyi világválság következtében már nem találtak új hitelforrásokat. Alig egy évvel Hága és Párizs után súlyos bank-, valuta-, külső adósság és fiskális krízis rázta meg Közép-Európa gazdaságát, ami 1931 őszi szükségessé tette a Népszövetség helyszíni ellenőrzésének visszaállítását és szigorú pénzügyi megszorító intézkedések bevezetését Bécsben és Budapesten egyaránt.¹¹⁶

A jóvátételi terhek teljes megfizetésére végül nem került sor. A gazdasági világválság kitörésének és az eladósodott európai országok egyre súlyosabb fizetési nehézségeinek hatására 1931. június 20-án Hoover amerikai elnök egy évre, 1932. június 30-ig felfüggesztette a vesztes országok jóvátételfizetési kötelezettségeit.¹¹⁷ Az 1932. június 16. és július 9. között megrendezett lausanne-i konferencián pedig végleg eltörölték Németország reparációs terheit, a többi vesztes országot pedig évekre befagyasztották.¹¹⁸

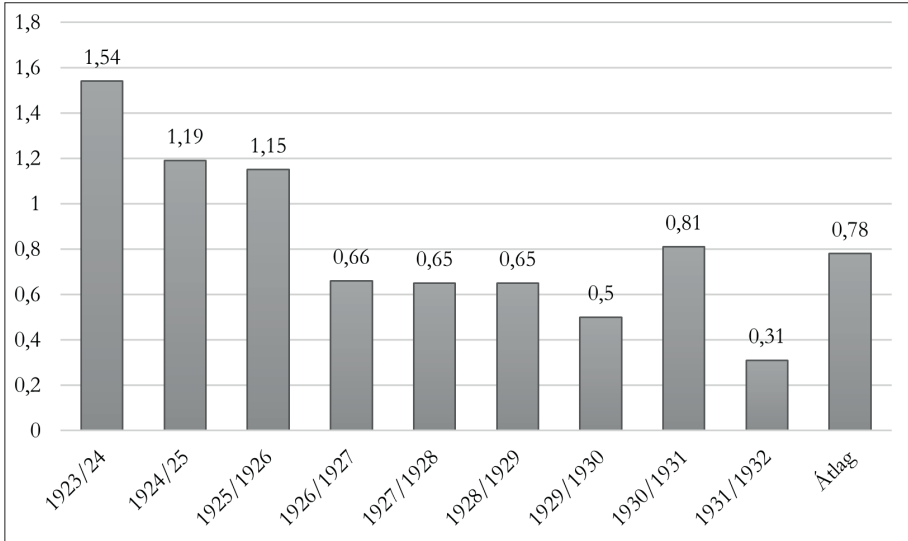
A rendelkezésre álló adatok szerint Magyarország 1923 és 1932 között 60,5 millió pengőt fizetett jóvátétel címén, amit nem tekinthetünk súlyos pénzügyi tehernek. Ebben az időszakban a jóvátételi kiadások évente átlagosan az évi nettó nemzeti termék mindössze 0,16%-át (7. táblázat), a költségvetés kiadásoknak (az állami vállalatok kiadásai nélkül számolva) pedig átlag 0,8%-át tették ki. 1923-tól 1926-ig, a pénzügyi szanalás végéig jelentette a legnagyobb kiadást a jóvátétel, ekkor az államháztartási kiadások nagyjából 1,5%-ára tehető; a következő években, a növekvő költségvetési bevételek mellett már az 1%-ot sem érte el az aránya (2. ábra).

¹¹⁶ Pogány Ágnes: Válságok és választások (Pénzügyi politika Magyarországon és Ausztriában 1931–1936). *Aetas* 15. (2000) 4. sz. 32–49.

¹¹⁷ A részleteket 1931 augusztusában, Londonban az érdekelt kormányok részvételével megrendezett szakértői értekezleten dolgozták ki, ahol megállapodás született a moratórium ideje alatt teljesítendő fizetésekről. A magyar jóvátételről rendelkező jegyzőkönyv alapján Magyarországnak az esedékes fizetéseknél azt a 7,27%-át kellett csak megfizetnie, ami az 1930. január 20-i hágai megállapodás szerint Belgiumnak, Nagy-Britanniának, Franciaországnak, Olaszországnak, Japánnak és Portugáliának a magyar jóvátételből való részesedését jelentette. Az előírt összeget Magyarország 1931. december 31-én még megfizette a Nemzetközi Fizetések Bankjának, a következő félévi részletet viszont már nem utalták át Bázellebe a súlyos magyarországi pénzügyi válság következtében elrendelt transzfermoratórium miatt. – A M. Kir. Kormány 1931. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1933. 19*, 40*–41*; A M. Kir. Kormány 1932. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1933. 46*.

¹¹⁸ A M. Kir. Kormány 1932. évi működéséről i. m. 46*. A nem német jóvátétel kérdéséről egy újabb konferencián akartak véglegesen dönteni, de erre a következő években sem került sor. – A M. Kir. Kormány 1933. évi működéséről i. m. 47*–48*; A M. Kir. Kormány 1934. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1936. 42*; A M. Kir. Kormány 1935. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1937. 42*; A M. Kir. Kormány 1936. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1938. 42*–43*; A M. Kir. Kormány 1937. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1939. 45*.

2. ábra Békeszerződési terhek a költségvetési kiadások arányában (%)

Forrás: *Hajdrik S.*: Államháztartásunk alakulása i. m. 650.; *Szigeti Gy.*: Magyarország nemzetközi fizetési i. m. 487.

Bár a fizetési kötelezettség egyik évben sem jelentett elviselhetetlen terhet a magyar államháztartás számára, a háborús jóvátétel mégis számos probléma forrásává vált a két világháború közötti időszakban. A végleges összeg megállapításának elhúzódása nemzetközi konfliktusokat, bizalmatlanságot és bizonytalanságot szült. A jóvátétel megakadályozta a vesztes országok sikeres világgazdasági reintegrációját, a nemzetközi tőkepiacokba való bekapcsolódását és külföldi hitelfelvételét is. A győztes országok számára is súlyos gazdasági károkat okozott, mert hozzájárult a világgazdaság fokozódó dezintegrációjához és deglobalizációjához a világháború után. A jóvátétel elhúzódó rendezése Magyarország számára lehetetlenné tette, hogy önerőre támaszkodva vessen véget az inflációnak, így hozzájárult a hiperinfláció kialakulásához, és lényegesen megnehezítette a pénzügyi rekonstrukció megindítását is. A jóvátétellel kapcsolatos zálogjogok fenntartása pedig meggátolta, hogy a magyar kormány újabb külföldi hiteleket vehessen fel 1924 után. A külső pénzforrások hiánya az évtized végén súlyos pénzügyi válsághoz, megszorító fiskális és monetáris politika bevezetéséhez, deflációs pénzpolitikához és a válságból való kilábalás elhúzódásához vezetett.

REPARATIONS AND ECONOMIC RECONSTRUCTION
Hungary's Financial Obligations Arising From the Peace Treaty of Trianon

By Ágnes Pogány

SUMMARY

Hungary, as a country that lost the First World War, was obliged by the victorious powers to pay compensation for the damages caused during the warfare, but the exact amount was only decided years after the signing of the peace treaty, in 1930. The paper first describes the major historical interpretations of German reparations, and then presents the largely unknown history of Hungarian war reparations.

Although the amount imposed on Hungary did not represent an unbearable burden on the Hungarian public finances, war reparations became a source of many problems. The protracted settlement of the issue made it difficult for Hungary to end inflation and begin its financial stabilisation. The Paris Reparations Commission's liens on the state's revenues and assets prevented the Hungarian government from borrowing foreign loans after 1924. The lack of external financial resources led to a serious financial crisis at the end of the decade.

Majdán János

A DÉLI VASÚT TRIANON UTÁN*

A Déli Vasút témakörében könyvtárnyi irodalom született, de sajnos az esetek nagy részében egymástól átvett adatokon, nem pedig önálló kutatásokon alapuló szövegek láttak napvilágot. Német, olasz és magyar nyelvű szakirodalom, valamint különböző források segítségével célszerű pontosítani Európa egyik legnagyobb magánvasúti társaságának történetét. A különböző nagyságú és tőkeerejű vállalatokból létrejött részvénytársaság az idők folyamán számos névváltozáson esett át, melynek nyomon követése a befektetők, a részvényes országok viszonyaiba és a műszaki adottságokba is betekintést enged. A Habsburg Birodalom, az Osztrák–Magyar Monarchia, majd az első világháború utáni államok keretei közötti vállalati működés egységes hálózati és széttagolt változatban egyaránt igazolta, hogy a Déli Vasútnak a térség számára óriási jelentősége volt. Különösen érdekes, hogy miként intézte 1945 után a magyar állam az 1968-ig fennmaradt kötelezettségeit.

A kezdetek és az 1918-ig tartó időszak¹

A 19. század első felében vállalkozók különböző időpontokban Bécsből déli irányban Bécsújhelyig, majd Sopronig terveztek pályát építeni, ez utóbbi végállomásának Győrt jelölték meg. Bár a hosszú távú cél Bécs és a trieszti kikötő vasúti összekapcsolása volt, első lépésben – főleg a hegyvidéki pálya akkor még megoldhatatlannak vélt műszaki kihívásai miatt – a növekvő lakosságú főváros szénellátását kívánták megoldani a Gloggnitz állomásig megnyílt (1842. május 5.), majd ebből kiágazva Sopronig (1847. augusztus 20.) forgalomba helyezett vasúttal (Wien-Gloggnitzer Bahn: WGB). Brennbergbánya környékéről is vasúti szerelvények szállították a tüzelőanyagot a császárvárosba.² Ugyanaz a vállalat ezzel párhuzamosan Bécsből kelet felé is elkezdte építeni a vasútvonalakat. Az igen fontos győri (dunai) átrakó központig húzódó vasút magyar határig (Bruck) elkészült vonalát 1846. szeptember 12-én adták át.³

A bécsi udvar és a gazdasági élet szereplői számára továbbra is elsődleges cél volt a főváros és a trieszti kikötő, illetve az akkor Habsburg fennhatóság alá tartozó Lombard-Velencei Királyság közvetlen vasúti kapcsolatának megteremtése.

* A tanulmány a Trianon 100 Lendület Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ Ennek összegzését lásd *Nagy Tamás*: A Déli Vasút rövid története. *Belvedere* 7. (1995) 3–4. sz. 18–26.

² *Lovas Gyula*: A brennbergi bányavasút. *Soproni Szemle* 21. (1967) 3. sz. 25–34.p.

³ Statuten der kais(erlich) königl(ichen) privilegirten Wien-Raaber Eisenbahn-Gesellschaft. S. n., Wien 1839.

Bár a déli irányú folytatást mindenki támogatta, a Semmering-hágón történő vasúti átvezetés egészen 1854-ig műszaki értelemben megvalósíthatatlan volt. Ezt a tenger felé haladó szakaszt már az időközben addig elkészült térségbeli vasutakból egyesült cs. és kir. Déli Államvasút (k. k. priv. Südliche Staatsbahn) név alatt építették meg. A vállalat neve nem fedte a valós jogi helyzetet, mivel nem az állam, hanem egy magántársaság tulajdonában és kezelésében működött.⁴

A Habsburg Birodalomban további nagy vasúti beruházásokra is sor került, de ezeket nem az üres államkincstár támogatása révén, hanem magánvasúti építkezésekkel és a porosz gyakorlatból átvett garantált kamatbiztosítás módszerével valósították meg. Így kapott engedélyt 1856. október 8-án egy további részvénytársaság, a Kaiser Franz Josef Orient Bahn (cs. k. szab. Ferenc József Keleti Vasúttársaság) arra, hogy Magyarország dunántúli megyéiben létrehozza hálózatát. Bár az építkezés megkezdődött, a vállalat pénzügyi háttere kevésnek bizonyult egy ilyen hatalmas hálózat kiépítéséhez, ezért a társaság közgyűlése 1858. június 10-én módosította az eredeti terveket, s a Dunántúl keretszerű behálózása mellett döntött: a Bécs–Sopron–Nagykanizsa, a Buda–Székesfehérvár–Nagykanizsa és az új csatlakozási pontként beiktatott Pragerhof, valamint az Újszöny–Székesfehérvár vonalak kivitelezésére került sor.⁵ A dunántúli vasúti építkezések tervei felkelítették a Déli Vasút részvényeseinek érdeklődését is, és a feltételezett nagy mezőgazdasági kiszállításokban lehetőséget látó közgyűlés 1858 őszén megvásárolta az építkezéseket éppen megkezdő vállalatot. A folyamatos bővítések és vásárlások után így alakult meg 1859. január elsején a Déli Vasút,⁶ melynek teljes hálózata 1878 előtt (a korabeli csoportosítás alapján) a következőképpen nézett ki:

I. Bécs–Triesti vonal mellék- és szárnypályáival	1286,780 km
II. Magyar vonalak	647,036 km
III. Tiroli vonalak	305,716 km
Összesen:	2239,532 km ⁷

A Déli Vasút nemcsak az Osztrák–Magyar Monarchiában, de Európában is a legnagyobb vasúti magántársaságok közé tartozott. Az önálló olasz állam létrejötte után az itáliai vonalakat hosszas tárgyalások eredményeként átvette Róma.

A Déli Vasút 1880 és 1918 között kizárólag az Osztrák–Magyar Monarchiában működött. A teljes hálózatából (2190,488 kilométer) 1914-ben Magyarországon

⁴ Az engedélyesek: „hg. Schwarzenberg Adolf, hg. Fürstenberg Miksa Egon, Lammel R. L., báró Rothschild A., Talbot Paulin, Blount E., Laing Sámuel és Urielli Matheo”. – Magyar vasúti évkönyv 1. évf. Szerk. Vörös László. Bp. 1878. 380.

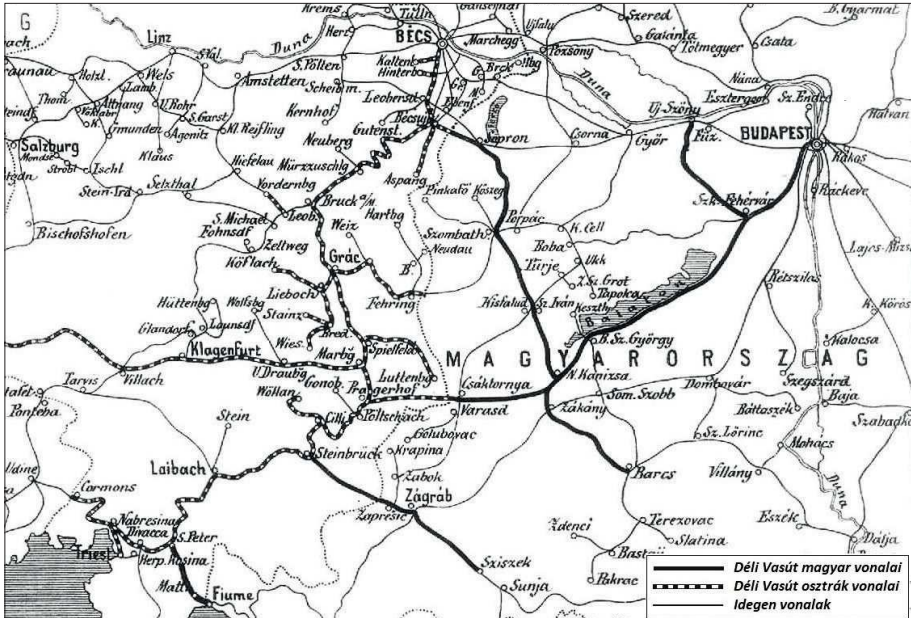
⁵ Magyar vasúti évkönyv 1. i. m. 380.

⁶ Uo. 381.

⁷ Magyar vasúti évkönyv 2. évf. Szerk. Vörös László. Bp. 1879. 234.

620,363 kilométer, Horvátország területén pedig 80,887 kilométer hosszúságú pályán zajlott a forgalom. A Lajtán inneni térségben épített 701,523 kilométer a vállalaton belüli pályák 32,01%-át tette ki.⁸ Néhány nagy fontosságú helyierdekű vonalat⁹ is forgalomba helyezett a vállalat (Szombathely–Kőszeg, Barcs–Pakrac¹⁰). Ebben a helyzetben érte a céget az első világháború befejezése.

1. ábra A Déli Vasút magyarországi vonalai 1882-ben

Forrás: A Pallas Nagy Lexikona tizenhat kötetben. V. kötet. Bp. 1893. (Mellékletek)

A Déli Vasút újjászervezése új állami keretek között

Az újonnan létrejött, a Monarchiából kiváló országok határai szétszabdalták a korábban egybefüggő vasúti hálózatot. Az Ausztriában, Magyarországon és Olaszországban 1918 előtt működő vonalak mellett az új Szerb–Horvát–Szlovén Királyság területére kerültek a krajnai és horvát szakaszok, melyek sorsáról jogilag és üzemszervezési szempontból is intézkedni kellett. A St. Germain-i békeszerződés 320. cikke és a trianoni békeszerződés 304. cikke előírta a Déli Vasút

⁸ A Magyar Királyság területén akkor 7203 kilométer működő vasút volt.

⁹ *Majdán János*: Helyierdekű vasutak és kiépülésük a Dunántúlon. Bp. 1997.

¹⁰ *Üő*: Hidak a Dráván a horvát–magyar határ mentén. In: *A táj változásai a Kárpát-medencében*. Szerk. Füleky György. Gödöllő 2014. 93–99.

igazgatási és műszaki újjászervezését és a vállalat, illetve a vonalak által érintett államok közötti egyezség megkötését. A problémát azonban növelte, hogy az olasz kormány saját kezelésbe vette a Déli Vasút országán belüli részét, és egyúttal lezárta a vasúti kapcsolatokat a szomszédos államok felé. Hasonlóan leállt a forgalom a másik három érintett ország határán is. A hatalmas egybefüggő közlekedési és szállítási folyosó működése gyakorlatilag megszűnt. A teljes összeomlástól az mentette meg a vállalatot, hogy a magyar és az osztrák kormány előleg címén állami támogatást nyújtott neki az üzemvitel biztosításához. Hosszas várakozás és tanácsstalanság után a gazdaságilag csőd szélére került társaság ügyében a vállalat döntően francia részvényesei 1920 őszén egyeztetést kezdeményeztek arról, hogy miként lehet biztosítani a működést a végleges megállapodásig. Az érdekelt kormányok és a fő részvényesek tanácskozásán 1921. február 11-én az az egyezség született, hogy 1923. március végéig ideiglenes rendezéssel (*Régime provisoire*) működik a társaság. A szerződés szerint erre az időre minden érintett állam saját költségvetéséből ad pénzügyi támogatást a saját területén húzódó vonalak napi működéséhez. Az üzemhiány fedezését előlegnek tekintették, melynek elszámolásáról a végleges szerződésnek kellett rendelkeznie. Az érintett államok hozzájárultak a megállapodáshoz, de Olaszországot felmentették ez alól addig, míg saját költségén maga kezdi el „kezelni” a vonalakat.

A végleges rendezéshez vezető tárgyalásokon az államok igyekeztek saját érdekeiket érvényesíteni. Legkevésbé a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (SZHSZ) támogatta a vállalat egyben maradását. A magyar és az osztrák fél fontosnak tartotta volna az egybefüggő forgalmat, mivel ezen keresztül volt fenntartható a tengeri kereskedelem. A vállalat gyors talpra állását legjobban az olaszok akarták, mivel az országhoz került trieszti kikötő forgalma csak így maradhatott jelentős. Leggyorsabban és legegyszerűbben azzal lehetett volna megoldani a társaság rossz gazdasági helyzetét, ha a római kormány kifizeti a Déli Vasútnak az 1873-ban Bázelen rögzített egyezmény szerinti kötelezettségeinek éves részleteit. Az olasz hadüzenet óta elmaradt annuitás és annak kamatai 1921-ben már 400 millió aranyfrankot tettek ki, amelyből minden működési igényt ki lehetett volna elégíteni. Olaszország a világháborúból ugyan győztesként került ki, de egyébként is gyenge gazdaságának teljesítménye a harcok alatt tovább csökkent, illetve elvi okokból sem akartak fizetni egy vesztes állam fővárosában működő vállalatnak. Az ideiglenes működés (*Régime provisoire*) alatt többször is felmerült a Déli Vasút államosításának terve, de ezt lehetetlenné tette, hogy egyetlen érdekelt állam sem tudta volna kifizetni az engedély lejártáig még hátralévő megváltási összeget.

Miután minden állam ratifikálta az egyezményt – ezzel vállalva a területükre eső vonalak üzemköltségeit –, a társaság kijelentette, hogy az előleg után 5% kamatot fizet, osztalékot azonban nem. Az előkészítés alatt a vállalat

felügyelőbizottságában az érintett államok 2–2, a francia részvényesek 4 taggal képviseltették magukat, míg további 13, bármelyik országból megválasztott új részvényes ellenőrizte a vállalat tevékenységét.¹¹ A megkezdődött rendezési folyamat első gyakorlati eredményeként Ausztria és az SZHSZ Királyság között néhány újonnan kialakított határ miatt zsákvasúttá vált szakaszon 1921. július elsejétől a Déli Vasút ismét felvehette a forgalmat.¹² A magyar–olasz kapcsolatot az SZHSZ Királyságon keresztül lehetett fenntartani, a forgalom 1921. decemberi sikeres megindulásáról a MÁV Pécsi Üzletvezetősége adott ki közleményt.¹³ Mindentől függetlenül joggal állapította meg a szakíró 1921 októberében, hogy „a déli vasúti vonalhálózat egységes vezetésének előnyeit minden érdekelt fél ismeri és méltányolja, és mert a déli vaspálya társaságnak, ez idő szerint Európa leg-hatalmasabb nemzetközi vállalatának fennállása európai érdekből szükséges”.¹⁴

Miután tisztázódott az átmenet időtartama, és ebben a periódusban biztosított volt minden országban az üzemenet, nagyobb kényszer nélkül kezdődhettek el a végleges megoldásról szóló tárgyalások. Időközben kiderült, hogy az olaszok nagy tételben vásároltak a bécsi tőzsdén Déli Vasút részvényeket, járadékokat, és ez volt a magyarázata annak, hogy immár nem Párizsból, hanem első-sorban Rómából kezdeményezték a további egyeztetéseket. Az eredetileg Bécsben megkezdett tárgyalások helyszínét pedig áthelyezték Velencébe. A legnagyobb problémát valószínűleg a személyzet további sorsa jelentette, mert a nem nyilvános megbeszélésekről időnként kiszivárgott és a szaksajtóban közölt hírek szerint a társaság – az üzletvitel átadása mellett – ragaszkodott minden munkatársához, azok fizetéséhez és beosztásához.¹⁵

A volt hálózat egységének hiánya egyre nagyobb gondot jelentett minden érintett államnak, ezért fokozatosan engedelményeket tettek a forgalom bizonyos szintű helyreállítására. A helyi jelentőségű határátmenetek megnyitását és a teherforgalom részleges felújítását követően a tengeri nyaraláshoz 1923 tavaszán a Bécs és Abbázia közötti közvetlen járat indítására kapott zöld jelzést a vállalat,¹⁶ majd a Budapest és Trieszt (illetve Merán) közötti gyorsvonal is megindult.¹⁷ A ko-

¹¹ A Déli Vasút ideiglenes egyezményét. Vasúti és Közlekedési Közlöny (a továbbiakban: VKK) 52. (1921) 22. sz. 113.

¹² „Az átmeneti áruforgalom 4 kisebb jelentőségű vonalon: a Riosenbach–Jesenice, Bleiberg–Prevalje, Lavamünd–Dravograd–Meza, Spielfeld–Strass–Maribor és Radkersburg–Gorupa–Radgang indult meg.” – Átmeneti forgalom Ausztria és Jugoszlávia közt. VKK 52. (1921) 27. sz. 140.

¹³ A kilépő állomás Murakeresztúr volt. – Közvetlen áruforgalom egyrészt Magyarország, másrészt Olaszország között a déli vasút jugoszláv vonalain át. VKK 53. (1922) 1. sz. 1–2.

¹⁴ *Dr. Fináczy Béla: A Déli vasúti kérdés.* VKK 52. (1921) 16. sz. 227–228.

¹⁵ A déli vasút ügyében. VKK 53. (1922) 31. sz. 213.

¹⁶ Közvetlen vasúti összeköttetés Bécs és Abbázia közt. VKK 53. (1922) 12. sz. 98.

¹⁷ „A Budapest déli vasútról június hó 1-től 17 órakor (d. u. 5) közvetlen kocscikkal induló és másnap Trieszbe 9 óra 40 perckor, illetve Meránba 14 óra 55 p. (d. u. 2 óra 55 p.) érkező gyorsvonatoknál a

rábban jól működő, a tengerparti állomásra tartó vonatok iránti megnőtt igényt jelzi, hogy a magyar fővárosból néhány hónappal később már hálókocsiban is utazhattak a vendégek.¹⁸ Ugyan lassan és kevesebb járattal elkezdett helyreállni a Déli Vasút ezen fontos áru- és személyszállítási folyosója, lényeges eltérések voltak az 1914 előtti állapotokhoz képest. Mind a menetrendekben, mind a vámoknál korábban ismeretlen akadályok gördültek az utasok és az áruk elé. A határ(ok)on lévő ellenőrzések nemcsak a szerelvények menetidejét hosszabbították meg, hanem az utazóknak kötelező volt beszerezniük a korábban nem ismert útlevélet és az ideiglenes vagy átutazó vízumot is. A gazdasági kapcsolatokat tovább nehezítette, hogy az áruk esetében a vámok számottevően növelték a fuvarköltségeket. Hiába tartozott a Déli Vasút Európa legnagyobb magánvállalatai közé, és rendelkezett tulajdonjogilag saját hálózatával, az új államok miatt nem tudott gazdaságosan működni.

A megbeszélések néhány hónap után (1922 januárjától) Velencéből átkerültek Rómába. A négy ország és a legnagyobb részvényesek csoportja itt sikeresen megállapodott, melynek eredményeként 1923. március 29-én megszületett a végleges megoldás (*régime définitive*), s a megállapodást (*Accorde*) az érdekelt országok törvényhozásainak jóvá kellett hagyniuk.

A magyar országgyűlés az 1923. XXXVI. törvény elfogadásával 52 cikkben rendezte a társaság hazai ügyeit.¹⁹ Az első kilenc a vállalat elnevezését és egyéb igazgatási lépéseit rögzítette. Ettől kezdve a Társaság hivatalosan felvette a Compagnie des Chemins de fer Danube–Save–Adriatique (ancienne Compagnie des Chemins de fer du Sud) nevet.²⁰

A régi/új társaság új igazgatótanácsot is felállított, melybe a közgyűlés 29 személyt választott be. Az összetétel logikája nagyon hasonlított az ideiglenes időszakára: az érintett államok 2-2 főt delegáltak, míg az Ingó Értékek Francia Tulajdonosai Nemzeti Szövetsége 4 tagot küldött. A fennmaradó 17 helyre a részvényesek közül – tekintet nélkül a lakhelyre és állampolgárságra – bárki megválasztható volt. A törvény az alapelvek egyikeként rögzítette, hogy az 1919 és 1923. december 31. közötti

jugoszláv határvizsgálat Kotor határállomásban.” – Budapest–Triest–(méráni) gyorsvonatok. VKK 53. (1922) 24. sz. 174.

¹⁸ Március elsejétől indult a hálókocsi-forgalom. – Hálókocsi Budapest és Triest között. VKK 54. (1923) 11. sz. 73.

¹⁹ 1923. évi XXXVI. törvénycikk a Délivaspálya-Társaság hálózatának igazgatási és műszaki újjászervezése tárgyában Rómában, 1923. évi március hó 29-én létrejött „Megegyezés” becikkelyezéséről. In: Az 1923. évi törvények gyűjteménye. Bp. 1924. 404–570. Kihirdetve 2023. november 21-én.

²⁰ Minden érintett országban kapott elnevezést; németül: Donau–Save–Adria Eisenbahn-Gesellschaft (vormals Südbahn-Gesellschaft); magyarul: Duna–Száva–Adria Vasúttársaság (azelőtt Délivaspálya-Társaság); olaszul: Compagnia delle Ferrovie Danubio–Sava–Adriatico (antica Compagnia delle Ferrovie Meridionali); szerb–horvát–szlovén nyelven: Društvo zeleznica Dunav–Sava–Jadransko more (predje: Društvo Juznih Zeleznica) – Uo. 4. cikk (1).

időszakról a hálózatok igazgatóságai kötelesek „leszámolási főmérleget” készíteni, mely a kiindulási pontja lesz a következő év első napjától vezetett kezdő mérlegnek.

A törvény a 10. cikktől kezdve részletezte a társaság és az érintett országok közötti kapcsolatokat. Először is leszögezte, hogy amennyiben az érintett állam kérné, úgy a társaság a megegyezés időtartamára átadja az üzemeltetés jogát. A felosztás alapjául a társaság 1921. június elsején működő hálózata szolgált, de nem az állam területére eső vonalak hossza, hanem eddig nem ismert és le nem írt szempontok szerint alakították ki a százalékokat.²¹

1. táblázat A Déli Vasút hálózata országonként 1921. június elején

Déli vasút	2234 km	100%
Ausztria	674 km	30,17
SZHSZ Királyság	640 km	28,64
Magyarország	560 km	25,06
Olaszország	345 km	15,44
Fiume környéke (területileg nem eldől)	15 km	0,67

Forrás: *Nagy Tamás*: A római megegyezés a Déli Vasút felosztásáról. In: Dixit et salvavi animam meam. Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére. Szerk. Jancsák Csaba et al. Szeged 2007. 301. alapján.

„Ez a rész a különböző Államokra nézve a következő százalékokban van kifejezve: Osztrák Köztársaság 33,8% (harminchárom és nyolctized%); Magyar Királyság 16,5% (tizenhat és öttized%); Olasz Királyság 24,3% (huszonnégy és háromtized%); Szerbek, Horvátok és Szlovénok Királysága 25,1% (huszonöt és egytized%). Fenntartva 0,3% (háromtized%).”²²

Amennyiben az üzemeltetés átadása megtörtént, onnantól az adott állam bírta a jogok és kötelezettségek összességét. A teljes működtetés alatt minden költséget viselnie kellett, és a vonalakat semmilyen más magántársaságnak nem adhatta át, csak a saját állami hálózatához csatolhatta. Később még azt is rögzítették, hogy a vonalakat vagy az államvasút igazgatósága vagy – ennek hiányában – a vasutakat felügyelő minisztérium alá lehet csak rendelni.²³ Ezeket a változásokat és minden fejlesztéshez kapcsolódó lépést a vasúti telekkönyvbe is be kellett vezetni. Ha az

²¹ Valószínűleg a vonalak beruházási költségeit és forgalmát közösen vették alapul, és ebből számolták ki a megosztási százalékokat. A forrást a magyar szakirodalomban először közli *Nagy Tamás*: A római megegyezés a Déli Vasút felosztásáról. In: Dixit et salvavi animam meam. Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére. Szerk. Jancsák Csaba et al. Szeged 2007. 297. Később *Erdősi Ferenc*: Versenytárs mediterrán kikötők vasútjainak hatása Trieszt hinterlandjának alakulására. Sínek világa 63. (2020) 2. sz. 25–32.

²² 1923. évi XXXVI. tc. 12. cikk (2).

²³ Uo. 16 cikk (1).

üzemeltető beszerzése, beruházása ötezer aranyfranknál nagyobb volt, akkor ennek megvalósításába a társaság is beleszólhatott. (10–16. cikk)

Az üzemeltető a Donau–Save–Adria Eisenbahn-Gesellschaft (vornals Südbahn-Gesellschaft), vagyis a Duna–Száva–Adria Vasúttársaság (azelőtt Délivaspálya-Társaság) számára éves elszámolást tartozott készíteni, és be kellett fizetnie a használatért járó összeget. A vonalakért, a berendezésekért, a gördülő anyagokért az üzemeltető minden évben a nyers bevétel 22,5%-át volt köteles befizetni a társaság számára létesített bécsi kötvényalapba.

A vonalhosszokból kiindulva előírták, hogy az „évi bér nem lehet kisebb, mint 6 760 000 (hatmillióhétszázhatvanezer) arany-frank²⁴ az osztrák hálózatra, 3 300 000 (hárommillióháromszázezer) arany-frank a magyar hálózatra, 4 920 000 (négymilliókilencszázhuszezer) arany-frank az olasz hálózatra, 5 020 000 (ötmillióhúszezer) arany-frank az S. H. S-hálózatra nézve (bérminimum)”.²⁵ Az engedély időtartamára előre rögzítették a bérminimum-befizetéseket, és ötévente emelték azt. Bár aranyfrankban számolták a bérleti díjakat, mégis a várható infláció és egyéb külső tényezők miatt az induló évhez képest 15, 25, 35 és 50%-kal növelve tervezték az összegeket.

A megállapodás – az előzetes tárgyalásokkal összhangban – Magyarország esetében enyhítést iktatott be. A társaság ugyanis érzekelte, és figyelembe is vette az ország óriási területi és gazdasági veszteségeit: „Tekintettel a Magyar Királyság különleges helyzetére, ez az Állam a minimális bértartozás fejében csak évi 3 000 000 (hárommillió) arany-frankot tartozik fizetni, ha a magyar hálózat nyers bevételeinek 22,5%-a 3 000 000 (hárommillió) arany-franknál kisebb összeget eredményez.”²⁶ Hosszabb távon is figyeltek a magyar gazdaság teljesítőképességére, és amennyiben a hárommillió aranyfranknál 300 000 frankkal több bevétel keletkezett, akkor is csak a különbözetet kellett átutalni a bécsi kötvényalapba. A bérminimumnál keletkező hiányt Magyarország esetében mindenkor az Olasz Királyság fizette be a magyarokra vonatkozó ütemben. Ezt a két ország külön szerződésben rögzítette. A római kormány a vállalat korábbi olasz fejlesztései, az állami átvétel, illetve a valószínűsített nagy bevételek miatt vállalta ezt a terhet. Azonban minden államra érvényesen rögzítette a magyar törvény is, hogy amennyiben az általános bérleti díj (22,5%) fölötti volt a tiszta bevétel – vagyis bértöbblet keletkezett –, akkor azt mind be kell fizetni a vállalat bécsi kötvényalapjába.

²⁴ A pontos meghatározás szerint: „arany-frank alatt értetik a Latin Érme Unio által (az 1885. évi november hó 6-án kelt egyezmény) súlyban és elnevezésben megállapított aranyérme, vagyis egy 6 g. 45,161 súlyú 900/1000 finomságú aranyérmének egyhuszad része”. – Uo. 45. cikk (1).

²⁵ Uo. 15. cikk (5).

²⁶ Uo. (8).

Mivel a társaság eredeti engedélyében és működésében kulcsszerepe volt a Triesztbe, illetve onnan szállított áruk forgalmának, s ez az új államok esetében is a legfontosabb vasúti feladatként szerepelt, az olasz kormány elfogadta, hogy a kikötőn átmenő évi 650 000 tonna áru feletti mennyiség esetén tonnánként két aranyfrankot fizet az alapba. (15. cikk)

Korábban egybefüggő hálózatként működött a vasút, ezért az új helyzetben sok helyen átmentek egymás vonalain a szerelvények. A viták elkerülése végett az esetenként forgalmi okok miatt közösen használt szakaszok (*peage* vonalak) működtetését külön szabályozták.

Hosszasan tárgyalta a törvény a személyzet helyzetét, amely az üzemeltető változásakor minden oldalról védettséget kapott. A munkabérek, beosztások, családi juttatások nem csökkenhettek, minden számítás és juttatás alapja a vállalathoz való eredeti belépés időpontja volt.²⁷ A korban újszerű és igen hatékony, ön- és társasági befizetésre alapuló nyugdíjalap tovább működött, de a már összegyűlt összeget az 1922 végén bent lévő tagok lakhelye szerint osztották szét.²⁸

A törvény rögzítette, hogy a személyek, poggyászok és áruk díjtételeit az üzemeltető állapítja meg, s ennek részleteit a 18. és 23. cikkek tartalmazták. A 24. cikkely kimondta, hogy a működtető állam az éves elszámolások után köteles a megállapított összeget a megállapított ütemben a kötvényalapba befizetni.

Arról is döntés született, hogy a felsorolt és a törvényben máshol rögzített egyéb ügyeket az igazgatótanács által megszervezett központi szolgálat fogja intézni, melynek összetétele valamennyi érdekelt államból a nyugdíjalapnál bemutatott arány szerint alakul (26. cikk).

Külön cikkek (27–28.) intézkedtek a Zágráb–Károlyváros szakasz magyar állami megvásárlása során rögzített kötöttségekről, amelyek a SZHSZ Királyságra háramlottak át.²⁹ Arra az esetre is rendelkeztek, ha bármelyik állam inkább aranyfrankban kívánt volna járadékátalányt fizetni. A kötvényalapba utalható

²⁷ Uo. 17. cikk (1–32).

²⁸ „Osztrák Köztársaság 33,8 (harminchárom és nyolctized)% . Magyar Királyság 16,5 (tizenhat és öttized)% . Olasz Királyság 24,6 (huszonnégy és hattized)% . S. H. S. Királyság 25,1 (huszonöt és egytized)%” . – Uo. (12)

²⁹ „Bármily nehezen tudta is magát a társaság összhálózata bármely vonalrészének átengedésére elhatározni, nem állhatott tovább ellen a m. kir. kormány a zágráb–károlyvárosi vonal megszerzésére a célból irányuló törekvéseinek, hogy azzal zákány–zágrabi és károlyváros–fiumei vonalait önálló egészévé tömörítve, az ország fővárosa és Fiume közti forgalomra befolyást nyerjen.” A Déli Vasút a 49,242 kilométer hosszú Zágráb–Károlyváros közötti vonal átengedése fejében az építéskor befektetett tőke ellenértékéeként az engedélyben szereplő működési dátumig (1968. december 31.) évente 240 000 forintot fog kapni, melyet semmilyen adó nem érinthet. – A déli vasút rendkívüli közgyűlése. VKK 11. (1880) 47. sz. 256–257. Lásd még 1880. évi XLIV. törvénycikk a zágráb–károlyvárosi vasútvonal megvétele iránti szerződés becikkelyezéséről. A szentesítés időpontja: 1880. június 18., a kihirdetés és az életbe lépés: június 21.

éves összeg különféle módon történt kiszámítása előre látható terhet jelentett az adott államnak.³⁰

A kötvényekkel kapcsolatos gyakorlati szabályozások pontosították a törzsrésztvények és az elsőbbségi kötvények kezelését, a birtokosok jogainak megújítását (30–36. cikk) és a kötvényalap működését (37. cikk). A kötvénybirtokosok különböző ügyeiről, a lehetséges problémák megoldásairól, a vitatott kérdések bírósági intézéséről, a sokirányúvá vált társasági vezetés igazgatási költségeiről rendelkező cikkek (43–50.) megpróbálták biztosítani a zökkenőmentes működés jogi hátterét.

Az olasz és francia nyelven elkészült megállapodás több oldalas függelék is tartalmazott. Megismételte a 12. cikkben rögzített gördülőanyag-felosztást, és itt pontosította a nem nevesített 0,3% jogosultságát: eszerint „a gördülő anyagból »fenntartott« 0,3%-os részesedés azon Állam rendelkezésére és használatába bocsáttatik, amely a Fiume területén fekvő délvasúti hálózat üzemét kezeli».³¹ A másik fontos kitétel szerint „Olaszország a fent említett mozdonyokat és kocsikat ezen járművek tényleges értékének megfelelő vételár megfizetése ellenében hajlandó átengedni.”³² A törvény úgy rendelkezett, hogy a járműfelosztást és értékbecslést egy Bécsben működő, az államok két-két kiküldöttjéből és a társaság képviselőiből álló műszaki bizottság fogja végezni és ellenőrizni.

A Római Megegyezés akkor lépett életbe, amikor azt mind a négy állam törvényhozása elfogadta, és a részvénytársaság közgyűlése is jóváhagyta. Magyarországon 1923. november 21-én megtörtént a törvény kihirdetése, s a megállapodás ezáltal érvénybe is lépett. Hasonlóan becikkelyezték a javaslatot a többi érintett országban is.³³ Ezzel megkezdődhetett a gördülőállomány leltári számbavétele és a rögzítettek alapján történő megosztása (2. táblázat).

Az elosztási százalékok esetén nem a működő vasútvonalak, hanem egyéb, írásban nem rögzített szempontok jelentették az alapot. A Déli Vasút 1921 nyarán 2234 kilométeres hálózattal rendelkezett a négy országban. A működő hálózati arány alapján Magyarországnak a gördülő állomány 25,2%-a jutott volna, mégis csupán a járművek 16,5%-át kapta. Az osztrák és az SZHSZ Királyság vonalain a kilométerhosszúság arányánál valamivel kevesebb mozdony és kocsi maradt. Az igazi nyertes a vállalat üzemeltetését már átvevő Olaszország volt, ahová a korábbi hálózati arányánál majd' 10%-kal nagyobb járműpark került.³⁴

³⁰ 1923. évi XXXVI. tc. 28., 29. cikk (1–15).

³¹ 1923. évi XXXVI. tc. Ideiglenes jegyzőkönyv mint függelék a Délivaspálya-Társaság hálózatának igazgatási és műszaki ujjászervezésre vonatkozó római Megegyezéshez.

³² Uo. A. Függelék.

³³ „A déli vasútnak Jugoszláviát átszelő vonalait a jugoszláv állam átvette, még mielőtt a római egyezményben megállapított határidő lejárt volna.” Jugoszlávia: 1923. szeptember 1.; Ausztria: 1923. október 1.; Olaszország 1923. december 1. – Vasúti közlemények. VKK 54. (1923) 42. sz. 416.

³⁴ *Herbert Dietrich: Die Südbahn und ihre Vorläufer. Wien 1994. 177–179.*

2. táblázat A Déli Vasút járműveinek szétosztása érték szerint 1923-ban (millió aranykorona)

Ausztria	Magyarország	Olaszország*	Szerb–Horvát–Szlovén Királyság	Összesen
Teherkocsik				
5474 db	2668 db	A: 3566 db B: 1315 db	4043 db	17 066
32,07%	15,63%	20,90% 7,71%	23,69%	100%
Érték				
10,479	5,205	összes 7,634	7,737	31,055
33,75%	16,76%	24,58%	24,91%	100%
Személykocsik				
708 db	264 db	A: 339 db B: 127 db	448 db	1886
37,54%	14,00%	17,97% 6,73%	23,76%	100%
Érték				
8,158	3,998	összes: 5,962	6,061	24,179
33,74%	16, 54%	24,66%	25,06%	100%
Mozdonyok				
298 db	147 db	213 db	237 db	895 db
33,30%	16,42%	23,80%	26,48%	100%
Érték				
14,05	6,82	10,21	10,46	41,54
33,82%	16,42%	24,58%	25,18%	100%

Forrás: *Herbert Dietrich*: Die Südbahn und ihre Vorläufer. Wien 1994. 177–179. alapján.

*Az olaszországi adatoknál az A érték a bizonyított saját, a B érték az 1918 őszén hadisarc formájában rekvirált és ezért vitatott tulajdonú jármű.

Ugyanakkor, ha nem a hálózati kilométerek arányait, hanem a rögzített megosztási százalékokat vizsgáljuk, akkor kiderül: a szétosztás – néhány kis eltérést nem számítva – a megállapodást követte. Az alapos összevetés után téves az a megállapítás, hogy „Mintha még Rómában is Trianon szelleme kísértett volna.”³⁵

Ennek ellenére valóban szembetűnő az olasz járműpark nagysága, melyben valószínűleg inkább a rendezetlen és államilag tisztázatlan itáliai gördülőállomány adatai játszottak szerepet. A világháború utolsó hónapjaiban az Osztrák–Magyar Monarchia Alpoktól délre eső hadműveleti területeire betörő olasz katonaság gyakorlatilag hadisarc formájában és számon nem tartott nagyságrendben

³⁵ *Nagy T.*: A Déli Vasút i. m. 23. Bár a szerzőnek elvülhetetlen érdemei vannak a Déli Vasút kiépülésével és működésével kapcsolatos adatok magyar nyelvű közlésében, a csak kilométerre alapozott megosztás központba állítása és az ebből levont következtetése nem tényszerű.

rabolt el gördülőállományt a Déli Vasút ott forgalomban lévő járműveiből.³⁶ 1923-ban sem a mozdonyok, sem a kocsik száma – szándékosan vagy sem – nem volt ismert.³⁷

A szétosztás korábban bemutatott listáját a Technikai Egyezmény 1923. december 18-án aláírt példánya véglegesítette. A gyakorlatban több hónapon keresztül, kilenc ülésen osztották szét a megbízottak a gőzmozdonyokat és a kocsikat. A folyamat lassúságát a pontatlan adatsorokon túl a járművek változó értéke is indokolta. A szétválasztásnál mindenképpen figyelték az értékeket, eszerint csoportosították a járműveket, és igyekeztek minél pontosabban az előre megállapított nagyságrendekhez igazodni. Ez a törekvés mutatja, hogy itt már nem volt helye politikai vagy nagyhatalmi befolyásnak. Mindössze négy esetben – műszaki okokból – került sor az osztrák és a magyar vállalat között mozdonycserére.³⁸ A következő év nyarán végleg befejeződött a gördülőállomány szétosztása.

Az új állami keretek között (1924–1932)

A szétválasztás megtörténte Ausztria, Olaszország és az SZHSZ Királyság esetében az állami kezelésbevételt jelentette. Magyarországon – Duna–Száva–Adria Vasút (D. Sz. A. V.) néven – továbbra is a volt Déli Vasút működtette a vonalait. E gyakorlat szerint a Bécsben működő Központi Szolgálat (Zentraldienst der Donau–Save–Adria Eisenbahngesellschaft) intézte a részvénytársaság ügyeit, és Budapesten egy igazgatóság vitte a magyar hálózatot. A működtetést végző államok a vállalat által létrehozott alapba fizették be a Római Szerződésben (*Accorde*) rögzített összegeket.

A magyarországi hálózat nem versenytársként, hanem a MÁV szövetségeseként működött tovább. A D. Sz. A. V. önálló tarifapolitikát folytatott, de a viszonylag rövid hálózata, kis járműparkja és az 1920-as évek (világ)gazdasági gondjai miatt egyetlen évben sem zárt pozitív szaldóval. Egy kiragadott gazdasági év (1927) jól mutatja a gondok alapját. A személyforgalomban, az I. és II. osztályon olyan nagy volt a holtteher, hogy ez magában elegendőnek bizonyult a veszteséges záráshoz. Mivel a magyar vonalakon ezen a két osztályon sokan utaztak, az egyéb társaságokhoz képest több ilyen típusú kocsit kellett forgalomba állítani, amelyek ugyanakkor a visszaúton általában kevéssé kihasználtak futottak. A D. Sz. A. V. (különösen a balatoni) járatain nagy holtteher – négyötödnyi üres hely – keletkezett, ezek a személykocsik 20%-os foglaltságát mutatták.³⁹

³⁶ *Dietrich, H.*: Die Südbahn i. m. 177–179.

³⁷ *Nagy T.*: A római megegyezés i. m. 291–317. XIX. cikk.

³⁸ *Hans-Peter Pawlik – Josef Otto Slezak*: Südbahn-Lokomotiven. Wien 1987. 176–177.

³⁹ Az osztrák szövetségi vasutakon 78%-os, a német vasutakon pedig 63%-os telítettséggel közlekedtek ezek a kocsik. A szerény magyar forgalmat jelzi az is, hogy a MÁV hálózatán belül is csak 17%-os volt a

A gazdasági világválság is komolyan sújtotta a magyar vasúti vállalatokat. Somorjai Lajos MÁV elnök joggal állapította meg: „A forgalom alakulásában a hanyatlás az 1929/30-iki számadási év második felében kezdődött szinte zuhanásszerűen, eladdig soha nem tapasztalt mértékben a személyszállítás terén csakúgy, mint az áruszállításnál.”⁴⁰ A magyar politikai vezetés kikérte gazdasági tanácsadók véleményét is a hazai vasutakkal kapcsolatban, akik a minél egységesebb hálózat kiépítését javasolták. Az emellett szóló szakmai érveket a D. Sz. A. V. utolsó közgyűlésén vette sorra Zelovich Kornél, a kor egyik meghatározó vasúti szakembere. „Közgazdasági szempontból az államvasúti üzemkezelés föltétlenül előnyös. Széchenyi eszméje: az ország közgazdasági érdekeit előmozdító államvasúti rendszer tulajdonképpen a D. Sz. A. V. magyar vonalainak államvasúti üzembe vételével valósul meg teljességében.” Pontos számokkal támasztotta alá a váltás szükségességét: a „Dunántúlon a magántársaság vonalainak hossza (562 km) több mint 50%-a az ugyanezen a területen lévő MÁV törzshálózatnak (1100 km).” Az államvasúti üzemi kezelés ráadásul végre magyar kézbe adhatná a még Széchenyi támogatásával átadott, az országhatár és Sopron közötti szakaszt is. Állította, hogy „az egységes vasútközlekedési politika, az egységes tarifának alkalmazása számottevő közgazdasági haszonnal jár. Ezt a hasznot kiszámítani nem lehet, s az nem is a vasút bevételeiben nyilatkozik meg”.⁴¹

Az 1932. június 18-ai budapesti ünnepi búcsúztató közgyűlésen az előadó rávilágított arra, hogy egyrészt az egységes díjszabás nagy valószínűséggel rövid távon a bevételek mérséklését hozza majd magával, másrészt azonban a megnövekedett hálózat jobb, célszerűbb irányítást, a kocsi- és kocsipark gazdaságosabb kihasználását eredményezheti, s ezáltal az áruforgalomban is a holtteher csökkenésével járhat. Különösen fontos volt az észszerűség, mert több jel is arra mutatott, hogy a szomszédos országokkal bonyolított áruforgalom növekedni fog. A magántársaság dolgozói esetében is érvényben maradna a Római Szerződés, mivel mindenkit ugyanolyan beosztásba és a régivel egyező fizetéssel, juttatásokkal vesz át a Magyar Államvasutak (MÁV). Mivel a magántársaság 1924 után is mindent elkövetett a jobb minőségű szolgáltatások, a műszaki újítások bevezetéséért, a MÁV szívesen fogadott mindenkit. „Eszert a D. Sz. A. V.-s alkalmazottak a nagyobb családban édestestvérként helyezkednek el [...]. Ebben a bizakodásban a D. Sz. A. V. érdemes személyzetének

kihasználtság. – A haszon- és holtteher viszonya a személyforgalomban. VKK 63. (1932) 49. sz. 456.

⁴⁰ A Magyar Királyi Államvasutak üzleti eredményei az 1932/33-i számadási évben. VKK 64. (1933) 104. sz. 826.

⁴¹ *Zelovich Kornél*: A déli vasút keletkezése és jövőbeli feladata hazánkban. VKK 63. (1932) 51. sz. 481–483.

jövőbeli működéséhez bányászmodra kívánjuk: »Jó szerencsét!« – zárta összegző beszédét Zelovich Kornél.

A közgyűlés megszavazta a D. Sz. A. V. és a Magyar Államvasút egyesülését. Bár eredetileg 1932 első napjától tervezték az egyesülést, és ezt az előző év decemberében közzé is tették, a lassú előkészítés miatt az átállást későbbre halasztották.⁴² Az üzemvitel átvétele megkívánta a korábbi rendeletek, előírások változtatását, melyre a nyár folyamán sor is került. A MÁV poggyász- és díjszabályzatának átvezetése mellett esetenként az állomásokat is átnevezték. Hirdetmény tudatta például: „Értesítjük a t. utazó közönséget, hogy a Duna–Száva–Adria Vasúttársaság (azelőtt Déli Vaspályatársaság) vonalainak átvételével kapcsolatosan 1932. évi július hó 1-től kezdve »Budapest déli vasút« állomás elnevezését »Budapest déli pályaudvarra« változtattuk meg.”⁴³ Minden állomáson, a menetrendben és a díjtételek listáin is törölték a magántársaság nevét. A vállalat átvételével a nyugdíjalapot és a hévízi Vasutas Házat is behelyezték a MÁV szociális létesítményei közé. Az átvételi folyamat végén „Pogány Sándor kormányfőtanácsosnak, a Duna–Száva–Adria Vasúttársaság vezérigazgatójának Kormányzó Úr a II. oszt. Magyar Érdemkeresztet adományozta.”⁴⁴ A megürült budapesti székházat a szaktárca a szervezés alatt lévő Magyar Technikai Múzeumnak szánta.⁴⁵

A legnagyobb magyarországi vasúti magántársaság üzemeltetésének átvételével egyidőben az addig nem államosított helyi érdekű vasutakat is saját hálózatába olvasztotta a MÁV. A már 1926-ban elkezdődött folyamat során 51, addig csak államvasúti kezelésben működő HÉV összesen 4052 kilométer hosszban állami tulajdonba került,⁴⁶ illetve a Pécs–Barcsi Vasút (68,1 kilométer) kezelését is a MÁV vette át. Néhány rövidebb iparvágány és keskenynyomközű HÉV maradt a részvényesek saját kezelésében, de az országos hálózat valójában egybefüggővé vált. A Széchenyi István által megálmodott egységes államvasúti rendszer majdnem teljesen megvalósult.

A MÁV hálózatán belül (1932–1968)

A volt Déli Vasút magyarországi hálózatát 1932-től ugyan a MÁV kezelte, de az eredeti engedélyokirat alapján az üzemvitel miatt nem történt tulajdonosváltás. A társaság vonalai csak akkor kerülhettek teljes mértékben állami kézbe, ha a Bécsben működő társaság részvényeseit a megváltani akaró állam – jelen esetben

⁴² Hirdetmény. VKK 63. (1932) 1. sz. 1.

⁴³ Hirdetmény. VKK 63. (1932) 60. sz. 555.

⁴⁴ Vasúti közlemények. VKK 63. (1932) 67. sz. 612.

⁴⁵ A Magyar Technikai Múzeum a megvalósulás útján. VKK 66. (1935) 24. sz. 290.

⁴⁶ 1931. október elsejei hatállyal.

a budapesti kormány – teljes összegben kifizeti. Mivel ezt egyik érintett kormány sem, sőt közösen sem tudta volna teljesíteni, célszerű volt a gazdasági igényekhez jobban igazodó közös működtetést erősíteni. Ennek színtere az évenkénti egyeztető munkaértekezlet volt, ahol a résztvevők kezdetben még csak a kapcsolatok felvételével foglalkoztak. A gazdasági világválság után a Duna–Száva–Adria Vasút (azelőtt Déli Vasút) társaság központi igazgatósága az érintett olasz, osztrák, jugoszláv és magyar államok képviselői mellett a cseh és lengyel vasutakat is meghívta a 10. Adria forgalmi értekezletre.⁴⁷ A Torinóban 1935. május 22. és 25. között rendezett tanácskozáson a fuvarozók és a kikötők nevében a Lloyd Triestino és Cosulich hajózási vállalat, a Magazini Generali di Trieste és Fiume képviselői jelentek meg. Sikerült összehangolni a menetrendeket, és ezzel a részvénytársaság tulajdonában lévő, de négyfelé szabdaltnak üzemeltetéssel működő vállalat lassan valóban betöltötte a közép-európai térség tengeri árufelhordó és -elosztó szerepét.

A Németország által végrehajtott Anschluss, majd Jugoszlávia szétesése és Olaszország balkáni térnyerése megakasztotta a gazdasági kapcsolatok rendeződését. A határok módosulása több ponton is érintette a D. Sz. A. V hálózatát, ezért az 1942. augusztus 10-én Brioniban tartott értekezleten új egyezmény született: „Az adósság ezek szerint a következő arányban oszlik meg az egyes államok között: Németország 51,1%, Olaszország 28,7%, Magyarország 17,8% és végül Horvátország 2,4%. Mivel jogilag továbbra is a társaság marad az egész vonalhálózat tulajdonosa, az egyes országok a területükön fekvő vonalak üzemét maguk látják el, és így a német birodalmi vasút vonalhálózata 1000 km hosszú, a nemzetközi forgalom szempontjából fontos vonallal bővült.”⁴⁸

Az érintett államok közül Németország 1943 tavaszán jóváhagyta a nagy hálózati bővülést, amely egyúttal komoly anyagi vállalással járó változást is jelentett.⁴⁹ A végleges döntés azonban a D. Sz. A. Vasút közgyűlésének kezében volt, melyre 1943 júliusában került sor.⁵⁰ A részvényesek előtt feküdt a brioni államközi szerződés, ennek német megerősítése és az 1941. és 1942. üzletév zárszámadása. Az igazgatóság által beterjesztett mérleg szerint: „A társaság a saját tulajdonát képező vagyontárgyakat 33,16 millió aranyfrankról leértékelte 16,03 millió frankra, ami szükségessé tette a részvénytőkének 20,35 millió frankról 12,72 millió frankra való leszállítását is. Ennek keresztülvitelére a részvények névértékét 400 frankról 25 frankra bélyegezték le.” Politikai, katonai és gazdasági okok miatt a közgyűlés a vagyona leértékelése mellett döntött. A vagyon felére apadásához a

⁴⁷ Adriaforgalmi értekezlet. VKK 66. (1935) 44. sz. 502.

⁴⁸ A német birodalmi vasút és a volt Déli-vasút. VKK 74. (1943) 70. sz. 857–858.

⁴⁹ *Bartha Miklós*: Az önműködő vonatmegállító berendezés. VKK 74. (1943) 22. sz. 183–186., itt: 184.

⁵⁰ A Duna–Száva–Adria Vasúttársaság megtartotta éves közgyűlését. VVK 74. (1943) 58. sz. 701–702.

Radkersburg–Luttenbergi vasút felszámolása és a Barcs–Pakráci Vasút eladása is hozzájárult.⁵¹ „A társaság végeredményben 143 643 aranyfrank tiszta nyereséget mutat ki, amelyből 5%-ot a tartalékalap gyarapítására fordítanak [...]. A közgyűlésen Gianani olasz szenátor elnöklete alatt megalakult a társaság új közlekedési bizottsága, amelynek magyar részről Algyay Pál dr. államtitkár és vitéz Szinte János dr. MÁV-elnökhelyettes lettek tagjai. A bizottság ügyvezetőjévé Maccarini vezérigazgatót választották meg.”⁵² A korábban működő budapesti, laibachi (Ijubljana) képviselőket bezárták, a megtartott vezérigazgatósági irodát pedig áthelyezték Rómába.

Az államközi egyezmény és a közgyűlési döntés Magyarországra nézve pozitív változást hozott. A Római *Accorde* szerint 3,3 millió aranyfrank lett volna a megváltás díja, de ezt az összeget radikálisan csökkentette a közgyűlés: „a Duna–Száva–Adria Vasút vonalainak megváltásából Magyarországra 944 000 aranyfrank esik. Ennek törlesztésére évenként 172 000 aranyfrankot kell fizetnünk.”⁵³

A pontos részleteket néhány hét után hozták nyilvánosságra. Az eredeti döntés részletezésekor a 944 000 aranyfrank megváltási árból még levonták a horvát államnak eladott Barcs–Pakráci Vasút magyarországi szakaszát, így ezek szerint a Duna–Száva–Adria Vasúttársaság ügyében a magyar „fizetési kötelezettség következőképpen alakul: 1. a kötvénytulajdonosoknak fizetendő évi 591 710 aranyfrank 2. igazgatósági költségekhez hozzájárulás évi 167 320 aranyfrank 3. Olaszországnak az általa fizetett előlegekért 172 433 aranyfrank, összesen évi 931 463 aranyfrank⁵⁴ az eddig fizetett évi 3 300 000 aranyfrank helyett”⁵⁵

A közgyűlés sokadszor leszögezte, hogy a magyar állam 1968. december 31-ig csak a 931 463 (svájci) aranyfrank egyösszegű kifizetésével léphet tulajdonba. Amennyiben nem történik állami megváltás, akkor minden évben köteles az üzemeltetésért 172 433 aranyfrankot átutalni a részvénytársaság alapjába. Ez a

⁵¹ Az időközben önállóvá vált horvát állam „megvásárolta a Barcs–Pakráci és a Suhopolje–Podravka Slatina közötti két vasúti vonalat, amelyek a Duna–Száva–Adria Vasúttársaság tulajdonában voltak.” – Horvátország megvásárolta a Barcs–Pakráci és a Suhopolje–Podravka Slatina közötti két vasúti vonalat. VKK 74. (1943) 35. sz. 348. „A Barcs–Pakráci HÉV Rt. az elmúlt évben tartott közgyűlésén kimondotta a felszámolást. A felszámolók végjelentésüket most terjesztették a törvényszék elé. A részvényesek részvényenként 37,30 P-t kaptak. Az összeg kifizetése, mert a részvénytársaság csak horvát készpénzzel rendelkezett, Zágrábban történt, kuna értékben. A még be nem váltott néhány részvény beváltási összegét a felszámolók a Kreditanstalt-Bankverein budapesti fiókintézeténél letétbe helyezték. Ezek után a törvényszék végzéssel kimondotta a Barcs–Pakráci Hév. Rt. törlesztését.” – Befejezést nyert a Barcs–Pakráci HÉV Részvénytársaság felszámolása. VKK 75. (1944) 29. sz. 229–230.

⁵² A Duna–Száva–Adria Vasúttársaság megtartotta közgyűlését. VKK 74. (1943) 58. sz. 702.

⁵³ A brioni értekezleten létrejött és az érdekelt államok által elfogadott határozat. VKK 74. (1943) 76. sz. 904.

⁵⁴ Az eredeti határozatban Magyarországra.

⁵⁵ Magyarország fizetési kötelezettsége a volt Déli Vaspálya Társaság megváltásából folyóan. – VKK 74. (1943) 80. sz. 945.

törvényes körülmények között meghozott döntés és előírt összeg az utolsó ismert adat a Déli Vasút és jogutódja, a Duna–Száva–Adria Vasút működéséről. A második világháború utáni rendezések során több ilyen jellegű információ nem került napvilágra. A részvénytársaság ugyan biztosan működött, és a magyar kormány fenntartotta az igazgatósággal és valószínűleg az alappal is a kapcsolatot, de ezt csak áttételesen lehet bizonyítani.

A Magyar Dolgozók Pártja 1948. évi megalakulása után megindult az államgépezet átszervezése. A szovjet modellnek megfelelően minden vállalatot állami ellenőrzés alá kívántak vonni. A Magyar Államvasutak egyébként is költségvetési vállalat volt, bár idáig önálló gazdasági egységként működött. Az átszervezések során minden belső és külső mozgásterétől megfosztották, és az újonnan létrehozott Közlekedési és Postaügyi Minisztérium egyik osztályává szervezték át. Az új tárca másik osztálya a még állami kezelésbe nem vett néhány ipari és keskeny nyomközű helyi érdekű vasúttal foglalkozott. Ide sorolták önálló feladatként a Duna–Száva–Adria Vasút függőben lévő ügyeinek intézését is, mely a társaság jelenleg ismert utolsó közigazgatási besorolása.

Pénzügyi téren tovább tartott a vállalat hivatalos jelenléte, mivel a részvényesek kezében is voltak jegyek. A Magyar Nemzeti Bank 1946-ban arra figyelmeztette a magyarországi lakosokat, hogy a tulajdonos bármilyen értékpapír fölötti döntése csak előzetes banki engedéllyel érvényes. Három évvel később ezt a szigorú tilalmat úgy oldották fel, hogy 1949. július 8-ig minden külföldi kibocsátású – tulajdonosi vagy más címen birtokolt – értékpapírt be kellett jelenteni a Nemzeti Banknál. Így került sor a társaság Magyarországon lévő kötvényeinek lajtromba vételére.⁵⁶ A részvények és elsőbbségi kötvények további egy évig még szerepeltek a pénzügyminiszter éves vagyoadóról szóló rendeleteiben. Bár az elszámoláskor ezeket beemelték az aktív értékpapírok közé, és rögzítették az aranyfrankbeli nyilvántartásukat, forintra átváltható összeg már nem volt mellettük feltüntetve. A „Duna–Száva–Adria Vasúttársaság, Wien, Duna–Száva–Adria Vasúttársaság elsőbbségi kötvényei”⁵⁷ 1950-ben szerepeltek utoljára a vagyoadó kapcsán nyilvános közigazgatási felhívásban.

Ettől az időponttól a szakminisztérium említett ügyosztálya foglalkozott a magántársaság ügyeivel, de sem erről, sem egyéb átutalásokról nem rendelkezünk forrásokkal. Feltehető, hogy az 1946-ban a Nemzeti Bank engedélyéhez kötött forgalmazás, majd bejelentési kötelezettséggel terhelt nyilvántartás eredményeként a Magyarországon lévő törzs- és elsőbbségi részvények az állam kezébe kerültek.

⁵⁶ Hirdetmény, Magyar Közlöny – Hivatalos lap 5. (1949) 136–138. sz. 1.

⁵⁷ A pénzügyminiszter 104.550/1950. (III. 9.) P. M. sz. rendelete. Magyar Közlöny – Minisztertanácsi és miniszteri rendeletek tára 6. (1950) 42. sz. 316–318., itt: 317.

A második világháború után a kettészakadt Európában a kereskedelmi kapcsolatok újbóli felvételét nagyban befolyásolta a vagyoni jogi kérdések rendezése. Magyarország a győztes hatalmak közül először Franciaországgal állapodott meg 1950. augusztus 12-én a függő ügyek lezárásáról.⁵⁸ A részletek ugyan nem ismeretek, de a hét csoportba sorolt adósságállományból csak a házak államosítását nem sikerült rendezni. Valószínűleg ezzel megoldódott a Déli Vasút párizsi részvényeseinek ügye is.⁵⁹ A másik nagy „vállalatállamosítási” gond Ausztriával állt fenn, és ez érintette a Déli Vasút részvénytársaságot is. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1963. december 21-én tárgyalta az adósságok kérdését.⁶⁰ Sajnos a forrás nem sorolja fel az érintett vállalatokat, csak az Ausztriával vitatott teljes összeget, ami 71,5 millió forint volt. A vagyoni jogi kérdések tárgyalása előmozdította a két ország közötti fagyos légkör enyhülését, s a kapcsolatokat az egyezmény parafálása végleg normalizálta. Bruno Kreisky osztrák külügyminiszter hivatalos magyarországi útja után a gazdasági ügyek rendezése mellett megtörtént a nagykövetek cseréje is.⁶¹ Nagyon valószínű, hogy a társaság éves díjait a magyar kormány folyamatosan rendezte, mert egyébként a vállalat nemzetközi fórumokon jelezte volna annak elmaradását.

Az európai vasútépítések kezdetén megalakult, majd sorozatos egyesülések, vásárlások és építkezések révén a kontinens egyik legnagyobb közlekedési magánvállalatává vált Déli Vasút a Habsburg Birodalomban, illetve az Osztrák–Magyar Monarchiában nagy befolyással bíró és igen jól szervezett hálózatot működtetett. Sikerral támogatta a közép-európai és az észak-itáliai térség gazdaságainak világpiacba való bekapcsolódását. Az első világháború után az új határok kialakítása miatt a vállalat üzemeltetése négy állam területére szakadt szét, de a tulajdonjog megőrzésével sikerült a társaságot – a térség politikai, állami változásai ellenére – 1968-ig fenntartani. Ugyan a vonalakat már az államok működtették mindenhol, a tulajdonjog csak az eredeti engedélyokiratban rögzített időpontban, 1968. december 31-én szűnt meg.

Mind az engedély megfogalmazása, mind a vállalat működése példaértékűnek számított. A hálózat állami határokkal történt szétszabdálása utáni működtetés pedig hivatkozási és igazodási pont volt a hasonló helyzetbe került magántársaságok számára.

⁵⁸ *Honvári János*: Magyarország tőkés országokkal szembeni rendezetlen adósságai a II. világháború után. Szakmai Füzetek 21. Bp. 2017. 5–17.

⁵⁹ Bár a magyar közlekedési és postaügyi miniszter jóval később, 1964 novemberében látogatott Franciaországba, valószínűleg nem véletlenül ment éppen e tárca vezetője, Csanádi György Párizsba. A látogatás részletei jelenleg nem ismertek. – Uo. 10.

⁶⁰ Uo. 7.

⁶¹ Magyarország tartozását 87,5 millió schillingben rögzítették, míg Ausztria 65 millió schilling adósságot ismert el. Ehhez további 10–15 millió schilling járult az osztrákoknál rekedt magyar tulajdonok eladásából. – Uo. 9.

THE SOUTHERN RAILWAY AFTER THE TREATY OF TRIANON

By János Majdán

SUMMARY

Based on scholarly literature in German, Italian and Hungarian, as well as on various sources, the history of one of Europe's largest private railway companies can be reconstructed. Created from companies of different sizes and capitalisation, this joint-stock company underwent many name changes over time, and tracing them also sheds light on the investors, the countries of the shareholders and the technical background. The operation of the company in the Habsburg Empire, the Austro–Hungarian Empire, and later in the post-World War I states, first as a single network and then as a fragmented one, demonstrated the enormous importance of the Southern Railway for the region. Of particular interest is the way in which the Hungarian state after 1945 handled the obligations that remained until 1968.

Zeidler Miklós

A NEMZETEK SZÖVETSÉGE ÉS MAGYARORSZÁG

Politikai erőviszonyok és az érdekérvényesítés lehetőségei

A Nemzetek Szövetsége, a két világháború közötti korszak sajátos nemzetközi szereplője az első olyan, az univerzalitás igényével fellépő államközi szervezet volt, amely a világpolitika átfogó kérdéseit állította tevékenysége középpontjába. S bár a világ valamennyi államát nem tudta tagjai közé sorakoztatni, a globális konfliktuskezelés és együttműködés vezető intézményeként hamarosan a klasszikus (hatalmi érdekérvényesítő) diplomácia rendszerében és módszereiben is nagy változásokat generált. E tanulmány azt vizsgálja, milyen történelmi körülmények között született meg a világszervezet, hogyan fogalmazta meg – az alapító nagyhatalmak eltérő érdekeiből desztillált kompromisszum alapján – fő célkitűzéseit, s milyenek voltak a szervezet belső politikai erőviszonyai. A tanulmány arra is választ keres, milyen megfontolásokból csatlakozott Magyarország a Nemzetek Szövetségéhez, hogyan találta meg a szervezeten belül az érdekérvényesítés lehetőségeit, s mik voltak ennek korlátai.

A Nemzetek Szövetsége előzményei

Az államok egymáshoz való viszonya, rivalizálása és szövetkezése, a háború és béke kérdése az ókor óta foglalkoztatta a gondolkodókat és a politikusokat.¹ Nagyobb számban azonban csak a középkor óta születtek olyan tervek, amelyek az (európai) uralkodók, illetve a szuverén államok közötti állandó béke megteremtését célozták. Ennek eszközeit némelyek egy olyan állandó reprezentatív tanácskozó testületben látták, amely a tagállamok közötti rendszeres egyeztetés révén képes kiküszöbölni a konfliktusokat, sőt akár a folyamatos együttműködést is elősegítheti. Érvrendszerükben eleinte a keresztény vallási és a humanisztikus morális megfontolások domináltak, a felvilágosodás korától viszont fokozatosan a racionalitás és a közhasznúság szempontjai kerültek előtérbe.

A nemzetközi együttműködés intézményrendszere azonban csak a 19. század folyamán kezdett kiépülni, amikor az országok, kontinensek közötti kapcsolatok

¹ A nemzetközi béketörekvéseknek a klasszikus ókorig visszanyúló katalógusát adja *Georgia Lloyd – Edith Wynner: Searchlight on Peace Plans: Choose Your Road to World Government*. New York 1944. A Nemzetek Szövetsége eszmétörténeti előzményeit vázlatosan áttekinti *Frank P. Walters: A History of the League of Nations I–II*. London 1952. 5–36. A témáról magyarul lásd Zeidler Miklós: A Nemzetek Szövetsége a magyar külpolitikai gondolkodásban. In: *A magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*. Szerk. Pritz Pál – Sipos Balázs – Zeidler Miklós. Bp. 2006. 151–154. A 19–20. századi békeemlékekről bővebben lásd *Székely Gábor: Béke és háború*. Bp. 1998.

rendszeressé, intenzívvé és sokrétűvé válása egyre inkább megkövetelte a gyorsuló ütemben bővülő kapcsolatok szabályozását, s ennek nyomán egymás után alakultak a nemzetközi társaságok és szervezetek különböző praktikus célokra: például a Nemzetközi Duna Bizottság (1856), a Nemzetközi Vöröskereszt (1863), a Nemzetközi Távközlési Unió (1865), a Nemzetközi Meteorológiai Szervezet (1873), a Nemzetközi Posta Unió (1874), a Nemzetközi Mérésügyi Hivatal (1875), vagy a Nemzetközi Vasúti Szállítás Központi Hivatala (1893). A klasszikus diplomácia világát azonban továbbra is a regionális érdekszövetségek uralták, és még mindig gyakoriak voltak a fegyveres konfliktusok (államközi, gyarmati és polgárháborúk), amelyek a modern államok lélekszámban és anyagiakban gyorsan gyarapodó társadalmában egyre nagyobb potenciális pusztítást okozhattak, s ez a körülmény – indirekt módon – a nemzetközi együttműködést hirdető hangokat is fölerősítette. A 19. század második felében részben a progresszív politikai irányzatok, részben a kormányokra egyre nagyobb befolyással bíró közvélemény nyomására több intézmény is létrejött a háború kiküszöbölésére, illetve a kooperáció előmozdítására (például az Interparlamentáris Unió, 1889), főként a jogi normák, valamint a nemzetközi gazdasági, kereskedelmi és kommunikációs kapcsolatok terén. A modern nemzetközi jog egyre nagyobb léptekkel haladt a kodifikálás útján. Ennek eredményeit is rögzítették az 1899. és 1907. évi hágai konferencián elfogadott egyezmények, amelyek többek között megalapították a hágai Állandó Döntőbírárságot (1899), továbbá intézkedtek a nemzetközi viták békés rendezésének, a döntőbíráskodás gyakorlatának és a hadijog részleteinek kidolgozásáról.

Az első világháborút megelőző években a pacifizmus eszméje erőteljesen terjedt az európai közvéleményben, jóllehet a politikai és a diplomáciai vezető köröket nem hódította meg. Theodore Roosevelt, az Egyesült Államok volt elnöke, az 1906. évi Béke Nobel-díj kitüntetéttje 1910-ben, a díj átvételekor mondott beszédében azt javasolta, hogy a nagyhatalmak hozzanak létre egy hivatalos Békeligát, amely nem csupán az egymás közötti békét garantálja, hanem más fegyveres konfliktusoknak is elejét veszi. Ugyanebben az évben publikálta korábbi békepárti beszédeinek gyűjteményét Léon Bourgeois volt francia kormányfő, amelynek címében már megjelent a későbbi világszervezet neve.²

A népszövetségi gondolat tehát a századelőn nagy hatású szószólókra tett szert – főként az atlanti nagyhatalmakban –, áttörését azonban nem a meggyőzés és a belátás lassú folyamata hozta el, hanem a világháború sokszerű élménye váltotta ki. A „Nagy Háború” pusztításai már a hadviselés első évében előrevetítették a várható példátlan veszteségeket, s ennek nyomán a korábban inkább elzárkózó diplomata és politikusok körében is megnőtt a népszövetségi gondolat híveinek

² *Léon Bourgeois: Pour la Société des nations. Paris 1909.*

száma. 1915 májusában Londonban megalakult a League of Nations Society Herbert Asquith miniszterelnök és Edward Grey külügyminiszter nyílt támogatásával. A következő hónapban Philadelphiában jött létre a League to Enforce Peace William Howard Taft volt amerikai elnök vezetésével. Az 1916. májusi nagygyűlésen Henry Cabot Lodge republikánus szenátor és Woodrow Wilson demokrata párti elnök szólalt fel. Az 1917 augusztusában XV. Benedek pápa által a hadviselő felekhez intézett békefelhívás pedig a fegyverzetcsökkentés és a kötelező nemzetközi bírászkodás mellett foglalt állást.

A Nemzetek Szövetsége létrejötté

A világháborút lezáró párizsi békekonferencián a győztes államok delegációiban már jelentős többségben voltak azok, akik egyetértettek egy politikai jellegű világszervezet létrehozásával. Ez azonban nem jelentette azt, hogy végleg leáldozott a birodalmi és nacionalista érdekek vezérelte hagyományos külpolitika kora. A győztes nagyhatalmak ugyanis – miközben a békepolitika és a széles körű kooperáció hangsúlyozásával az erre fogékony közvélemény megnyerésére törekedtek, s ezzel mintegy a humanizmus és a progresszió zászlóvivőiként léptek fel – továbbra is ragaszkodtak gazdasági, politikai, kulturális téren korábban megszerzett hatalmi pozícióikhoz, s keresték a módját annak, hogy világpolitikai befolyásukat a Nemzetek Szövetsége adta keretek között is érvényesíteni tudják. A győztesek táborába tartozó kis államok sem akarták feladni külpolitikai akciószabadságukat – különösen azok nem, amelyek éppen most nyerték el vagy állították helyre függetlenségüket, s élni kívántak nehezen (vissza)szerzett szabadságukkal. Így azután a Nemzetek Szövetsége alapjait megvető Egyezségokmány megszövegezésében idealisták (például Woodrow Wilson amerikai elnök, az angol Lord Robert Cecil, a francia Léon Bourgeois), valamint pragmatisták (a búr származású brit Jan Christiaan Smuts, az amerikai Edward Mandell House) egyaránt részt vettek.

Az Egyesült Államok részéről Wilson és bizalmasa, House ezredes a békecélok elejére sorolta a Nemzetek Szövetsége létrehozását. Ám e szándék mögött nem csupán a liberalizmus pacifista és emberbaráti eszméi sejlettek föl, hanem az a törekvés is, hogy a nagyhatalmak között is az első vonalba lépő Egyesült Államok nagyobb beleszólást szerezzen magának a világpolitikai ügyek intézésébe. Washington egyszersmind azt is kikötötte, hogy nem csorbulhat a száz éve érvényben lévő Monroe-doktrína alapján gyakorolt latin-amerikai befolyása. Wilson a nemzeti kisebbségek újonnan kodifikált jogait is az Egyezségokmányban kívánta rögzíteni, ám e kérdésben még az amerikai küldöttség vezetőinek véleménye is erősen megoszlott.

Nagy-Britanniában a Walter Phillimore báró vezette bizottság dolgozott a világszervezet projektumán. Javaslatára szerint a nemzetközi vitákban nemzetközi döntőbírósnak vagy az aláíró hatalmak konferenciájának kellene ítéletet hoznia, aminek ellenszegülés esetén közös politikai – és esetleg katonai – nyomással szerezhető érvényt. A párizsi brit delegációban Cecil és Smuts a népszövetségi gondolat őszinte híve volt, s őket támogatta az amerikaiak kedvét kereső Arthur Balfour külügyminiszter is, míg David Lloyd George kormányfőt kevésbé érdekelte a Nemzetek Szövetsége. Valamennyien egyetértettek azonban abban, hogy Nagy-Britanniának meg kell őriznie gyarmati pozícióit és hagyományos európai egyensúlyozó szerepét.

Franciaországban a Bourgeois-bizottság foglalkozott a kérdéssel. A kormánypolitikuskokat – a *grandeur* és a *sécurité* hagyományának megfelelően – elsősorban a kontinentális hegemonia megszerzésének szándéka, illetve a várható német reváns elleni biztosítékok megszerzése motiválta. A francia javaslatban ennek megfelelően nagy hangsúlyt kapott egy nemzetközi vezérkar által irányítandó állandó haderő felállítása. Párizs erőteljesen törekedett arra is, hogy nyugat- és kelet-európai szövetségi rendszerének kiépítését a világszervezet semmiképpen se akadályozza.

Feltörekvő regionális hatalmakként Olaszország és Japán nagyhatalmi státuszuk teljes elismertetésére törekedtek, és sikerült bekerülniük a formálódó népszövetségi rendszer szűk elitjébe. Mindkét állam a kirajzástól és az új kolóniák, befolyási övezetek megszerzésétől várt megoldást egyre több gondot okozó népességfőlöslegének levezetésére. Olaszország Közép- és Délkelet-Európában igyekezett gazdasági és politikai pozíciókra szert tenni, továbbá részt kért magának a népszövetségi mandátumterületekből is. Japán a Távol-Keleten kívánt terjeszkedni, s remélte, hogy e törekvését elismerik majd a nagyhatalmak, ha építő jellegű munkát vállal a Nemzetek Szövetségében. Tokió ezenkívül a rasszok egyenjogúságának elvét is el akarta ismertetni a nagyhatalmakkal.

Kína, amely formailag ugyancsak a győztesek közé tartozott – és 400 milliós lakosságával igazán nem volt elhanyagolható tényező –, szintén képviseltette magát a békekonzferencián, igaz jóval szerényebb célokkal. A Csing-dinasztia bukását (1912) követően a központi hatalom megrendült, a határvidékek kiterjedt tartományaiban függetlenségi mozgalmak, illetve külső hódító szándékok veszélyeztették az integritást, a hadurak viszálykodása pedig gyakorlatilag polgárháborús állapotokat idézett elő. Ebben a helyzetben Kína – a világ legnépesebb és második legnagyobb, de nagyhatalomként funkcionálni képtelen állama – részben éppen a Nemzetek Szövetségétől várta presztízsének és stabilitásának visszaszerzését, nemzetközi jogi védelmét.

Nagy érdeklődést mutatott a népszövetségi eszme iránt a független latin-amerikai államok szintén jelentős, 90 milliós népességet képviselő csoportja

(20 ország) is. A függetlenségüket általában a 19. század első felében kivívó, majd a gazdasági modernizáció útján elinduló, lélekszámukban gyorsan gyarapodó és minden tekintetben feltörekvő országok külpolitikai tekintetben ekkor még meglehetősen elszigeteltek voltak. Az Egyesült Államokhoz és korábbi gyarmattartóikhoz ambivalens viszony fűzte őket, rajtuk kívül pedig nemigen voltak kapcsolataik. Az európai (nagy)hatalmakban régi uraikat látták, miközben társadalmi elitjük, nyelvük és kultúrájuk nagyrészt a gyarmati kor öröksége volt. Az Egyesült Államok által száz évvel korábban meghirdetett és továbbra is érvényesnek tekintett Monroe-doktrína pedig egyszerre volt számukra a közvetlen európai uralomtól való megszabadulás és a sokszor fojtogató „jenki” gazdasági és politikai befolyás alapvetése. A Nemzetek Szövetségében ezért alternatívát láttak az amerikai és az európai paternalizmussal szemben, s a világszervezethez való csatlakozástól remélték külpolitikai „emancipációjukat”. Számottevő nemzetközi befolyás és kellő diplomáciai jártasság híján azonban nem nyerhettek közvetlen beleszólást a szervezet létrehozásának folyamatába.

Az Egyezségokmány megszüvegezése idején ezek az eltérő szándékok, elvárások és remények olykor szembeállították a győztes államokat, de az ellentétek dacára az alapelvekben egyetértés mutatkozott: a Nemzetek Szövetsége feladata lett a viszályok békés elintézése, a békebontók elleni közös fellépés, a leszerelés előmozdítása és a nemzetközi szerződések közzétételének ellenőrzése. Ezeken alapult az a kompromisszum, amely végül valamennyi delegáció számára kielégítőnek bizonyult: Franciaországnak le kellett mondania a közös népszövetségi haderőről, Nagy-Britannia tudomásul vette, hogy a kontinentális egyensúlyt már nem őrizheti egymaga, az amerikaiak felismerték, hogy az európai hatalmi kérdésekre nem lesz számottevő befolyásuk, Olaszország és Japán pedig belátta, hogy sem a mandátumok igazgatásában, sem a népszövetségi apparátusban nem kaphat a britekéhez és a franciákéhoz hasonló szerepet; ráadásul a békekonferencia a rasszok egyenjogúságát sem deklarálta, ami csalódást keltően mutatta meg az ázsiai hatalmak számára a „Nyugat” (vagyis az atlanti gyarmattartók) demokráciafelfogásának korlátait, s közrejátszott a japán felsőbbrendűségi eszme megerősödésében. Wilson bánatára a kisebbségvédelmi rendelkezések is kimaradtak az Egyezségokmányból; e kérdés szabályozására a nagyhatalmak később külön szerződést kötöttek az újonnan alakult, illetve megnagyobbodott államokkal. Mindennek eredményeként a békekonferencia plénuma 1919. április 28-án elfogadta a Nemzetek Szövetsége 26 cikkelyből és két függelékből álló Egyezségokmányát.³

³ Az Egyezségokmány megszüvegezéséről lásd *Walters, F. P.: A History of the League of Nations* i. m. 28–38.; *George Scott: The Rise and Fall of the League of Nations*. London 1973. 15–39.; *Florian*

Ennek preambuluma kimondta, hogy a tagállamok „egyes esetekben kötelezettséget vállalnak a háború elkerülésére”, valamint „nyílt, igazságos és becsületes nemzetközi összeköttetéseket tartanak fenn”, továbbá „a nemzetközi jog szabályait ezentúl a Kormányok kölcsönös magatartásának valóságos zsinórmértékeül határozottan elismerik”, s végül „a szervezett népeknek egymásközi érintkezésében az igazság uralmát és mindennemű szerződéses kötelezettségnek lelkiismeretes tiszteletben tartását biztosítják”. Az első cikkelyek meghatározták a tagállamok különböző kategóriáit (1. cikkely), a Nemzetek Szövetsége testületeinek általános feladatait (2–3. cikkely), azok felépítését és eljárásrendjét (4–6. cikkely), rendelkeztek a világszervezet Genfben történő elhelyezéséről, valamint a tisztviselők felvételéről és diplomáciai mentességéről (7. cikkely). Az Egyezségokmány szorgalmazta, hogy a tagállamok a nemzetbiztonsági és a nemzetközi kötelezettségek által még megkívánt legalacsonyabb mértékig szereljék le hadseregüket (8–9. cikkely), s leszögezte, hogy a Nemzetek Szövetsége tiszteletben tartja és a külső agresszióval szemben megvédi a tagállamok függetlenségét és integritását (10. cikkely), továbbá jogot adott a tagállamoknak arra, hogy felhívják a Közgyűlés vagy a Tanács figyelmét „a nemzetközi viszonyokat érintő minden oly körülményre, mely azzal fenyeget, hogy megzavarja a békét vagy a nemzetek között a jó egyetértést, amelytől a béke függ” (11. cikkely). A tagállamok kötelezték magukat arra, hogy vitáikat választott bíróság vagy a Tanács segítségével rendezik, s csak akkor kezdenek háborút, ha e békés egyeztetés nem vezet eredményre; ellenkező esetben a tagállamoknak közösen kell fellépniük az agresszorral szemben (12–13., 15. cikkely). Ezt az önmérsékletet, illetve kötelezettséget az Egyezségokmány – bizonyos korlátozásokkal – arra az esetre is kikötötte, ha a nemzetközi viszálynak legalább egyik érintettje nem volt tagja a világszervezetnek (16–17. cikkely). A Tanács feladata volt, hogy vesse meg egy új törvényszék, az Állandó Nemzetközi Bíróság alapjait, amely minden nemzetközi vitában illetékes lesz, továbbá szakvéleményt ad a Nemzetek Szövetsége által elé terjesztett kérdésekben (14. cikkely). A diplomácia nyilvánosságát szolgálta az az előírás, mely szerint minden tagállam köteles volt letétbe helyezni új nemzetközi szerződéseit a Nemzetek Szövetségénél, amelynek viszont ezek közzétételéről és archiválásáról kellett gondoskodnia (18. cikkely). A Közgyűlés felhatalmazást kapott arra, hogy felülvizsgálja az alkalmazhatatlanná vált szerződéseket és a világbékét fenyegető politikai viszonyokat (19. cikkely). Az új békerendszer megszilárdítása és a Nemzetek Szövetsége szerepének erősítése érdekében

Couveinhes-Matsumoto: Les travaux préparatoires. In: Commentaire sur le Pacte de la Société des Nations. Dir. Robert Kolb. Bruxelles 2014. 7–78. Forrásszerű bemutatását adja *David Hunter Miller*: The Drafting of the Covenant 1–2. New York 1928. Az Egyezségokmány hivatalos magyar szövegét lásd a trianoni békeszerződés 1–26. cikkében. – Magyar Törvénytár. 1921. évi törvénycikkek. Jegyz. Térfy Gyula. Bp. 1922. (a továbbiakban: MT 1921) 199–207.

az Egyezségokmány kimondta, hogy visszamenőleg és a jövőben is hatálytalanít minden olyan, a tagállamok közt született és újonnan születő nemzetközi megállapodást, amely ellentétes az okmány elveivel (20. cikkely). Ugyanakkor érvényben maradtak a béke fenntartására irányuló, már létező nemzetközi megállapodások, köztük – az Egyesült Államok szándékainak megfelelően külön is kiemelve – a Monroe-doktrína (21. cikkely). Az Egyezségokmány elrendelte, hogy a (német) gyarmati fennhatóság és a török uralom alól kikerült (közel-keleti) területek, amelyek „a mai világ különösen nehéz viszonyai között még nem tudják önmagukat kormányozni”, népszövetségi felhatalmazás alapján átmenetileg valamely nagyhatalom igazgatása alá kerüljenek (22. cikkely). Végül állást foglalt az emberi jogok érvényesítése, a kereskedelem szabadsága és a hatékony egészségügyi szabályok világméretű elterjesztése mellett, ugyanakkor elítélte a gyermek-, leány- és ópiumkereskedelmet, s népszövetségi ellenőrzés alá helyezte a békét fenyegető fegyver- és lőszerkereskedelmet (23–25. cikkely). A 26. cikkely az Egyezségokmány később esetleg szükségessé váló módosításának szabályait tartalmazta.⁴

Az Egyezségokmányhoz csatolt két függelék közül az első felsorolta a Nemzetek Szövetsége „eredeti”, illetve „csatlakozásra meghívott” tagjait, a második pedig megnevezte a világszervezet főtitkárát, a skót arisztokrata családból származó, 43 éves Sir James Eric Drummond brit diplomatát.

Az 1920-as évek elején az Egyezségokmány szellemében folytatódott a világszervezet feladatainak konkretizálása és az ehhez szükséges intézményi és személyi feltételek megteremtése. A Nemzetek Szövetsége fő célkitűzése a háború elkerülése és a béke megőrzése volt, ennek eléréséhez azonban olyan összetett eszközrendszert alkalmazott, amely messze túlmutatott az *ad hoc* válságkezelés gyakorlatán. A konfliktusok békés megoldását kétoldalú tárgyalások kötelezővé tételével, diplomáciai közvetítéssel, a döntőbíróóság intézményének kiterjesztésével igyekezett előmozdítani, végszükség esetén pedig gazdasági – sőt akár katonai – szankciók alkalmazásával kikényszeríteni. Eközben a konfliktusok és válsághelyzetek megelőzését a sokrétű nemzetközi együttműködés állandó fórumainak, sőt intézményeinek megszervezésével és folyamatos támogatásával segítette elő.⁵

⁴ A későbbi módosítások (1924. augusztus 13.: 6. cikk; 1924. szeptember 2.: 12., 13., 15. cikk; 1926. július 19.: 4. cikk) nem érintették alapjaiban az Egyezségokmány rendelkezéseit. A módosításokat az Országgyűlés az 1929. évi XXXVI. tc-kel iktatta törvénybe, amely egyben a hivatalos magyar fordításnak is tekinthető. – Magyar Törvénytár. 1929. évi törvénycikkek. Jegyz. Degré Miklós – Várady-Brenner Alajos. Bp. 1930. 447–449.

⁵ A Nemzetek Szövetsége fennállása idején (1919–1946) 28 esztendő alatt 19 alkalommal ítéltek oda Béke Nobel-díjat. Kilenc évben (1923–1924, 1928, 1932, 1939–1943) nem volt olyan, a világbéke védelme érdekében felmutatott teljesítmény, amelyet a Nobel-bizottság tagjai díjazásra érdemesnek találtak volna. Ez idő alatt 23 személy és két nemzetközi szervezet részesült a kitüntetésben. Közülük hét személyt és egy szervezetet – Woodrow Wilson (1919), Léon Bourgeois (1920), Hjalmar Branting (1921), Fridtjof Nansen (1922), Sir Norman Angell (1933), Arthur Henderson (1934), Viscount

Ily módon a világszervezet feladatai közé tartozott a politikai konfliktusok kezelése, a lefegyverzés elősegítése, a nemzeti és vallási kisebbségek védelme, a világgazdasági problémák orvoslása, a nemzetközi jog kodifikálása, az egészségügyi viszonyok javítása, a nemzetközi kulturális kapcsolatok előmozdítása, a nemzetközi közlekedési és távközlési kapcsolatok fejlesztése, egyes világháború utáni menekült csoportokról való gondoskodás, a rászoruló nők és gyermekek szociális helyzetének javítása, valamint a kábítószeres forgalmazása elleni küzdelem, s ezek mellé a későbbiekben egészen speciális reszortok (például a pénzhamisítás elleni küzdelem, nemzetközi terrorizmus visszaszorítása) is társultak.

Ezenkívül a Nemzetek Szövetsége vállalta a Németországtól és Törökországtól ideiglenesen vagy véglegesen elvett gyarmati és egyes állami területek igazgatását is. E feladatát a közvetlen népszövetségi kormányzás alá vont területeken (Danzig, Saar-vidék) az általa kiküldött főbiztos, illetve kormányzótanács – tehát saját tisztviselői – útján látta el, míg az Európán kívüli úgynevezett mandátumterületeket a gyarmatigazgatásban nagy tapasztalatokkal bíró kormányokra bízta, s ezek munkáját csupán ellenőrizte.⁶ E mandatárius hatalmak feladata volt az is, hogy a rájuk bízott területeket anyagi, szellemi és politikai tekintetben hosszabb távon előkészítsék az önálló állami életre.⁷

A Nemzetek Szövetsége tagjai

A világszervezet 1919 májusában kezdte meg működését, hivatalos megalakulására azonban csak 1920. január 10-én került sor, a Németországgal megkötött versailles-i békeszerződés életbe lépésének napján. Ennek a szerződésnek – csakúgy, mint a többi legyőzött állammal aláírt békéknek – az első része tartalmazta a Nemzetek Szövetsége Egyezségokmányát, a világszervezet alapító dokumentumát. Ily módon az elsőként megerősített békeszerződéssel, a versailles-i békével

Cecil of Chelwood (Lord Robert Cecil, 1937), Nansen Nemzetközi Menekültügyi Hivatal (1938) – közvetlenül a Nemzetek Szövetsége érdekében vagy annak égíze alatt végzett munkájáért jutalmaztak, további hét személyt – Sir Austen Chamberlaint és Charles Dawest (1925), Aristide Briand-t és Gustav Stresemant (1926), Frank Kelloggot (1929), Nicholas Murray Butlert (1931), Carlos Saavedra Lamast (1936) – pedig olyan tevékenységért díjaztak, amely szorosan kapcsolódott a világszervezet munkájához.

⁶ Ilyen megbízatást kapott az Egyesült Királyság (Irak, Palesztina–Transzjordánia, Brit-Kamerun, Brit-Togo, Tanganyika), Franciaország (Szíria–Libanon, Francia-Kamerun, Francia-Togo), Belgium (Ruanda–Urundi), a Dél-Afrikai Unió (Délnyugat-Afrika), Japán (egyenlítőltől északra fekvő csendes-óceáni szigetcsoportok), Ausztrália (Új-Guinea és a környező szigetek) és Új-Zéland (Nyugat-Szamoá), míg Nauru szigete brit–ausztrál–új-zélandi igazgatás alá került. A népszövetségi mandátumok működéséről bővebben lásd *Susan Pedersen: The Guardians. The League of Nations and the Crisis of Empire.* Oxford 2015.

⁷ Ez a két világháború között csak Irak esetében teljesült, amely 1932-ben független állammá vált, s még abban az évben felvételt nyert a világszervezetbe.

egyidejűleg az Egyezségokmány is hatályba lépett. Ekkoriban költöztek át a népszövetségi hivatalok is Párizsból, illetve Londonból a világszervezet hivatalos székhelyére, Genfbe.

A világszervezettel szembeni egyik alapvető elvárás volt a reprezentativitás: a Föld teljes lakosságának arányos és méltányos képviselete. A gyarmatbirodalmak korában azonban ez nem teljesülhetett. A Nemzetek Szövetségének ugyanis – több szempontból is félrevezető elnevezésével (*League of Nations* = liga; *Société des Nations* = társaság; *Völkerbund* = szövetség) ellentétben – nem nemzetek, hanem önálló államok voltak a tagjai, miközben még a legóvatosabb számítás szerint is a Föld lakott területének több mint egynegyede, lakóinak mintegy egyhetedede más államok alávetésében állt. (Ez az anomália különösen Afrika és Közép-Amerika – főként a Karib-térség – esetében volt szembeötlő, ahonnan alig került ki népszövetségi tagállam, így e területek képviseletét lényegében a gyarmattartók látták el.) Tovább bonyolította a helyzetet, hogy brit javaslatra bekerült az Egyezségokmányba egy passzus, amely elvileg lehetővé tette, hogy „bármely állam, domínium vagy gyarmat, amelynek önrendelkezési joga van”, felvételt nyerhessen a Nemzetek Szövetségébe. A Brit Birodalom ezzel elérte, hogy külbirtokai közül négy domínium, vagyis belső önkormányzattal, valamint bizonyos külügyi és hadügyi önállósággal rendelkező, de a brit parlamenttől, kormánytól és bírósági rendszertől nem teljesen független entitás (Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika) bekerüljön a világszervezet eredeti tagjai közé.⁸ Ugyanebben a kiváltságban részesült India (Indiai Császárság) is, amely kormányzás szempontjából két részből állt: Brit-India (British Raj) klasszikus gyarmat volt, amelyet a helyi brit hatóságok kormányoztak a Londonból kinevezett indiai alkirály felügyelete alatt, míg a protektorátusnak tekinthető Fejedelemségekben (Princely States) a helyi előkelőségek uralkodtak, akik azonban kormányzati, gazdasági és katonai kérdésekben szorosan együttműködtek a brit hatóságokkal, tanácsot, segítséget, olykor intervenciót is elfogadva tőlük. (E gesztussal London nyilvánvalóan kedvezni kívánt a birodalom legfejlettebb tagállamainak, utat nyitva számukra a világpolitikába, egyszersmind látványosan demonstrálva a nemzeti önrendelkezés eszméje iránti elkötelezettségét. Ugyanakkor joggal számított arra, hogy a továbbra is a brit koronához tartozó tagállamok az Egyesült Királyságot támogatják majd a Nemzetek Szövetségében, s legalább a legfontosabb ügyekben együtt szavaznak vele, ami rendszerint így is történt.)⁹ A többi brit

⁸ Új-Fundland, amely az első világháború előtti domíniumok közül a legkisebb népességgel bírt, nem lett tagja a Nemzetek Szövetségének, sőt 1934-ben még saját önkormányzatáról is lemondott, s így koronagyarmattá minősült vissza, majd 1949-ben Kanadához csatlakozott annak 10. tartományaként.

⁹ Az Egyesült Királyságtól 1922-ben elszakadó Ír Szabad Állam – amely jobb híján szintén domíniumi besorolást kapott, ám közülük a legnagyobb függetlenséggel rendelkezett – 1923-ban szintén belépett a Nemzetek Szövetségébe.

gyarmat, valamint a különböző státuszú amerikai, belga, dán, francia, holland, japán, olasz, portugál és spanyol külbirtokok sem ekkor, sem később nem lettek tagjai a világszervezetnek.

A Föld lakossága 1930 körül érte el a 2 milliárd főt, a szárazföldi területeket 134–135 millió km²-re becsülték. A terület és a népesség nagyon egyenlőtlenül oszlott el a kontinensek között, és hatalmas eltérések voltak az egyes földrészek között az önálló államokban, illetve az alávetett területeken gyarmati vagy egyéb függésben élő népesség arányát tekintve is. Az 1. táblázat (Függelék) öt időmetszetben (1920–1925–1930–1935–1939) – tehát a Nemzetek Szövetsége politikailag aktív periódusának egészét áttekintve – mutatja meg, mekkora volt az egyes földrészek területe és lakossága, valamint az önálló országokban és a függő területeken élők aránya, illetve ezek képviselete a Nemzetek Szövetségében.

Az első időmetszetben (1920 végén) a világszervezetnek 48 tagja volt – köztük nemcsak alapítók, hanem néhány saját kérelmére felvett ország is. 1925 végére a tagok száma 54-re nőtt: kilépett Costa Rica, de csatlakozott valamennyi „problémamentes” ország, s a majdan belépő, nagyobb területű, legalább regionális befolyással bíró tagállamok közül ekkor – saját fenntartásai és/vagy a feléje irányuló bizalmatlanság miatt – már csak Németország, Mexikó, Törökország és a Szovjetunió volt kívülálló. 1930 végéig a tagok száma nem változott: Brazília kilépését Németország felvétele kompenzálta. A tagok száma 1935 végén volt a legmagasabb: 57, mivel a 6 új belépővel (köztük a fent említett 3 országgal) szemben csak 3-an (köztük Japán és Németország) hagyták el a Nemzetek Szövetségét. 1939 végére, amikor lényegében véget ért a világszervezet politikai tevékenysége, – a hódítások, kilépések, valamint a Szovjetunió kizárása miatt – már csak 42 tagállam maradt a világszervezetben.

Európában ugyanezek a tendenciák érvényesültek, de látványosabb kilengésekkel, ami jó alkalmat ad arra, hogy ezeken az adatokon keresztül a táblázat adatait megértsük. 1920 végén a kontinens lakossága – a Szovjetunió és Törökország európai területeit is ideértve – 478 millió fő volt, ami 1939 végéig 538 millióra emelkedett, ez azonban a Föld összlakosságát tekintve 26,1%-ról 24,8%-ra való csökkenést jelentett. 1920-ban az európai lakosság 99,7%-a, 1939-ben 99,9%-a önálló államokban élt, ez világviszonylatban mindkét szélső időmetszetben 29,7%-ot tett ki. 1920-ban az önálló európai államok lakóinak 57,5%-a (világviszonylatban ez 22,8%) „népszövetségi polgár” volt, s ez az arány 1935-ig fokozatosan emelkedett (87%-ig), ám 1939 végére – Németország és a Szovjetunió, valamint az általuk bekebelezett lengyel és csehszlovák területek kiesésével – 36,3%-ra (világviszonylatban 17%-ra) zuhant. A kontinensen alig voltak függő területek, a lakosság aránya ezekben az össznépességnek mindvégig csupán 0,1%-a volt, közülük azonban – a gazdaállamok révén – valamennyien képviselettel

bírtak a Nemzetek Szövetségében. Európának csak kicsiny része állt népszövetségi igazgatás alatt, ami 1920–1930-ban a lakosság 0,2%-ára (világviszonylatban 6–5,9–5,6%-ára) terjedt ki, 1935 végére viszont teljesen megszűnt.

A többi földrész igen változatos képet mutatott. Európához hasonlóan a két Amerika is a szabadság földje volt, itt közel állt a 100%-hoz az önálló államokban élők aránya. Óceániában ezzel szemben mindössze két önálló állam volt (Ausztrália, Új-Zéland), ezek a hatalmas területen szétszórt „kontinens” lakosságának valamivel több mint 80%-át adták. Ázsiában ennél kissé magasabb volt a részarány, de csupán a népszövetségi tagsággal bíró, formailag gyarmati státuszban lévő Indiát is az önállóak közé számítva – nélküle ugyanis az arány nem sokkal haladta volna meg az 50%-ot. Afrika ezzel szemben igazi gyarmati kontinens volt: területének 90%-a, lakosságának közel 80%-a valamely kolonialista hatalom fennhatósága alá tartozott. A Föld teljes szárazföldi területére vetítve az idegen uralom alatti területek aránya a 30%-ot, az alávetett népesség aránya a 15%-ot közelítette.

Az egyes kontinensek népszövetségi képviselője a kiválasztott tárgyévekben igen vegyes képet mutatott. A világszervezet tagjainak közel fele Európából került ki (19,5–27 ország), miközben Óceánia (2), illetve Afrika (2–3) feltűnően alulreprezentált volt. Ázsia szintén elég kevés tagállamot (5–7) adott a Nemzetek Szövetségének – bár azok igen népeseek voltak –, míg Észak- és Közép-Amerika 6–10, Dél-Amerika pedig 5–9 taggal volt jelen a világszervezetben.

Árnyalja a képet, ha a népszövetségi tagállamok számát az adott kontinens teljes lakosságához mérjük. A szórás ez esetben is igen nagy, a földrészek reprezentativitásának arányai azonban részben meg is változnak. Egyetlen népszövetségi „szavazat” mögött ugyanis világátlagban 25 milliós népesség állt, ám ez az érték Óceániában 4,2–5,4 millió, Dél-Amerikában 7,2–17,7 millió, Észak- és Közép-Amerikában 16–30,7 millió, Európában 18,5–27,6 millió, Afrikában 47,5–65,1 millió, Ázsiában pedig egyenesen 163–221 millió fő volt.

Ázsia lakossága tehát mélyen alulreprezentált volt, Afrika pedig a kolonialista alávetettségéből következően szinte csak jelképesen, döntően gyarmattartói révén volt jelen a világszervezetben. Európa és a két Amerika képviselője az átlagosnál jobbnak volt mondható, Óceánia pedig e tekintetben – paradox módon – kivételesen alulreprezentált volt.

Ezek az adatok persze önmagukban nem alkalmasak arra, hogy teljesen megvilágítsák a Nemzetek Szövetsége belső erőviszonyait, ahhoz a szervezeti felépítést is vizsgálat alá kell vonni.

Az egyes országok háromféleképpen válhattak a világszervezet tagjává. „Eredeti tag” volt az a 32 állam, amely győztes félként 1919. június 28-án aláírta a versailles-i békeszerződést. Nekik csak ratifikálniuk kellett a békét, s ezzel

automatikusan a Nemzetek Szövetsége tagjává váltak.¹⁰ (Ezt ekkor az Egyesült Államok, Hedzsász és Ecuador kivételével valamennyien meg is tették. Ecuador végül 1934-ben elismerte az Egyezségokmányt, és még abban az évben – utolsó előtti tagállamként – beléphetett a világszervezetbe.)

A „csatlakozásra meghívott” további 13 országra a Szövetséges és Társult Hatalmak bizalommal tekintettek, mivel azok jóindulatot vagy semlegességet tanúsítottak irányukban a háború során, és várható volt tőlük, hogy azonosulnak a világszervezet céljaival. Nekik csupán hivatalos nyilatkozatot kellett tenniük arról, hogy elfogadják az Egyezségokmány előírásait, és csatlakozni óhajtanak a Nemzetek Szövetségéhez. Ezt nem is mulasztották el, s felvételükkel ők is automatikusan az eredeti tagok közé kerültek.

A világ többi országa előtt szintén nyitva állt a belépés lehetősége, nekik azonban kérvényezniük kellett a csatlakozást. Valamennyi folyamodónak egy népszövetségi bizottság előtt kellett garantálnia, hogy teljesíteni fogja nemzetközi kötelezettségeit, valamint elfogadja a katonai erejére vonatkozó, a világszervezet által esetleg megállapítandó korlátozó előírásokat. A tagság elnyeréséhez a bizottság kedvező véleményére és a Közgyűlésen részt vevő tagállamok kétharmadának támogató szavazatára volt szükség. 1920 ősze, vagyis a Nemzetek Szövetsége első rendes Közgyűlése és 1937 között 17 ország kérvényezte sikerrel a világszervezetbe való felvételét, további három (Mexikó, Törökország, Szovjetunió) pedig az 1930-as években regionális hatalmi státuszára való tekintettel meghívás útján jutott be a világszervezetbe.

A Nemzetek Szövetsége munkájában tehát rövidebb-hosszabb ideig összesen 63 tagállam vett részt. Ez a szám első pillantásra alacsonynak tűnhet, de a két világháború között – az óriási gyarmatbirodalmak időszakában – az önálló kormányzattal rendelkező országok száma a törpeállamokkal és a Vatikánnal együtt sem érte el a 80-at (Függelék, 2. táblázat).

A terület és népesség szempontjából is jelentős önálló államok közül csupán az Amerikai Egyesült Államok és Szaúd-Arábia maradt mindvégig távol a világszervezettől, de Brazília (1920–1926), Németország (1926–1933) és a Szovjetunió (1934–1939) is csupán néhány évet töltött el annak keretei között. A többi kimaradó ország némelyike eleve nem is érdeklődött a Nemzetek Szövetsége iránt, legalábbis nincs írásos nyoma annak, hogy hivatalos belépési kérelmet nyújtottak volna be. Ilyen volt a sajátos helyzetű Vatikán, a törpeállam Andorra, valamint a világpolitika iránt semmilyen érdeklődést sem mutató ázsiai teokráciák (Bhután és Nepál, valamint Kína „külső tartományaként” az állami függetlenség és az autonómia határán álló

¹⁰ Kína – amely nem állt hadiállapotban Németországgal – az Ausztriával 1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Laye-ben megkötött békeszerződés ratifikálásával nyert jogot a tagságra.

Tibet), továbbá a közvetlen kínai fennhatóságtól megszabadult, de mindjárt erős szovjet (kommunista) befolyás alá került (Külső-)Mongólia, illetve a fel-fellázadó, de Kínától való függetlenségét megőrizni nem tudó Turkesztán (Hszincsiang). Közömbösek maradtak a népszövetségi gondolat iránt az Arab-félsziget többé-kevésbé önálló országai is: a Hedzsász és Nedzsd egyesülésével 1932-ben létrejött Szaúd-Arábia éppúgy, mint a déli és keleti partvidékén fekvő, változó mértékű brit befolyás alatt álló államalakulatok (Jemen, Omán, Kuvait).

Más országok – mint arról a népszövetségi tagfelvételi bizottság iratai tanúskodnak – szívesen beléptek volna a világszervezetbe, ám vagy visszautasításban részesültek (Liechtenstein), vagy maguk vonták vissza csatlakozási kérelmüket (Izland, Monaco, San Marino). Megint mások (Azerbajdzsán, Észak-Kaukázusi Hegyvidéki Köztársaság, Georgia, Örményország, Ukrajna) éppen ingatag helyzetük megszilárdítását, állami szuverenitásuk nemzetközi elismerését remélték a Nemzetek Szövetségébe való felvételtől, a bizottság azonban „a körülményekre való tekintettel” – értsd: bizonytalan geopolitikai helyzetük, valamint kormányaik instabilitása miatt – elutasította folyamodványukat. (Ezeket az entitásokat az 1920-as évek elején Szovjet-Oroszország be is kebelezte.) Az Olaszországba menekült montenegrói kormány, valamint Fiume városa, illetve egy szélhámos által alapított pszeudo-állam (Vitanvalia)¹¹ csatlakozási kérelme már el sem jutott a magasabb népszövetségi testületekig.

A Nemzetek Szövetsége belső erőviszonyai

A Nemzetek Szövetségén belül az egyes tagállamok formailag egyenjogúak voltak – a 300 ezer lakosú, parányi Luxemburg ugyanúgy egy szavazattal rendelkezett, mint a 10 millió km²-en elterülő, 400–450 milliós Kína –, ez azonban nem jelentett egyenrangúságot. A világszervezet két fő testületében (Közgyűlés, Tanács) a vezető pozíciókat politikai befolyásuk szerint kapták meg az egyes országok, és ugyanez volt a helyzet az adminisztratív feladatokat ellátó Titkárságnál is, jóllehet itt kimondott előírás volt, hogy a tisztviselők nem a hazájukat, hanem kizárólag a világszervezetet szolgálják.¹²

¹¹ René-Louis Laforge, „Transzkaukázia, Vitanvalia, Majkop és Fergana” grófja, hercege, majd királya már az 1890-es évek óta árusította mesebeli birodalma állampolgárságát, lovagi címeit és kitüntetésait az érdeklődőknek. 1921 januárjában vélhetően azért lépett levelezésbe a Nemzetek Szövetségével, hogy birodalmának független státuszát „bizonyítsa” üzletfelei előtt. A mesebeli királyságról lásd *Henry Ruffin: Croyez-vous à la Société des Nations? Paris 1924.* 84–89.

¹² Az esküszöveg szerint: „A Nemzetek Szövetsége Titkárságának tisztviselői nemzetközi tisztviselők, munkájuk során csak a Főtitkárnak tartoznak felelősséggel; más hatóságtól nem kérhetnek és nem fogadhatnak el utasítást.” – *Annuaire de la Société des Nations (a továbbiakban: ASdN) 1920–1927.* Dir. Georges Otlik. Genève 1927. 70. (A szerző fordítása.)

Ezt a különbséget már a tagállamokra kirótt, a világszervezet éves költségvetésének fedezetéül szolgáló tagdíj is érzékeltette (Függelék, 2. táblázat). Az első években a Nemzetközi Posta Unió kvótáját alkalmazták (1–3–5–10–15–20–25 egység), ez azonban nem volt kellően differenciált, ezért 1923-ban új, az egyes országok népességének és gazdasági teljesítőképességét pontosabban tükröző költségfelosztást készítettek (1-től 88-ig), s ezt időről időre korrigálták – különösen valamely nagyobb tagállam be- vagy kilépése után. 1937–1939 között az Egyesült Királyság már 108, míg a 12 legkisebb állam 1-1 kvótaegységnek megfelelő tagdíjat fizetett. Magyarország kvótáját 1923-ban 4, 1924-ben 3, 1926-ban pedig – a sikeres pénzügyi konszolidációt követően – 8 egységben állapították meg. A kvótaegység értéke folyamatosan változott a tervezett költségvetés függvényében. Ha a szélső értékeket tekintjük, Magyarország tagdíja 1925-ben 72 993,92 aranyfrank, 1932-ben 266 931,89 aranyfrank volt – miközben az aranyfrank 1,10322 pengőnek felelt meg. Bár gyakran előfordult – különösen a világgazdasági válság idején –, hogy a tagállamok (köztük Magyarország is) hátrálékba kerültek, Costa Rica volt az egyetlen ország, amely nem tudta viselni a tagságból fakadó anyagi terheket, s éppen erre hivatkozva lépett ki 1925-ben a világszervezetből.

A Nemzetek Szövetsége intézményrendszerének fő szerve az évente egyszer összeülő Közgyűlés – a tagállamok „parlamentje” – volt. Itt vitatták meg a világpolitikai kérdéseket, ez szabott irányt a szervezet működésének, ez döntött a kiemelkedően fontos ügyekben (például leszerelés és kisebbségvédelem szabályozása, nemzetközi egyezmények kezdeményezése, nemzetközi konfliktusok megoldása, szankciók), ennek állt jogában többek között a tagállamok felvétele, a tanácstagok megválasztása, a költségvetés elfogadása. A Közgyűlést akut kérdések felmerülésekor – például Németország 1926 tavaszára tervezett népszövetségi felvétele alkalmából, a Japán és Kína között zajló mandzsúriai konfliktus idején, az olasz–abesszin háború folyamán – rendkívüli jelleggel is összehívták.

Az operatív feladatokat a Közgyűlés megbízásából a 3–5 állandó és 4–11 nem állandó tagból álló, általában évente 4 ülészakot tartó Tanács látta el (válsághelyzetben ez a testület is tartott rendkívüli üléseket). Az Egyezségokmány szerint az 5 győztes nagyhatalom a Tanács állandó tagja lett, további 4 ideiglenes tagot pedig a Közgyűlésnek kellett megválasztania minden évben. Mivel az Egyesült Államok végül nem csatlakozott a Nemzetek Szövetségéhez, az állandó tagok száma 1920-ban csupán 4 volt, a két amerikai kontinens pedig állandó képviselet nélkül maradt. Ezt a „helyet” azonban – minden bizonnyal Washington esetleges későbbi csatlakozása reményében – mégsem töltötték be, ehelyett Brazíliát afféle „félállandó” tagsággal éveken át a nem állandó tagok közé választották. A tanácsi helyek elosztása regionális szempontból ezzel együtt is nagyon egyenlőtlen volt – Európát ugyanis már az állandó tagok között is 3 állam képviselte. Ráadásul a

kisebb államok mindvégig kifogásolták a nagyhatalmak túlsúlyát, s a részükről, illetve az önjelölt nagyhatalmak (Brazília, Kína, Lengyelország, Spanyolország) részéről megnyilvánuló állandó nyomás a nem állandó tagok körének fokozatos bővítéséhez vezetett. Emellett az 1920-as évek során kialakult az a gyakorlat, amely szerint a nem állandó tagok közre bekerült Brazília, Spanyolország és Lengyelország, továbbá a „semlegesek” (Hollandia és a skandináv államok) valamelyike, a kisantant legalább egy tagja, egy-két latin-amerikai ország, s többnyire Kína is a Távol-Kelet képviselőjében. A nem állandó tagok száma így már 1923-ban 6-ra emelkedett, majd 1926-ban, amikor Németország belépett a világszervezetbe – s ötödikként mindjárt a Tanácsnak is állandó tagja lett –, a választott tanácsstagok számát 9-re növelték. 1933 végére – Japán és Németország távozása után – a Tanácsnak már csak 3 állandó tagja maradt, a választott tagok száma viszont 10-re nőtt. 1934-ben a Szovjetunió csatlakozásával a Tanácsnak ismét 4 állandó, 1936-tól pedig már 11 választott tagja volt. Olaszország kilépésével 1937 végén ismét 3-ra, 1939 decemberében – a Szovjetunió kizárásával – pedig 2-re csökkent az állandó tagok száma a Tanácsban, miközben a választott tagok száma nem változott. A Tanács azonban ezt követően már nem ülésezett.

E bonyolult, sohasem kodifikált, de informálisan nagyon is létező gyakorlatból néhány állam (Spanyolország, Lengyelország, Belgium, Csehszlovákia) feltűnően sokat profitált, és aránytalanul nagy (névleges) befolyáshoz jutott a Tanácsban, ahová 19 tagállam sohasem küldhetett képviselőt (Függelék, 2. táblázat).

A Közgyűlés és a Tanács munkáját a teljes kiépülése idején 600-nál is több alkalmazottat foglalkoztató állandó szervezet, a Titkárság segítette, amely a vitás kérdések háttérének kivizsgálásával és a döntések előkészítésével foglalkozott, ezenkívül egyengette a gazdasági, a kulturális és a humanitárius együttműködés útját. A Titkárság személyzetének összetételében – csakúgy, mint a Nemzetek Szövetsége egész működésében – brit–francia túlsúly érvényesült. Eric Drummondot 1933-ban a francia Joseph Avenol követte a főtítkári poszton, a két nagyhatalom állampolgárai pedig – a brit külbirtokokat nem is számítva – a magasabb titkársági beosztások mintegy 40%-át töltötték be. Ezt egyfelől praktikus szempontok indokolták – hiszen a világszervezet két hivatalos nyelve a francia és az angol volt –, másfelől a két hatalom világpolitikai súlya: a két világháború között a Föld lakott területének egyharmada, lakosságának egynegyede brit, illetve francia fennhatóság alatt állt. Az afrikai kontinensnek ezzel szemben e téren is csaknem teljes mellőzöttség jutott: míg domíniumként a brit birodalmi politikához is kötődő Dél-Afrika kevés tisztviselővel is fontos posztokat töltött be az apparátusban, addig a három független afrikai tagállam (Egyiptom, Etiópia, Libéria) egyetlen tisztviselővel sem képviseltette magát a Titkárságban. Eközben az Egyesült Államok – amely nem is volt tagja a világszervezetnek – a

8. helyen állt a tisztviselők állami hovatartozását mutató „rangsorban” (Függelék, 3. táblázat). A Titkárságon ugyanis „külállamok” tisztviselői is szolgálhattak, a Nemzetek Szövetsége pedig – amelyik mindvégig partnereként kezelte az Egyesült Államokat – az amerikai hivatalnokok alkalmazásával is jelezte, hogy Washington előtt nyitva áll a csatlakozás útja.¹³

Az összesített arányszámok meglepő módon azt sugallják, mintha a brit és a francia tisztviselők politikai súlya csekélyebb lett volna, mint titkársági hivatalnokaik nyers részaránya. Ez az alulreprezentáltság azonban csak látszólagos: az igazán fontos felső- és középszintű posztokon a két ország meghatározó befolyással bírt, ugyanakkor a nyelvi determináltság miatt ezekből került ki a legtöbb tolmács és fordító is, akik bár igen magas javadalmazást kaptak, politikai súlyuk elhanyagolható volt. Fokozottan igaz volt ez a svájciakra, akik „házigazdaként” számos olyan, alacsonyabb hivatali pozíciót töltöttek be, amire külföldiek nemigen pályáztak. Ugyanakkor hivatalnokaik számához képest erősen felülreprezentált volt a magasabb posztokon Japán, valamint Spanyolország és főként Olaszország. Ezekből az országokból kevesen érkeztek a zordabb – és különösen télen igen kellemetlen – klímájú, Japán számára nagyon távoli Genfbe szorgalmas és lelkiismeretes kishivatalnoknak, viszont szívesen elfogadtak tekintélyesebb állásokat. Az olasz főtisztviselők ugyanakkor az 1922. őszi fasiszta fordulatot követően légüres térbe kerültek: magas beosztásukat ugyanis hazájuk nagyhatalmi állásának köszönhatték, a Róma és Genf közötti feszült viszonyban azonban mozgásterük és tekintélyük csökkent. A Mussolini-kormány egyre kisebb jelentőséget tulajdonított a Nemzetek Szövetségének és abban az olasz tagságnak, a fasizmussal csak részben szimpatizáló népszövetségi hivatalnokait pedig nemigen tekintette politikailag „hasznosítható” tényezőknél, igaz, nem is kezdeményezte leváltásukat. Az 1926 őszi felvett Németország elsősorban a franciák, a lengyelek és a kisantant államok ellenállásának eredményeként az állandó tanácsstagi státuszához képest kevés fontos posztot kapott a Titkárságban. Még ennél is csekélyebb volt a szovjet tisztviselők beáramlása 1934-től, ám ezt Moszkva sem erőltette.¹⁴

¹³ Az 1919 nyarán – tehát a világszervezet szervezeti kiépítésének kezdetén, a hivatalos megalakulás előtt – készült első nomenklatúra szerint, amikor még úgy tűnt, hogy az Egyesült Államok kulcsszerepet fog játszani a Nemzetek Szövetségében, a Mandátum Szekció élére amerikai gyarmati szakértő kinevezését tervezték, a helyettes főtáskár posztját pedig Raymond Fosdick amerikai jogász töltötte be. Ő azonban 1920 áprilisában lemondott, miután márciusban Wilson elnöknek a Szenátusban másodjára sem sikerült megszereznie a szükséges kétharmados többséget a versailles-i békeszerződés s vele az Egyezségokmány ratifikálásához.

¹⁴ A tisztviselők rekrutációjának szerteágazó szempontjairól érdekes példákat közöl *Klaas Dykmann*: How International was the Secretariat of the League of Nations? *The International History Review* 37. (2015) no. 4. 721–744.

A Titkárság alkalmazottai túlnyomórészt férfiak voltak: a hivatalokban éppúgy, mint a teremszolgák, a műszakiak vagy a futárok között. Az 1920–1939 közötti években a tisztviselőknek csupán 19%-a volt nő, „befolyásuk” azonban – a már említett hivatali kategóriákat alapul véve – ennél is csekélyebb (11%), hiszen a legfelsőbb vezetésben egyáltalán nem voltak jelen, s a hivatalszervezetben legfeljebb szekciófőnöki megbízatást kaptak – a szociális kérdésekkel és az ópiumkereskedelem elleni harccal foglalkozó ügyosztályt vezető brit Dame Rachel Crowdy személyében.

A Nemzetek Szövetsége munkáját jó néhány, nemzetközileg elismert szakértőt felvonultató, többé-kevésbé a Titkárság szekcióival párhuzamosan működő ügynevezett kisegítő szervezet is támogatta, amelyek részben gyakorlati munkát végeztek, részben állandó vagy ideiglenes tanácsadó testületként működtek. Szorosan kötődtek a Nemzetek Szövetségéhez a később létrehozott ügynevezett speciális szervezetek is: a párizsi Szellemi Együtműködés Nemzetközi Intézete (1926), a római Magánjog Egységesítésének Nemzetközi Intézete (1926) és a szintén Rómában működő Oktatófilmek Nemzetközi Intézete (1926). Önállóan, de a világszervezettel szoros együttműködésben végezte munkáját a genfi székhelyű Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (1919) és a hágai Állandó Nemzetközi Bíróság (1920) is, amelyeket szintén a népszövetségi gondolat hívott életre.

A Nemzetek Szövetségének szervezeti felépítéséből és a tisztviselők rekrutációs gyakorlatából fakadó nagyhatalmi fölény a mindennapi működés során is érvényesült. Bár az önálló államok túlnyomó többsége megfordult a világszervezetben – amely fórumot biztosított számukra s egyben új lehetőséget is érdekeik érvényesítésére –, a szűk elitet a Tanács állandó tagjai képviselték, s közülük is kiemelkedett a brit–francia „tandem”, amely mindvégig vezető szerepet játszott a világszervezet működésében. Az angol és a francia volt a Nemzetek Szövetsége két hivatalos nyelve, e két ország kormányozta a mandátumterületek többségét, s leggyakrabban az ő megbízottaik bírálták el a kisebbségi panaszokat, miközben saját gyarmatbirodalmaikra való tekintettel továbbra is jelen voltak minden kontinensen, s e befolyásukat a világszervezeten belül és azon kívül is érvényesítették. London politikai-ideológiai befolyása főként a Brit Birodalomra (később: Brit Nemzetközösség), közvetve pedig Észak-Nyugat-Európára, a balti államokra, Görögországra és a távol-keleti tagállamokra terjedt ki. Párizs – amely saját gyarmatait nem vitte magával a világszervezetbe – mindenekelőtt a kisantant, ezenkívül több latin-amerikai állam s bizonyos kérdésekben Lengyelország támogatására számíthatott.

A Nemzetek Szövetsége kis államai vitás ügyekben magától értetődően e két nagyhatalom valamelyikének támogatását keresték, tovább fokozva ezzel London és Párizs genfi tekintélyét és befolyását. Ezzel szemben az Egyesült Államok mindvégig távol maradt a világszervezettől, Japán – legalábbis az

Ázsián kívüli ügyekben – feltűnően passzív volt, Olaszország pedig a fasiszta fordulatot követően fokozatosan kiszorult a vezetésből. Az első világháborúban vesztes Németországot csak 1926-ban (másodjára), a kommunizmust hirdető Szovjetuniót pedig 1934-ben vették fel a Nemzetek Szövetségébe, ahol mindkettő csak néhány évet töltött el. Ebben a konstellációban a nagyhatalmak egy része egyre inkább béklyónak érezte a genfi intézményrendszert, s annak kerekein kívül kereste érdekeinek érvényesítését. Németország és Japán 1933-ban, Olaszország 1937-ban lépett ki a Nemzetek Szövetségéből, a Szovjetuniót pedig tanácsi döntéssel zárták ki 1939 végén. Ezzel a nagyhatalmak közül már csupán az Egyesült Királyság és Franciaország maradt a világszervezet tagja. A nagyhatalmi címre áhító középhatalmak egy része (Brazília, Spanyolország, Lengyelország, Kína) már az 1920-as évek közepén kinyilvánította elégedetlenségét, de – jöllehet „előléptetésük” megtagadása esetére távozásukat is meglegebegtették – közülük végül csak Brazília hagyta el a világszervezetet (1926-ban). A kis államok viszont kitartottak, hiszen számukra a népszövetségi tagság kapcsolatrendszerük és mozgásterük bővülését hozta. Az 1930-as évek közepétől azonban a latin-amerikai államok – részben az európai túlsúlyt megelőzve, részben a pánamerikai szerveződés kínálta lehetőségekben bízva – egymás után léptek ki a világszervezetből, az évtized végén pedig – Olaszország példáját követve – Albánia és Magyarország is távozott.

Magyarország belépése a Nemzetek Szövetségébe

A világpolitikában csekély súllyal bíró kis államok túlnyomó többsége tehát kezdettől fogva igyekezett a világszervezetbe, hiszen számukra a népszövetségi tagság egyértelmű presztíznövekedést jelentett, s további előnyöket kínált a nemzetközi információszerzés, kapcsolatteremtés és érdekérvényesítés, sőt a világpolitikai döntéshozatalban való részvétel terén. Mindennek „ára” csupán a világszervezet iránti lojalitás, a közösen meghozott döntések végrehajtásában való részvétel, valamint az éves tagdíj lerovása volt.

Ezek a potenciális előnyök Magyarország számára is adottak voltak, sőt a csatlakozás annál is inkább indokoltnak tűnt, mivel az Egyezségokmány rendelkezéseit – a trianoni békeszerződés részeként – a magyar kormánynak amúgy is tiszteletben kellett tartania.

A sértett nemzeti önértzet azonban erős indulatokat táplált a közvéleményben a Nemzetek Szövetségével mint az új békerendszer egyik vezető intézményével szemben. Sokan vélték úgy, hogy a szervezet nem más, mint a „győztesek klubja”, ahol megbélyegzett, vesztes államként Magyarországnak úgysem lesz módja érdekérvényesítésre, s csatlakozásával akarata ellenére csak legitimálja a *status quó*t.

Az ideológiai távolság is nagynak tűnt Genf és Budapest között. A Magyarországon uralkodó politikai nézetek nehezen illeszkedtek a népszövetségi gondolatot tápláló progresszív eszmékhez. Mindezek ellenére a magyar külpolitika irányítói végeredményben úgy ítélték meg, hogy a világszervezettől való távolmaradással az ország éppen attól a lehetőségtől fosztaná meg magát, hogy visszatérjen az elismert államok közösségébe, és jelen legyen az őt is érintő döntések megszületésénél.

Általánosságban a csatlakozás mellett szólt, hogy a Nemzetek Szövetsége tagjaként Magyarország 1) a nemzetközi közösség egyenjogú tagjaként növelheti presztízsét, 2) csökkentheti nemzetközi elszigeteltségét, és automatikusan kapcsolatba kerülhet a többi tagállammal,¹⁵ 3) közvetlenül értesülhet a világpolitikai jelentőségű eseményekről, 4) világméretű fórumon ismertetheti véleményét, panaszait, törekvéseit, 5) részese lehet a sokrétű nemzetközi együttműködésnek, és 6) részt vehet a nemzetközi kérdésekről szóló döntésekben.

A világszervezet működési szabályai és tevékenységi körei több olyan, magyar szempontból különösen fontos területre is kiterjedtek, ahol jó esetben konkrét eredményekre is lehetett számítani. E tekintetben az Egyezségokmány 8., 10., 11. és 19. cikkelye volt kiemelkedő jelentőségű. A 8. cikkelyben említett kölcsönös lefegyverzés esetén csökkent volna a szomszéd államok sokszoros (korabeli számítások szerint az 1920-as években mintegy 15–20-szoros) fegyveres túlereje. A 10. cikkely „a Szövetség valamennyi tagjának területi épségét és jelenlegi politikai függetlenségét” védelmezte, ami rövid távon szintén előnyös volt a kisantant szorításában lévő Magyarországnak, hosszabb távon azonban megnehezítette a revízió érvényre jutását, hiszen ez a törekvés a szomszéd államok területi integritása ellen irányult. A 11. cikkely lehetővé tette, hogy a tagállamok felhívják a szervezet figyelmét „a békét vagy a nemzetek között a jó egyetértést” fenyegető nemzetközi viszonyokra. A 19. cikkely pedig jogot adott a Közgyűlésnek arra, hogy felhívja „a Szövetség tagjait az alkalmazhatatlanná vált szerződéseknek és olyan nemzetközi állapotoknak újabb megvizsgálására, amelyeknek fennmaradása a világbékét veszélyeztethetné”. A magyar külpolitika a kisantant magyarellenességét ilyen konfliktusgerjesztő tényezőnek tekintette, a trianoni békét pedig megalapozatlannak, diszkriminatívnak és végeredményben szintén a világbékét aláásó szerződésnek tartotta. Nem véletlen, hogy a békerekviziónak az Egyezségokmány 19. cikkelyéből való levezetéséről számos cikk született a két világháború közötti magyar jogi irodalomban.¹⁶

¹⁵ Magyarország 1919–1944 között összesen 26 államban, valamint a Szentszék és a Nemzetek Szövetsége mellett létesített önálló diplomáciai képviseletet. A világszervezeten belül viszont összesen 62 állam küldötteivel volt módja közvetlen kapcsolatba lépni.

¹⁶ Lásd pl. *Wlassics Gyula*: A trianoni szerződés jogi orvoslása a nemzetek szövetsége és a döntőbíró-ság útján. In: *Igazságot Magyarországnak. A trianoni békeszerződés következményeinek ismertetése*

A népszövetségi tagság a határon túlra szorult magyar kisebbségek védelme szempontjából is előnyökkel kecsegtetett. Az Egyezségokmány nem rendelkezett ugyan a nemzetiségek jogairól, a Nemzetek Szövetsége azonban szavatolta azokat a nemzetközi szerződéseket, amelyek többek között az elcsatolt magyarság jogainak védelmét is előírták.¹⁷ A kezdeményezés a győztes nagyhatalmak oldaláról indult ki, s azt célozta, hogy az első világháborút követő határváltozások nyomán idegen közhatalom alá került nemzeti és vallási kisebbségek harmonikusan integrálódhassanak a többségi társadalomba. Ami Magyarország szomszédait illeti, Ausztriában a saint-germaini békeszerződés, Csehszlovákiában, a Szerb–Horvát–Szlovén Államban és Romániában pedig a Szövetséges és Társult Hatalmakkal megkötött külön kisebbségvédelmi szerződések biztosították (gyakorta csak „papíron”) az érintetteknek – a 19. századi hagyományos liberális fel fogáshoz igazodóan – az *egyéni* kisebbségi jogokat azonos elvi alapokon, jelentős részben azonos szöveggel, de a helyi sajátosságokra is tekintettel. Aláírásukra 1919. szeptember 10. és december 9. között került sor, s a Nemzetek Szövetsége 1920–1921-ben vonta őket saját garanciája alá. Ettől fogva a Tanácsnál lehetett panaszt tenni a szerződések megsértése esetén.

Mindez előrevetítette, hogy a világszervezet mint a politikai konzultáció világfóruma és a nemzetközi válságkezelés legfelsőbb intézménye fontos szerepet játszhat majd a magyar állami függetlenség megőrzésében, valamint a kibontakozó revíziós külpolitika mindhárom törekvése: a méltányos határmódosítás, a fegyverkezési egyenjogúság, és a hatályos kisebbségvédelem elérésében is.

A kormány már 1920. február 12-én, egy hónappal a Nemzetek Szövetsége formális megalakulása után kilátásba helyezte, hogy a trianoni békeszerződés aláírását követően azonnal csatlakozik a világszervezethez,¹⁸ s a hivatalos folyamodvány már 1921. május 23-án – két hónappal a szerződés életbe lépése előtt – meg is érkezett Genfbe.¹⁹ Az adott politikai helyzetben azonban Magyarország még nem kaphatta meg a szükséges támogatást. Az Egyezségokmányban felsorolt

és bírálata. Bp. 1928. 311–333.; *Antal Ullein-Reviczky*: La nature juridique des clauses territoriales du Traité de Trianon. Paris 1929. 175–189. (Az 1936-ban megjelent, azonos című bővített kiadásban: 231–252.); *Göllner Aladár*: A nemzetközi szerződések revíziója és a Népszövetség. A népszövetségi paktum 19-ik szakaszának interpretációja. Bp. 1931.

¹⁷ A népszövetségi kisebbségvédelem nemzetközi jogi szempontú elemzését adja *Szalayné Sándor Erzsébet*: A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században. Bp. 2003. 34–148. A kérdés magyar vonatkozásaihoz lásd *Galántai József*: Trianon és a kisebbségvédelem. A kisebbségvédelem nemzetközi jogrendjének kialakítása, 1919–1920. Bp. 1989; *Zeidler Miklós*: Magyar kisebbségi petíciók a Nemzetek Szövetsége előtt. In: Fejezetek az új- és jelenkori magyar történelemből. Szerk. Gergely Jenő. Bp. 2006. 219–256.

¹⁸ Magyarország népszövetségi felvételének történetét ismerteti *Sz. Ormos Mária*: Magyarország belépése a Népszövetségbe. Századok 91. (1957) 227–269.

¹⁹ Uo. 233–239.

belépési feltételek közül ugyan az állami önrendelkezés és a rendezett kormányzás teljesült, de az már kifogás tárgyát képezte, hogy a magyar kormány nem volt hajlandó átadni Ausztriának az elcsatolt nyugat-magyarországi területeket, s az előírt leszerelésre sem mutatott nagy hajandóságot, megszegve ezzel a trianoni békeben rögzített kötelezettségeit. A kisantant államai azt is nehezményezték, hogy a kormány nem utasította el véglegesen IV. Károly trónigényét, s okkal vélték úgy, hogy az 1916. évi koronázásakor az ország határainak védelmére felesküdtött, a trianoni békeszerződést hivatalosan el nem ismerő uralkodó újbóli trónra lépése nyílt támadás lenne az új békerendszer ellen. A magyar kormányt képviselő Apponyi Albert hiába próbált kellő számú támogatót találni, ezért szeptember 24-én – hogy elkerülje a nyílt elutasítást – a felvételi kérelem tárgyalásának elhalasztását kérte.²⁰

A következő évben – miután a Nemzetgyűlés 1921 novemberében törvényt hozott a trónfosztásról, a nyugat-magyarországi kérdést pedig decemberben sikerült konszenzussal lezárni – a Bethlen-kormány már jobb esélyekkel újíthatta meg Magyarország felvételi kérelmét. Genfben ezúttal Bánffy Miklós gróf külügyminiszter képviselte Magyarországot, s a jóval kedvezőbb politikai légkörben a francia küldöttség támogatását is sikerült elnyernie. A Közgyűlés 1922. szeptember 18-án egyhangú szavazással 52. tagállamként felvette Magyarországot a Nemzetek Szövetségébe.²¹ Az év végén készített jelentésében a posztjáról távozó külügyminiszter megállapította, hogy a világszervezetben viselt tagsággal járó kötelezettségek és az abból fakadó előnyök egyenlege máris pozitív, a későbbiekben pedig „Magyarország céltudatos, kitarató munkával hozzájárulhat a Népszövetség szellemének fokozatos átformálódásához s a Népszövetséget idővel céljai elérésére is felhasználhatja”.²²

A Nemzetek Szövetségéhez való csatlakozást – mint nagy horderejű külpolitikai lépést – a Nemzetgyűlésnek is meg kellett erősítenie. Az erre vonatkozó törvényjavaslatot²³ Bethlen 1922. november 16-án terjesztette a törvényhozás elé. Az indokolás²⁴ külön is megemlítette az Egyezségokmány 4., 8., 10. és 13. cikkelyét, amelyek – a kormány értelmezése szerint – biztosítják Magyarország számára az öt illető nemzetközi ügyekbe, valamint az általános lefegyverzés kérdésébe való beleszólás jogát, továbbá védelmezik állami függetlenségét és területi

²⁰ Uo. 238–248.

²¹ Uo. 253–260.

²² Bánffy memoranduma Horthyhoz. Budapest, 1922. dec. 19. (fogalmazvány) In: Iratok az ellenfordalom történetéhez, 1919–1945 II. Szerk. Nemes Dezső. Összeáll. Karsai Elek. Bp. 1956. 111. sz. Idézet: 377.

²³ Törvényjavaslat Magyarországnak a Nemzetek Szövetségébe való felvételéről (1922. november 16.). In: Az 1922. évi június hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés irományai III. Bp. 1923. 84. sz. 29.

²⁴ Uo. Melléklet, 30–32.

integritását, hozzátéve, hogy a tagságból fakadó előnyök „különösen nagy jelentőséggel bírnak a kisebbségi védelemmel kapcsolatos kérdésekben”.²⁵

Az 1923. január 30–31-én lezajlott ratifikációs vitában nem hangzott el olyan felszólalás, amely elutasította volna a törvényjavaslatot. Ez feltehetőleg előzetes megállapodás – esetleg nyomásgyakorlás – hatására történt így, hiszen tudható, hogy a kormánypárton belül akkor már formálódó fajvédő csoport (többek között Gömbös Gyula, Eckhardt Tibor) nem nézte jó szemmel Magyarország népszövetségi csatlakozását, s ennek korábban a Nemzetgyűlésben is nemegyszer hangot adott.²⁶

A kormánypárti felszólalók és néhány ellenzéki képviselő – a szociáldemokrata Peidl Gyula és a keresztényszocialista Giesswein Sándor – részéről így a jól ismert, támogató érvek hangzottak el. Daruváry Géza ideiglenes külügyminiszter az „intenzív felvilágosító munka”, vagyis az országpropaganda fontos fórumának nevezte a Nemzetek Szövetségét, amelynek működésében már a kis államok érdekeit érvényesítő, biztató példákat is látott: például az Åland-szigetek önkormányzatának bevezetését, a szerb–albán konfliktus lecsillapítását és az osztrák népszövetségi kölcsön folyósítását. Összegzésként kijelentette, hogy bár a magyar kormány egyelőre „nem vár csodákat” a világszervezettől, hosszabb távon „Magyarország, amely a maga jogos követeléseit az igazság nyílt fegyverével akarja kivívni”, mégis „bizalommal tekinthet a Nemzetek Szövetségének működésére”.²⁷

Január 31-én a plénum általánosságban és részleteiben, február 1-jén pedig harmadik olvasatban is megszavazta a csatlakozást, mely aztán az 1923. évi XII. törvénycikkkel került be a törvénytárba.²⁸

Magyar képviselet a Nemzetek Szövetségében

A magyar külügyminisztérium már jóval a csatlakozás előtt állandó kapcsolatot létesített a világszervezettel. A „Nemzetek Szövetsége mellett működő Magyar Királyi Titkárság” 1921. február 21-én kezdte meg munkáját azzal a feladattal, hogy kiépítse a kapcsolatot, és biztosítsa az információáramlást a magyar kormány és a világszervezet között, továbbá tájékoztassa a külügyminisztériumot a Nemzetek Szövetsége előtt fekvő magyar ügyekről – eleinte csak a magyar kisebbségi panaszok elbírásáról és a trianoni határok végleges megállapításának

²⁵ Uo. 31–32. Idézet: 32.

²⁶ Lásd pl. Eckhardt Tibor nemzetgyűlési felszólalása, 1923. jan. 16. In: Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója I–XLVI. Bp. 1922–1926. (a továbbiakban: NN 1922–1926) VIII. 278–295. Különösen: 286–288., 293–294.

²⁷ Daruváry Géza nemzetgyűlési felszólalása, 1923. jan. 30. NN 1922–1926, IX. 218–219. Idézetek: 219.

²⁸ Magyar Törvénytár. 1923. évi törvénycikkek. Jegyz. Téry Gyula. Bp. 1924. 108–110.

állásáról –, illetve lehetőségeihez mérten segítse Magyarország tagállami felvételét. A misszió tevékenységi köre a későbbiekben fokozatosan tovább bővült, s a világszervezetbe való belépést követően a feladatai közé tartozott: 1) a magyar kormány képviselete a Nemzetek Szövetsége Titkárságánál; 2) az információszerezés és jelentés Budapestre; 3) a népszövetségi nyomtatványok továbbítása Budapestre; 4) a kapcsolattartás más államok képviseleteivel; 5) a folyamatban lévő magyar ügyek figyelemmel kísérése és gondozása; 6) a hivatalos tanácskozássokra – közgyűlésekre, tanácsulésekre, nemzetközi konferenciákra – érkező magyar kormánydelegációk elhelyezésének előkészítése, munkájának segítése; 7) az *ad hoc* ügyekben (főként a kisebbségi panaszok ügyében) eljáró magyar küldöttek támogatása; 8) a világszervezet munkája iránt érdeklő magyar politikusok, tudósok, újságírók szakszerű informálása; 9) a magyar kulturális és propagandarendezvények szervezése és támogatása; 10) a Genfben és környékén élő magyarok támogatása. A misszió tagjai ezenkívül önkéntesen, „emberbaráti” alapon segítettek a Genfben dolgozó magyarok egyes-bajos dolgainak intézésében, pénzküldeményeket kézbesítettek, és kisebb kölcsönöket nyújtottak a pénzzavarba került átutazóknak, továbbá közbenjártak útlevél-, vízum- és jogsegélyügyekben, ismerősök márkás óráinak javítását intézték a városban, s olykor még némi „lobbitevékenységet” is folytattak különböző magyarországi vállalatok kérésére.

A titkárság igazgatója Réz Mihály erdélyi születésű konzervatív jogtudós lett, aki azonban gyorsan elhatalmasodó betegsége miatt nem tudott számottevő munkát végezni, sőt még a hivatalos bemutatkozó látogatásokat sem tudta megtenni; kórházba kerülését követően 1921. május végén elhunyt. A misszió vezetését ekkor a mellé beosztott Baranyai Zoltán frissen doktorált irodalmár vette át, aki csupán egy évvel korábban került külügyi állományba, s akit elsőrangú francia nyelvtudása miatt küldtek ki Svájcba – először a berni követség sajtóelőadói posztjára, majd Genfbe. Másfél évtizeden át Baranyai képviselte az állandóságot a genfi magyar misszión: 1925 tavaszáig vezette a titkárságot, majd annak képviseleté alakulása után 1936-ig első beosztottként dolgozott itt tovább. A mindenkor misszióvezetők mellett ő volt az adminisztráció tényleges irányítója, a helyi viszonyok ismerője, a személyes kapcsolatok szervezője, a magyar kisebbségi panaszok útjának nyomonkövetője és egyengetője, a felvidéki és erdélyi magyar kisebbségi lobbisták²⁹ kalauza, valamint a közgyűlési és tanácsi ülészakokra érkező magyar diplomaták és szakértők cicerónéja.

²⁹ Balogh Arthur erdélyi jogászprofesszor 1929–1936 között mintegy tucatnyi alkalommal, míg Szülő Géza, a csehszlovákiai Országos Keresztényszocialista Párt képviselője 1925–1934 között legalább hatszor tárgyalt a Kisebbségi Szekció tagjaival a magyar kisebbséget ért sérelmek ügyében.

A Titkárságot 1925 nyarán Képviselletté szervezték át, és később sem emelték Követség rangjára. Élére rendszerint rutinos, de másodvonalbeli diplomátákat állítottak, akik tudomásul vették, hogy Genfben rengeteg papírmunka, sok kilincselés, és – valószínűleg – kevés siker vár majd rájuk, de éles konfliktusokkal sem kell számolniuk. 1925 nyarán Nagy Elek érkezett a misszió élére, aki genfi megbízatása idejére megkapta a miniszterrezidens címet. Nagyot a következő év tavaszán Rómába helyezték át, ahol átvette a szentszéki magyar követség vezetését. Utódja Hevesy Pál miniszterrezidens lett, aki előzőleg a párizsi követ helyettese volt, s aki valamennyi genfi magyar misszióvezető közül a leginkább rokonszenvezett a Nemzetek Szövetsége liberális demokrata eszmeiségével. Hevesy 1930 őszén a madridi követség élére került, s helyét Genfben a Washingtonból áthelyezett, szintén liberális Pelényi János foglalta el, aki 1932-ben követi címet kapott. Pelényi 1933 novemberében visszatért Washingtonba, ahol hamarosan átvette a követség vezetését. Időközben – részben a gazdasági válság miatt, részben a Gömbös-kormány „tengelybarát” külpolitikai fordulatának megfelelően – megkezdődött a genfi misszió leépítése, s 1933 végétől egyazon diplomata irányította a berni magyar–svájci bilaterális követséget, illetve a genfi népszövetségi képviselőlet ügyeit. Az új követ 1934 elején Tahy László lett, akit 1922-ben – a második királyjárást követően – Edvard Beneš nyomására vissza kellett hívni a prágai követség éléről, s aki ezután parkoló pályára került. Tahy alig egy éven át vezette a két missziót: 1935 tavaszán a miniszterelnökség államtitkára lett. Utóda, a szintén „kétlaki” Velics László, megbízható szakember volt, de a világpolitikai folyamatokra viszonylag csekély rálátással bírt, hiszen előzőleg 14 éven át a müncheni konzulátust (majd főkonzulátust) vezette. Kissé száraz modorával, zárkózottságával nem sikerült megkedveltetnie magát sem kollégái, sem a külföldi diplomaták körében, sem pedig a genfi társaságban. Szinte jelképes, hogy éppen őneki kellett felszámolnia a genfi képviselőletet egy hónappal azután, hogy Magyarország 1939. április 11-én bejelentette kilépését a világszervezetből. Velics ezután az athéni követség élére került, a képviselőletet pedig konzulátussá szervezték át.

Az állandó misszió folyamatosan jelenlévő tagjain kívül Magyarország minden évben több alkalommal hivatalos delegációt is küldött Genfbe. Az évi rendes Közgyűléseken, illetve a Tanács évi három-négy ülésszakán (valamint az egyre gyakoribbá váló rendkívüli üléseken) a tagállamok elsősorban nem diplomatákkal, hanem szakpolitikusokkal képviseltették magukat. Így járt el a magyar kormány is. A rendes Közgyűléseken 1924–1931 között többnyire Apponyi Albert, 1932–1938 között pedig általában Tánzos Gábor exkülgügyminiszter vezette a küldöttséget – utóbbi 1923-tól valamennyi delegációnak tagja volt. Egy-egy alkalommal Daruváry Géza megbízott külgügyminiszter (1923), Walko Lajos külgügyminiszter (1926) Kánya Kálmán külgügyminiszter (1933) állt a küldöttség élén.

A delegációkban egy-két tag, valamint póttagok és szakértők kaptak helyet – köztük rendszeresen ott voltak a genfi misszió tagjai is.

A tanácsi ülészek idején olykor magyar miniszterek is megfordultak Genfben, és nem csupán akkor, ha valamilyen magyar vonatkozású ügyben részt is kellett venniük a tárgyalásokban. Bethlen István miniszterelnökként 1923-tól rendszeresen ellátogatott Genfbe: főként a népszövetségi kölcsön megszerzése, majd a magyarországi pénzügyi és katonai ellenőrzés feloldása ügyében volt aktív, de nemegyszer előfordult, hogy csak személyes tárgyalásokat akart folytatni a Tanács ülésein részt vevő vezető európai politikusokkal. Ezzel szemben az 1930-as évek magyar kormányfői hivatalos úton egyszer sem jártak a Nemzetek Szövetsége székvárosában, nyilvánvaló jeleként annak, hogy a magyar külpolitika egyre kevésbé számolt a világszervezettel érdekeinek érvényesítésében.

A Közgyűlésben és a Tanácsban nem sok babér termett Magyarországnak. Apponyi 1931-ben 25:21 arányban alulmaradt a román Nicolae Titulescuval szemben az elnöki posztért folyó szavazáson, igaz, kárpótlásul megválasztották a hat alelnök egyikévé. A hat közgyűlési bizottság élére négyszer választottak magyar elnököt: a szociális kérdésekben illetékes V. bizottságot három alkalommal (1930, 1935, 1937) Apponyi Albertné, a gazdasági kooperációval, nemzetközi közlekedési kérdésekkel és menekültügygel foglalkozó II. bizottságot 1938-ban Nickl Alfréd diplomata vezette. Eközben Magyarország négy szomszédja összesen 4 közgyűlési elnöki, 9 alelnöki és 13 bizottsági elnöki posztot szerzett.

A Nemzetek Szövetsége operatív testületébe, a Tanácsba Magyarország egyszer sem került be, ahogyan a szintén háborúvesztes Ausztria és Bulgária sem. A választott tagok közé 20 év alatt összesen 38 tagállamnak sikerült bejutnia, némelyiknek több alkalommal is. Magyarország kísérletet sem tett erre, talán azért, mert nem kívánta kitenni magát a leszavaztatásnak. A kisantant államai ezzel szemben rendszeresen ott voltak a Tanácsban: Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia két-két ciklusban, rendre 6½ éven át (39 ülészekon), 6 éven át (29 ülészekon), illetve 4¼ éven át (17 tanácsi ülészekon) volt tagja a világszervezet „kormányának”. (Csehszlovákia e tekintetben a világszervezet 10. legbefolyásosabb tagállama volt.)

A Tanács által kiküldött számos *ad hoc* bizottság közül kettőnek volt magyar tagja. Teleki Pál mint geográfus 1924–1925-ben a török–iraki határ megállapításával foglalkozó háromfős szakértői bizottságnak volt a tagja, amely – a britek megelégedésére – a brit mandátum alá rendelt Iraknak javasolta átadni a Mószul környéki gazdag olajmezőket, amit a Tanács később el is fogadott. Apponyi Albert pedig 1932-től közel egy éven át a mandzsúriai japán–kínai konfliktust vizsgáló úgynevezett 19-es bizottságban vett részt, helyét halála után Tánzos Gábor foglalta el.

Magyarország – akár a többi tagállam – mindvégig törekedett arra, hogy minél nagyobb számban juttassa be állampolgárait a Nemzetek Szövetsége állandó

apparátusának, a Titkárságnak politikailag fontos állásaiba. A tisztviselők ugyan elvileg nem a hazájuknak, hanem kizárólag a Nemzetek Szövetségének tartoztak lojalitással, az ilyen pozíciók mégis nagy előnnyel járhattak az adott ország számára. És minél kisebb, gyengébb országról volt szó, annál többet várt az illető kormány a népszövetségi hivatalokban elhelyezett embere „lobbítvékenységétől”.

Az erre irányuló magyar törekvéseket mérsékelt siker koronázta. Először a Bethlen és Daruváry támogatását élvező Nagy Ilonka érettségizett titkárnőt, Nagy Elek diplomata hűgát szerették volna felvételni a Nemzetek Szövetsége Szociálpolitikai Szekciójába 1923-ban – sikertelenül. Még ugyanebben az évben Daruváry újabb javaslatot tett: ezúttal Miske-Gerstenberger Jenő báró diplomatát ajánlotta az Iratküldési Szekcióba – szintén hiába. 1927-ben Kozma Miklós, a Magyar Rádió és a Magyar Távirati Iroda elnöke Zeyk Adél bárónőt protezsálta a genfi képviselőnél, de ez éppoly tétova kísérlet volt, mint a következő évben Körömy Zoltáné, aki Popovics Sándor expénzügyminiszter ajánlásával kívánt a Titkárság állományába kerülni. Ezután Zichy Ernő külügyi szakíró (1930), Baranyai Zoltán (1930, 1936) és Ullein (utóbb: Ullein-Reviczky) Antal diplomata (1930), illetve Bibó István (1937) nemzetközi jogász neve is felmerült mint potenciális tisztviselőké – mindhiába.³⁰

Különleges eset volt Ottlik György külpolitikai szakíróé, akit minden bizonynyal örömmel alkalmazott volna a Titkárság, ő azonban legényember lévén, nem kívánt a meglehetősen „unalmas”, kevés szórakozási lehetőséget kínáló Genfben letelepedni. A Nemzetek Szövetségében így is nagy megbecsülésnek örvendett, mivel 1927–1938 között az ő szerkesztésében jelent meg az *Annuaire de la Société des Nations*, a világszervezet nemhivatalos évkönyve, amely egykor nélkülözhetetlen volt a Nemzetek Szövetsége működésének nyomon követéséhez, s amely máig a leghasznosabb kézikönyv a világszervezet történetének kutatásához.

Néhány más magyar jelöltnek sikerült ugyan bejutnia a Titkárságra, igazán jelentős, politikai szempontból jól kiaknázható, számottevő befolyást biztosító posztot azonban egyikük sem töltött be. A legfontosabb hivatalt Makay Pál és Radisics Elemér viselte. Előbbi 1925–1940 között a Titkárság Belső Ellenőrző Hivatalának pénzügyi szakértője volt, utóbbi 1932–1940 között a Tájékoztatói Szekcióban dolgozott.³¹ (A világszervezet 1923–1932 között budapesti levelezőket is foglalkozta-

³⁰ Ehhez érdekes adalékokkal szolgál *Varga Lujza*: „Modern idők vértelen viadala.” Az érdekvérvényesítés lehetőségei a Népszövetség központjában. *Sic Itur ad Astra* 28. (2020) 69. sz. 183–184. Zeyk Adél később mégis kijutott Genfbe: 1942–1944 között a genfi magyar főkonzulátus sajtóattaséja volt.

³¹ Maga Radisics 1939 tavaszán – öt héttel Magyarország kilépését követően (!) – így összegezte tevékenységét: „a Section d’Informationban kezdettől fogva az volt a törekvésem – miután a véletlen úgy hozta magával, hogy nem csak a sajtóviszonyokat ismerem gyakorlatból, de a könyvkiadói tevékenységet is volt alkalmam részleteiben tanulmányozni –, hogy irányító szerepem legyen az osztály eme munkásságában. Ez teljes mértékben sikerült is – az osztály 50.000 frankos, illetve jövőtől kezdve

tott, akik újságírók vagy fiatal diplomaták voltak. 1931–1932-ben Radisics töltötte be ezt a posztot, s innen vették át a Titkárságra.) Politikailag csekély értékű, de szakmai kitüntetésnek minősülő állást kapott Gaál András az Egészségügyi Szekcióban (1927–1933), valamint Steller Mária a Szociálpolitikai Szekcióban (1935–1938). Rajtuk kívül még Dobiecki Sándornak sikerült 1929-ben megszereznie egy egyéves gyakornoki állást a Közgazdasági és Pénzügyi Szekcióban. Ugyancsak a Titkárság alkalmazottja volt – teremszolgaként – a korábban az előkelő genfi Hôtel Beau-Rivage titkáráként dolgozó Albert Kálmán (1926–1940).

Tévedés volna azonban azt hinni, hogy ez az aránytalanság Magyarország ellen irányult. Inkább arról volt szó, hogy általában a Nemzetek Szövetsége két hivatalos nyelvét, a franciát és az angolt jól beszélő, illetve a magas tagdíjat fizető államok polgárait részesítették előnyben, így a legtöbb kis állam, illetve a vesztes országok alureprezentáltak maradtak. A tagállamok 46%-a (29 ország) évi átlagban legfeljebb egy tisztviselővel, további 8 tagország pedig egyáltalán nem képviseltette magát a Titkárságon. Ezzel szemben az Egyesült Államok – a világszervezeten kívül maradó országok közül egyetlenként – mindvégig számos hivatalnokot delegált a világszervezetbe: évi átlagban 5 tisztviselője dolgozott a Titkárságon – általában az átlagnál fontosabb pozíciókban (Függelék, 3. táblázat).

A Nemzetek Szövetsége nagyjából a Titkárság feladatköreivel párhuzamos struktúrában működő úgynevezett kisegítő szervezeteiben elsősorban nem politikusok vagy hivatalnokok, hanem inkább szakterületük elismert tekintélyei kaptak helyet. Ők döntően tanácsadói, szakértői feladatokat láttak el a nemzetközi gazdasági, egészségügyi, kulturális és szociális együttműködés, valamint a leszerelés terén. E testületek munkájában húsz magyar állampolgár vett részt, többnyire szerényebb posztokon. Köztük volt Johan Béla és Korányi Sándor báró orvos, Bartók Béla zeneszerző, Tormay Cécile író és Teleki Pál gróf mint geográfus.

Magyar vonatkozású ügyek a Nemzetek Szövetsége előtt

Bár a magyar kormány már 1920-ban kinyilvánította a világszervezethez való csatlakozási szándékát, ez korántsem a népszövetségi szellemmel való azonosulásból fakadt. A magyar diplomácia elsősorban az érdekérvényesítés eszközt látta

90.000 frankos, kiadói tevékenységre irányuló költségvetését én kezelem, én állítom össze minden évben a programot, és természetesen minden szöveg és kézirat az én kezemen megy át, mert a technikai kivitelezést is én irányítom. Ily módon egyfelől sok mindent megváltoztathattam, ami a győztesi mentalitásból kifolyóan sértette a legyőzött nemzetek, illetve tagállamok érdekeit, vagy nem volt méltányos – másfelől, ha direktre nem is folytam bele minden szöveg készítésébe, az a köztudat, hogy a szövegeknek az én kezemen is keresztül kell menniök, szerintem feltétlenül befolyásolta a szerzőket.” – Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Hóman Bálint iratai (a továbbiakban: OSZK Kt. Fond 15), 108. sz. 2. f. Radisics levele Vörösmarty János külügyminiszter-helyettesnek. Genf, 1939. máj. 27. (Másolat.)

a Nemzetek Szövetségében, és annak fórumain mindvégig igen nagy aktivitást mutatott a Magyarországot közvetlenül érintő ügyekben, rendszerint valamilyen jogsérelem vagy hátrányos helyzet kiküszöbölése céljából. Ilyen ügy volt az államhatárok végleges megállapítása, a szomszéd országokban élő magyar kisebbségek sérelmeinek orvoslása, a gazdasági krízisből való kilábalást segítő kölcsönfelvétel, az elcsatolt területeken eredetileg magyar birtokban lévő vasúttársaságok tulajdonjogának méltányos rendezése, a magyar haderő ütőképességének a többi ország hadseregéhez való arányosítása, a magyar állampolgárok szomszéd országokban fekvő birtokainak kisajátításáért fizetendő méltányos kártérítés megszerzése, valamint a trianoni békeszerződés konszenzusos módosítása. Más ügyekben viszont a kormányzat védekezni kényszerült – például azokkal a vádakkal szemben, hogy az egyetemi hallgatók felvételét nemzetiségi-felekezeti kvótához kötő *numerus clausus* törvény alkalmazásával hátrányosan diszkriminálja az izraelita vallásúakat; hogy segítséget nyújtott egy francia frankot hamisító csoportnak; hogy titokban fegyvereket vásárolt Olaszországtól; hogy támogatta a Sándor jugoszláv király elleni merénylet végrehajtóit.

Ugyanakkor a nemzetközi kooperáció általános jelentőségű ügyei, a politikai, jogi, gazdasági, kulturális, egészségügyi, szociális és humanitárius együttműködés iránt Magyarország meglehetősen csekély érdeklődést tanúsított, ellentétben olyan szintén kis országokkal, mint Csehszlovákia, Hollandia, Írország és a skandináv államok, amelyek nagyobb bizalmat és rokonszenvet tápláltak a népszövetségi gondolat, a széles körű nemzetközi együttműködés eszméje iránt.

A „magyar ügyek” kedvező megoldása érdekében Magyarországnak természetesen támogatókra volt szüksége. A Nemzetek Szövetségén belül nem volt jellemző a kis államok közötti tartós regionális együttműködés; ha ilyen mégis kialakult, akkor az vagy távoli régiókat érintett (egyes dél-amerikai államokat), vagy éppen ellenséges volt Magyarországgal szemben (kisantant). A magyar külpolitika érdekérvényesítésének sikere tehát általános, elvi kérdésekben (például határrevízió, leszerelés/felfegyverzés, kisebbségvédelem) a Közgyűlés tagjainak megnyerésétől függött, a konkrét vitás ügyekben viszont az operatív testület, a Tanács tagjainak támogatását kellett megszereznie. A Közgyűlésben együtt ülő tagállamok többsége végeredményben szintén a brit–francia tandemhez vagy annak valamelyik tagjához igazodott. Hatékony segítséget ily módon csak valamely nagyhatalomtól lehetett remélni, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a magyar kormánynak London és/vagy Párizs, vagy legalább valamely más állandó tanácstag támogatását kellett elnyernie.

A magyar diplomáciának szem előtt kellett tartania, hogy a nagyhatalmak közül Közép-Európában egyedül Franciaország rendelkezett tényleges politikai szövetségesekkel: a kisantant (Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia), valamint

Lengyelország az 1930-as évek közepéig lojális volt Párizshoz. A brit kormányzat inkább csak közvetve – a hatalmi egyensúly fenntartása erejéig – volt érdekelt a térség ügyeiben, de az említett országokkal London is jó kapcsolatokat tartott fenn. Németország és Olaszország ambicionálta ugyan közép-európai befolyásának növelését, a magyar kisebbségi és politikai ügyekben ritkán jutottak szóhoz, s akkor sem mindig a magyar törekvéseket pártolták. (A határmegállapítás során Róma inkább a kisantant államait támogatta, az optánsügyben nemigen exponálta magát, a titkos fegyverszállítás és a marseille-i merénylet ügyében – mint érintett állam – nem nyilvánított véleményt, 1937-ben pedig el is hagyta a világszervezetet. Németország szűkre szabott népszövetségi jelenléte idején magyar vonatkozásban főként nemzetiségi panaszok voltak napirenden, az ezekkel foglalkozó bizottságokban azonban Berlin – mint kisebbségi ügyekben érintett fél – nem vehetett részt.)

A Nemzetek Szövetsége operatív testülete, a Tanács által 20 év alatt tárgyalt összesen 44 politikai tárgyú vitából Magyarország hatban volt érintett – ennél több vitás ügye egyetlen tagállamnak sem volt.³² Ezek a népszövetségi lajstromban a következők voltak: 11. magyar–osztrák határmegállapítás (1922); 13. magyar–jugoszláv határmegállapítás (1922); 14. magyar–csehszlovák határmegállapítás (1922–1923); 16. magyar optánsok romániai birtokainak kisajátítása (1923–1930); 32. magyar–jugoszláv határincidensek (1934); 33. Magyarország felelőssége Sándor jugoszláv király meggyilkolásában (1934–1935). Foglalkozott továbbá a Tanács az 1928. január 1-jén Magyarországra érkezett tiltott fegyverszállítmány ügyével is, de rövid úton le is zárta azt a felelősség megállapítása nélkül.³³ Úgyszintén megfordultak a Tanács előtt 1926–1934 között a Magyarországtól elcsatolt területeken működő egyes vasútállalatokkal kapcsolatos ügyek is, de ezek rendszerint le is kerültek a napirendről. A határon túli magyar kisebbségek sérelmeivel kapcsolatban pedig mintegy száz panasz jutott el a világszervezethez – ennél csak a német kisebbségek fejtettek ki számottevően nagyobb aktivitást, míg a bolgár és az ukrán petíciók száma nagyjából a magyarokéhoz hasonló volt.³⁴

³² Az ügyeket rövid ismertetéssel együtt felsorolja: Essential Facts about the League of Nations. Tenth edition. (Revised.) Geneva 1939. 161–199.

³³ Ennek népszövetségi elintézéséről lásd ASdN 1928. Dir. Georges Ottlik. Genève 1928. 285–290.

³⁴ 1921–1939 között a Nemzetek Szövetségéhez mintegy ezer kisebbségi petíció érkezett: a kisebbségi panaszjelzés reformját megelőzőleg (1929. június 13. előtt) 410, ezt követően 1939. május 31-ig 583. – *Herbert von Truhart*: Völkerbund und Minderheitenpetitionen. Ein Beitrag zum Studium des Nationalitätenproblems. Wien–Leipzig 1931. 8. *** jegyz.; League of Nations Archives – Archives de la Société des Nations [Nemzetek Szövetsége Levéltára] (Genf) (a továbbiakban: LoNA–ASdN), Registry Files, 3931. d. 1933–1947, 4/5609/5609. sz. A Kisebbségi Szekció regisztere szerint ezek közül 493-at nyilvánítottak elfogadhatónak. – LoNA–ASdN Section Files, 400. d. 1–6. köt. Ugyanerre a forrásra támaszkodva a témával foglalkozó alapmű 473 elfogadott petíciót említ – *Sebastian Bartsch*: Minderheitenschutz in der internationalen Politik: Völkerbund und KSZE/OSZE in neuer Perspektive. Opladen 1995. 103.

A magyar ügyek közül először az új államhatárok végleges megállapítása volt napirenden. Ezzel kapcsolatban már a békeszerződés végleges szövegéhez csatolt kísérőlevél is elismerte, hogy a helyszíni vizsgálat „esetleg szükségessé fogja tenni, hogy egyes helyeken a szerződésben megállapított határt áthelyezzék”.³⁵ A magyar kormány azonban nem csupán „egyes helyeken” kívánt határkiigazítást elérni, hanem – a délszláv államot kivéve – a határok egész hosszában mélyen az etnikai határokon túl fekvő területeket is visszakövetelt. A teljes magyar igény meghaladta a 44 ezer km²-t, s a visszacsatolandó 3,3 millió lakosnak alig 49%-a volt magyar anyanyelvű az 1910. évi népszámlálás adatai szerint. A magyar–osztrák és a magyar–csehszlovák határbizottság módosító javaslatainak többségét a Tanács 1922 szeptemberében, illetve 1923 áprilisában jóváhagyta. A magyar–jugoszláv határbizottság 27 vendvidéki település visszacsatolásának javaslatát tartalmazó indítványa szintén a Tanács elé került, a jugoszláv kormány elzárkózása miatt azonban a testület közbenjárása eredménytelen maradt. A magyar–román határbizottság 4 település visszacsatolását javasolta, ám ez ellen mindkét érintett fél elvi alapon tiltakozott, így a javaslat nem is került a Tanács elé. Bár a határ-megállapítás végső egyenlege magyar szempontból kedvező volt – a trianoni határvonalhoz képest Magyarország 12 települést visszacapott, egyet elveszített, területe 465 km²-rel, lakossága mintegy 8 ezer fővel gyarapodott – a magyar kormány és a közvélemény mégis becsapottnak érezte magát, hiszen ez a benyújtott területi igény alig 1%-át tette ki.³⁶

S még e csekély siker eléréséhez is szakadatlan aprómunkára és erőteljes lobbitevékenységre volt szükség, ami plasztikusan mutatja meg, milyen akadályok tornyosultak a háborúban vesztes, katonailag és gazdaságilag meggyengült, politikailag elszigetelt Magyarország érdekérvényesítési kísérletei előtt. Ezt érzékelteti az alábbi rövid esettanulmány, amely két, Csehszlovákiának szánt, összesen 37 km²-en

³⁵ Az ún. Millerand-levél hivatalos magyar fordítását közli Az 1920. évi február hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés irományai VI. Bp. 1921. 156. sz. 329–334. Idézetek: 332.

³⁶ *Zeidler Miklós*: Határmegállapítás – Magyarország új határainak kijelölése. In: *Trianon enciklopédia*. Szerk. Ablonczy Balázs et al. Bp. 2023. 73–77.; *Suba János*: Magyarország határának kitzűzése és felmérése 1921–1925 között. A határmegállapító bizottságok működése. Bp. 1999. (Suba e monográfiájában és tanulmányaiban mind a négy magyar határbizottság tevékenységével foglalkozik, kutatásai azonban főként a határkijelölés technikai mozzanataira összpontosulnak.) A magyar–csehszlovák határról lásd *Zeidler Miklós*: Somoskő és Somoskőújfalu visszatérése (1920–1924). In: *A történelem bennünk él*. Tanítványi tisztelettel Romsics Ignácnak. Szerk. Bödök Gergely – Gali Máté. Bp. 2022. 453–479. A magyar–osztrák határról lásd *Zsiga Tibor*: „Communitas fidelissima” Szentpéterfa – A magyar–osztrák határmegállapítás 1922/23. Szombathely 1993. A magyar–jugoszláv határról lásd *Bacsa Gábor*: A magyar–jugoszláv (S. H. S.) határ megállapítása és kitzűzése. Bp. 1998. A határmegállapító bizottságok munkájától függetlenül került sor a Sopron környéki népszavazásra, amelynek révén 1921 decemberében 9 település, 257 km²-es terület és 50 ezer lakos került vissza Magyarországhoz. Erről bővebben lásd *Ormos Mária*: Civitas fidelissima. Népszavazás Sopronban, 1921. Győr 1990.

elterülő, 96,5%-ban magyarlakta község, az 1910. évi népszámlálás szerint 1867 fős Somoskőújfalu és a 691 lelkes Somoskő visszatérésének történetét ismerteti.³⁷

A trianoni béke magyar szempontból minél kedvezőbb végrehajtásáért folytatott lobbitevékenység részeként 1920 szeptemberében a kormány Magyarországra hívta Charles Daniélout, aki a békeszerződés ratifikálásának előadója volt a francia képviselőházban.³⁸ Az októberi tanulmányút során elvitték Esztergomba és Salgótarjánba is, hogy személyesen győződhessék meg a magyar–csehszlovák államhatár „abszurditásáról”. E tekintetben különösen az október 24-i kirándulás bizonyult sikeresnek, ahol Daniélou kijelentette: „proponálni fogja a határnak az etnográfiai adatokkal megegyező megváltoztatását”.³⁹ Jelentésében – amelyet terjedelmes előszóval ellátva később könyv alakban is kiadott – Daniélou csakugyan kitért arra, hogy a békekonferencia a kísérőlevélben „teljes felhatalmazást adott a határmegállapító bizottságoknak arra, hogy – már az európai béke védelmében is – határkiigazítást eszközöljenek ott, ahol az etnikai és a gazdasági helyzet ezt megköveteli”. Ám azt nem tartotta valószínűnek, hogy e módosítások nagy kiterjedésűek lehetnének.⁴⁰ Daniélou azonban hamarosan lemondott előadói megbízatásáról, mert a francia külügyminisztériumban kapott magas besorolást, az új képviselőházi előadó (Charles Guernier) pedig a párizsi magyar diplomaták próbálkozásai ellenére – a szenátus kirendelt előadóihoz hasonlóan – nem mutatott megértést a magyar álláspont iránt.

Később, 1921–1922 folyamán a Magyar–Csehszlovák Határmegállapító Bizottság működése idején nyílt jó alkalom a magyar igények érvényesítésére. A magyar határbiztos (Tánczos Gábor) a tárgyalások idején és a személyes megbeszélések során közvetlenül is kísérletet tehetett a bizottság brit elnöke, valamint a japán, a francia, az olasz tagok meggyőzésére. Tánczos 1921. augusztus 2-án 26 ezer km²-es területigényt jelentett be – az 1910. évi népszámlálás szerint itt 1,8 millió fő élt (köztük 52,9% magyar anyanyelvű) – merőben demonstratív céllal, hiszen annak teljesülésében maga sem reménykedhetett. Sőt, a tárgyalásorozat végén – amely egy alkalommal csaknem ökölharccá fajult Tánczos és Giulio Pellicelli olasz határbiztos között – már csak a Salgótarjántól északra fekvő két község (Somoskő, Somoskőújfalu) visszaszerzésére volt remény. Ebben az ügyben sikerült megszerezni a brit és a japán fél támogatását, így a bizottságban 1922. március 29-én szavazategyenlőség alakult ki. A következő fél év során a magyar és a csehszlovák diplomaták a nagyhatalmak külügyminisztériumaiban és a Nagykövetek Tanácsánál kilincseltek – sikertelenül. Újabb szavazategyenlőséget

³⁷ Erről bővebben lásd *Zeidler M.*: Somoskő és Somoskőújfalu visszatérése i. m.

³⁸ Ez irányú tevékenységéről lásd *Zeidler Miklós*: A Daniélou-misszió. *Századok* 154. (2020) 675–723.

³⁹ Uo. 717.

⁴⁰ *Charles Daniélou*: *Le traité de Trianon*. Paris 1923. 63., 69., 160–161. (A szerző fordítása.)

követően végül október 27-én a brit Wilfrid Carey döntött az ügyben – elnöki voksával – a magyar követelés javára, s a határbizottság javaslata ebben a formában került előbb a Nagykövetek Tanácsa, majd a Nemzetek Szövetsége Tanácsa elé.

A januári tanácsi ülészakra való felkészülés idején a külügyminisztériumban számba vették az akkor francia elnöklet alatt álló, belga, brazil, brit, japán, kínai, olasz, spanyol, svéd, uruguayi tagokból álló testület várható attitűdjét. Ehhez Vest Fedor báró, a Politikai Osztály fiatal munkatársa – ekkor egyben a Határmegállapító Központ helyettes vezetője – készített meglehetősen szabadszájú feljegyzést, amelyben arra is kitért, miképpen lehetne a tanácstagokat a magyar álláspont felé hajlítani.⁴¹ (A javaslatok hatékonyságát csökkentette, hogy a januári értekezlet csak előkészítő jellegű volt, a döntés az immár brit elnöklet alatt lebonyolított áprilisi tanácsülésre maradt, amelynek személyi összetétele is részben megváltozott.)

„Da Gama⁴² elnök nagyon derék és felette szertartásos öregúr, nekünk igazi jó-akarónk, de a Tanácsban nagy súlya nincs. Vele mindent a legbizalmasabban lehet megbeszélni.

Hymans⁴³ belga miniszter (nemzeti szocialista) lesz az ügy előadója, tehát a legfontosabb ember. Sovén antantpolitikus, de nem igazságatlan. Vigyázni kell, mert ravasz fiskális, és szereti az embert »engedékenységre« presszionálni, azonkívül sokszor felületesen tanulmányozza az iratokat. Vele külön kell az ügyet megbeszélni. Munkatársa Melot⁴⁴ belga követ, vele is illik jóban lenni.

Balfourtól⁴⁵ úgy félnek, mint a tűztől a rossz nyelve és a fenomenális vitakozóképessége miatt. Ha az »öreg« opponál, sok kicsinált határozattól kell eltekinteni. Sajnos ő többnyire statizál,⁴⁶ azonban bennünket érdeklő ügyeket eddig jóindulattal figyelte. Fontos a kabinetfőnökéhez valami tuyau-⁴⁷ találni és a dolgót a szájába rágni.

Blanco⁴⁸ (Uruguay) most szerepel először a Tanácsban. A Népszövetség legnagyobb strébere. Szereti magát hallani, de határozottan intelligens ember, azonkívül Dél-Amerikát képviseli, és tekintettel a déli államok nagy számára,

⁴¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), K 478 Határmegállapító Központi Iroda, Általános iratok (1921–1925) (a továbbiakban: K 478), 6. cs. 28. t. sz. n. (1474–1475. p.) Vest Fedor báró feljegyzése, d. n. [Bp., 1923. január]. (A szöveget a mai helyesírási szabályok szerint közöljük, az elütéseket korigáltuk.)

⁴² Domício da Gama londoni brazil nagykövet, az ügy előadója.

⁴³ Paul Hymans belga államminiszter.

⁴⁴ Joseph Mélot diplomata, a belga külügyminisztérium népszövetségi irodájának vezetője.

⁴⁵ James Balfour brit politikus. Az 1923. április 17-i tanácsülésen már Sir Edward Wood (a későbbi Lord Halifax külügyminiszter) képviselte az Egyesült Királyságot.

⁴⁶ Itt: kiegyensúlyoz, lecsillapít.

⁴⁷ Kollokvális szóhasználatban: bizalmas tipp.

⁴⁸ Juan Carlos Blanco uruguayi diplomata, politikus. Az 1923. április 17-i tanácsülésen már Alberto Guani diplomata, politikus képviselte Uruguayt.

feltétlenül tekintélye lesz. A dél-amerikaiak eddig is legőszintébb barátaink voltak a Népszövetségben, tehát felteszem, hogy Blanco ügyünk iránt érdeklődni fog, és bizonyára meg lesz tisztelve, ha arról külön informáljuk. Blanco párizsi követ.

Spanyolország képviselője Quiñones de León⁴⁹ párizsi nagykövet, feltétlen barátunk. Joviális ember, és jobban szeret erotikával, mint politikával foglalkozni. A Tanácsban nem nagyon kérdezik.

Branting⁵⁰ először vesz részt a tanácsülésen. Súlyos, komoly ember.

Isiit⁵¹ feltétlenül alaposan informálni kell. Érdekünkből semmit sem fog kezdeményezni, de ha vitás lesz a döntés, mellettünk szavaz.

Csodálatosképp az eddig határügyekben a franciák (valószínűleg Hanotaux⁵²) mellettünk foglaltak állást.

Imperiali⁵³ (Olaszország) valamennyi között a legkellemetlenebb. Kötelességének tartja, hogy mindig felszólaljon és mindig aranyos közéletet javasoljon. Ő fogja a legabszurdabb megoldást proponálni. Remélem, a fasiszták már kilökték.

A kínai⁵⁴ derék turáni rokon.

Nagyon fontos emberek Mantoux⁵⁵ és Abraham.⁵⁶ Velük kell a legtöbbet érintkezni, és legelőször is náluk tisztelegni. Mind a kettő roppant kedves, okos és rokonszenves zsidó, Velük lehet őszintén beszélni. Mellettük még a titkárnőket sem szabad elhanyagolni. (Mme Spiller⁵⁷ és Miss Macdonald.⁵⁸)

Hasznos tudnivaló: a Népszövetség a tanárok szövetsége, és szörnyen haragszik a diplomatákra, valamint katonákra.

Sir Eric Drummondnál, a vezértitkárnál ünnepélyes látogatást kell tenni. Ő nagyköveti rangban van, tehát *quasi* kihallgatást kell tőle kérni. Egész kedves ember, és oly horribilis fizetése van, hogy valóban tiszteletre méltó.”

Magyar részről tehát elsősorban brit, brazil, kínai, spanyol és uruguayi, esetleg belga és japán támogatásra számítottak. A várakozások csak részben igazolódtak

⁴⁹ José Quiñones de León párizsi spanyol nagykövet.

⁵⁰ Hjalmar Branting svéd miniszterelnök.

⁵¹ Isii Kikudzsiro vikomt japán diplomata. Az 1923. január 31-i és április 17-i tanácsülésen nem ő, hanem Adacsi Mineicsiro brüsszeli nagykövet képviselte Japánt.

⁵² Gabriel Hanotaux francia politikus. Az 1923. januári tanácsülésen azonban René Viviani szenátor, áprilisban pedig Jean Gout, a külügyminisztérium népszövetségi osztályának vezetője képviselte Franciaországot.

⁵³ Guglielmo Imperiali márkai olasz szenátor. 1923 januárjában Antonio Salandra parlamenti képviselő, áprilisban pedig Carlo Garbasso berni olasz követ képviselte Olaszországot.

⁵⁴ Tang Caj-fu római kínai követ.

⁵⁵ Paul Mantoux, a Politikai Szekció francia igazgatója.

⁵⁶ Gerald Abraham, a Politikai Szekció brit tagja.

⁵⁷ Nina Spiller, a Politikai Szekció brit szekciótitkára.

⁵⁸ Elaine MacDonald, a Politikai Szekció brit gyors- és gépíró titkárnője.

be. Vestnek már a tanácsi képviselők személyét is csak félig sikerült eltalálnia, ő ugyanis az 1922. őszi ülészekre akkreditált személyek listájából indult ki.⁵⁹ Az 1923. április 17-i tanácsülésre vonatkozó hiteles beszámolók szerint a brit, a brazil, a kínai és a svéd tanácsstag a magyar, míg a belga, a francia, az olasz küldött a csehszlovák álláspontot támogatta, a japán, a spanyol és az uruguayi delegátus pedig – francia javaslatra – az állandó katonai albizottság véleményének kikérését szorgalmazta.⁶⁰ Az Édouard Réquin francia ezredes vezette szakértőbizottság április 20-án készítette el határjavaslatát. Április 23-án a Tanács elfogadta ezt, s úgy rendelkezett, hogy a két település déli, lakott részét Magyarország visszakapja, viszont az 5–600 méteres északi magaslatok (Láz-oldal, Sátoros-hegy, somoskői Várhegy, Medves-magossa), valamint a Krepuska Géza tulajdonában lévő somoskői bazaltbánya és a somoskőújfalui állami trachitbánya Csehszlovákiánál marad. A katonai szempontú érvelés szerint csak ez a megoldás biztosítható a kellő védelmet a csehszlovák oldalon futó Somoskőújfalú–Fülek vasúti szakasz számára. A határvonalat ezután Réquin és Mantoux közösen vitte térképre, amit da Gama jóvá is hagyott.⁶¹

Az éveken át tartó, különböző testületekre és személyekre kiterjedő nyílt és bizalmas diplomáciai lobbitevékenység, amely Daniélou esetében fáradozásainak anyagi honorálását is magában foglalta – s amelynek feltehetőleg igen intenzív brit és olasz vonatkozásaira itt ki sem tértem⁶² –, csupán annyi kézzelfogható eredménnyel járt, hogy az 1930. évi census szerint 2342 fős Somoskőújfalú és a 799 lelkes Somoskő, valamint az időközben 20 km²-re zsugorodott terület erdősegei és bányakincsei újra Magyarországot gyarapították.

Hasonló nehézségekkel szembesült a magyar diplomácia a Nemzetek Szövetsége különböző fórumai elé került többi magyar vonatkozású ügy minél kedvezőbb

⁵⁹ Az 1923. január–februári és áprilisi tanácsi ülésszak résztvevőinek listáját lásd ASdN 1920–1927, 982–983.

⁶⁰ Ministère des Affaires Étrangères, Archives Diplomatiques [Külgügyminisztérium, Diplomáciai Levéltár] (Paris – La Courneuve), Service Français de la Société des Nations (1917–1940) (a továbbiakban: MAE AD SFSdN), 282. köt. 71. p. A francia külgügyminisztérium népszövetségi osztályának feljegyzése, d. n. [Párizs/Genf, 1923. ápr.]; MNL OL K 479 Határmegállapító Központi Iroda, Miniszterelnökségtől áttett iratok (1920–1944) (a továbbiakban: K 479), 3. cs. 1922–XL–39–2947(3433)/M. E. sz. 7–9. p. Táncoz bizalmas jelentése a HK-nak. Győr, 1923. ápr. 27. (másolat); MNL OL K 478, 8. cs. 1923–5513. sz. 353. p. Vest bizalmas jelentése Daruváry Géza külgügyminiszternek. Bp., 1923. ápr. 30.

⁶¹ MAE AD SFSdN, 282. köt. 72–73. p. A francia külgügyminisztérium népszövetségi osztályának feljegyzése, d. n. [Párizs/Genf, 1923. ápr.] Vö. *Zeidler M.*: Somoskő és Somoskőújfalú visszatérése i. m.

⁶² Egy levélből mindenesetre tudható, hogy „a fascistákkal nexusban álló társadalmi szervezeteink felhívták arra olaszországi elvtársaik figyelmét”, hogy Pellicelli, valamint Teodoro Paolotti, a magyar–román határbizottság olasz tagja barátságtalan tevékenysége „mekingatja Magyarországnak Olaszországgal iránt táplált bizalmát”. – MNL OL K 481 Magyar–Csehszlovák Határmegállapító Bizottság, Általános iratok (1921–1925) (a továbbiakban: K 481), 11. d. 1404/1922. sz. 1475. p. Vest szigorúan bizalmas leirata Táncoznak. Bp., 1922. nov. 17.

elintézése esetében is. Ezek némelyike jól dokumentált, jóllehet a régebb keletű művekben a felhasznált külföldi forrásanyag – a korabeli utazási és kutatási nehézségek miatt – szűk körű vagy teljesen hiányzik. Más témákban a kutatások még csak kezdeti eredményekig jutottak, vagy – az elcsatolt területen működő vasúttársaságok tulajdonjoga és működtetése kapcsán – el sem indultak.⁶³

Nem politikai, hanem gazdasági ügyként került a Tanács elé a nagy összegű nemzetközi kölcsön folyósítására, valamint a jóvátételi terhek fedezetéül szolgáló állami bevételek zárolásának feloldására vonatkozó magyar kérelem.⁶⁴ A jelentős belső és külső adóssággal terhelt, erősen deficitcses költségvetésű, súlyos inflációtól sújtott magyar gazdaság önerőből képtelennek látszott kilábalni a válságból, ezért a Bethlen-kormány – brit pénzügyi körök javaslatára – 1923 tavaszán a Nemzetek Szövetségénél kezdett tapogatózni, hogy az 1922. évi osztrák államkölcsönhöz hasonló konstrukció segítségével konszolidálja pénzügyeit. A kisan-tant és Franciaország ellenkezése miatt a Tanács csak 1923 őszén adott utasítást a Pénzügyi Szekciónak, hogy a magyar kormánnyal együtt dolgozza ki a gazdasági stabilizáció és az ehhez szükséges nemzetközi kölcsönfelvétel tervét. A stabilizációs program fő elemeit (költségvetési kiadások csökkentése, bevételek emelése, a bankjegykibocsátás monopóliumával rendelkező független jegybank felállítása, nemzetközi kölcsönfelvétel) az 1924. évi IV–VI. tc. tartalmazta, amelyeket a Nemzetgyűlés 1924 tavaszán fogadott el. (A Jóvátételi Bizottság éppen ekkor rótta ki Magyarországra fizetési kötelezettségeinek első részét, ugyanakkor engedélyezte, hogy a magyar állami bevételek bizonyos tételei – megfelelő megosztással – egyszerre szolgáljanak az éves jóvátételi összegek, illetve az adósságszolgálat fedezetéül.) A meglehetősen szigorú – de a magyar gazdaság rossz állapotának megfelelő – feltételek mellett felvett 250 millió aranykoronás kölcsön segítette el-tüntetni a költségvetési deficitet, az adók növelésével és a tömeges elbocsátásokkal pedig sikerült tartósítani a költségvetés egyensúlyát. A kétéves stabilizációs program végrehajtását Jeremia Smith népszövetségi biztos ellenőrizte, aki 1926-ban kedvező jelentéssel zárta le budapesti misszióját. (Amikor 1931-ben a magyar nemzetgazdaság megint krízishelyzetbe került, Magyarország újra a Nemzetek Szövetségéhez fordult segítségért. A pénzügyi krízist ezúttal nem az infláció,

⁶³ A magyar vonatkozású ügyek népszövetségi tárgyalásáról bővebben lásd a Magyarország és a Nemzetek Szövetsége című tanulmányomat, amely várhatóan 2025-ben jelenik meg a Hornyák Árpád és Romsics Gergely szerkesztésében készülő, Magyarország bilaterális kapcsolatai a Horthy-korszakban munkacímét viselő kötetben.

⁶⁴ Sz. Ormos Mária: Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése. Bp. 1964; Péteri György – Pécsi Vera: A Magyar Nemzeti Bank alakításának nemzetközi és belföldi előzményei. In: A Magyar Nemzeti Bank története I. Szerk. Bácskai Tamás. Bp. 1993. 501–585.; Peterecz Zoltán: Jeremia Smith és a magyar népszövetségi kölcsön, 1924–1926. Egy jenki pénzügyi ellenőr története a Magyar Királyságban. Debrecen 2018.

hanem az időközben felszaporodott hatalmas államadósság és a nyomában felépő fizetésképtelenség idézte elő. Az államcsődöt ugyan sikerült elhárítani, de a büdzsé csak 1937 elejére került egyensúlyba. Ekkor állapodott meg a kormány a hitelezőkkel az adósságok nagy részének rendezéséről, a fennmaradó tartozások végleges rendezésére vonatkozó tervét pedig a Nemzetek Szövetsége kölcsönügyi bizottsága elfogadta.)

Hosszú viták (1923–1930) után politikai és nemzetközi jogi szempontból is sikerrel zárult a szomszéd országokban számottevő földtulajdonnal rendelkező, de az impériumváltás után magyar állampolgárságot választó birtokosok ügye, akiknek földjeit a trianoni béke 250. cikkelyének megsértésével sajátították ki a kisantant államaiban, s azok fejében a piaci értéket meg sem közelítő kártalanítást kívántak fizetni. A Tanács előtt folyó vita Magyarország és Románia között zajlott, a végső döntés azonban magyar–jugoszláv és magyar–csehszlovák viszonylatban is precedenst teremtett. A kisajátítás a három országban összesen közel 1,3 millió katasztrális holdra terjedt ki – ez jóval több volt, mint az 1920. évi magyarországi földreform során gazdát cserélő birtoktömeg –, s a bíróságok végül 638 millió aranykorona értékű kártalanítást ítélték meg, ám abból a magyar államnak is részt kellett vállalnia (egyfajta „második jóvátétel” formájában). A kifizetések azonban lassan haladtak, s 1935–1940 között csupán 5,5 millió aranykorona, vagyis a megítélt kártérítésnek kevesebb mint 1%-a jutott el az igénylőkhöz, a második világháborút követően pedig a folyamat végleg leállt.⁶⁵

Sokkal rövidebb ideig, mindössze öt hónapig tartott az osztrák–magyar határon 1928. január 1-jén újév napján leleplezett, Olaszországból érkező fegyverszállítmány ügye. Az első hírek azonnal nemzetközi botránnyá terebélyesedtek, hiszen a trianoni béke értelmében Magyarország nem importálhatott hadianyagot. A kisantant államai február 2-án fel is kérték a Nemzetek Szövetsége Tanácsát az ügy kivizsgálására. A sebtében felállított holland–finn–chilei hármas bizottság április közepén katonai szakértőket küldött Magyarországra, akik azonban a rátóti állomáson veszteglő vagonokban már csak ócskavasat találtak. A bizottság arra gyanakodott, hogy az eredeti szállítmányt időközben eltüntették és használhatatlan hadianyaggal helyettesítették, a magyar kormány viszont tagadta ezt, bizonyításra pedig nem volt mód. A Tanács június 7-i ülésén megállapította ugyan a hadianyag-csempészet tényét, de csupán sajnálkozását fejezte ki, amiért a magyar kormány nem értesítette arról hamarabb a világszervezetet. A magyar kormány így elkerülte az elmarasztalást, jóllehet a szállítmányt bizonyára csakugyan

⁶⁵ *Berkes Antal*: L'affaire des optants. Les enjeux nationaux et internationaux d'un différend roumano-hongrois. (Thèse de doctorat. Université de la Sorbonne Nouvelle Paris 3 / ELTE.) Paris–Bp. 2022. 537–547. A régebbi irodalomból lásd még *Nagy Elek*: Magyarország és a Népszövetség. Politikai tanulmány. Bp. 1925. 58–81.

a Honvédségnek szánták – az 1927 áprilisában megkötött olasz–magyar barátsági szerződés szellemében.⁶⁶

Kisebbségeknek tűnő, de sokak megélhetését veszélyeztető ügyben fordult a magyar kormány a Nemzetek Szövetségéhez 1934 tavaszán.⁶⁷ Az 1930-as évek elején a magyar–jugoszláv határszakaszon 22 ezer olyan gazda élt, akinek földbirtoka átnyúlt a határ túloldalára. E kettős birtokosoknak rendszeresen – az év egyes időszakaiban akár minden nap – át kellett lépniük a határt, hogy elvégezhessék a mezőgazdasági munkákat, s az is fontos volt számukra, hogy terményeiket azután vámentesen vihessék át a határon. Ehhez külön igazolványt kellett kiváltaniuk a két ország valamelyikében. Mindkét oldalon a magyar kettős birtokosok voltak nagy többségben, a délszláv állam viszont nem nézte jó szemmel az időnként rendkívül élénk forgalmat, s határőreik nemegyszer a megfelelő papírokkal rendelkező gazdákat is visszafordították. A királyi diktatúra bevezetését követően kiéleződött a horvát–szerb ellentét, a belgrádi kormány pedig egyre gyakrabban vádolta Magyarországot azzal, hogy a kishatárforgalmat fegyverek és propagandaanyagok becsempészésére, illetve a horvát aktivisták („terroristák”) ki- és beléptetésére használja fel. A jugoszláv kormány 1932-ben szigorúan korlátozta a kettős birtokosok határátkelési jogát, 1934-ben pedig azt indítványozta, hogy a két ország rövid úton állapodjon meg a kettős birtokosok földjeinek kicseréléséről, illetve az esetleges kártalanításokról. A magyar kormány 1934 májusában a Nemzetek Szövetségétől kért segítséget Belgrád politikájával szemben, a Tanács viszont június 5-én kétoldalú tárgyalásokra szólította fel a feleket. A magyar kormány elégedett volt azzal, hogy sikerült tárgyalóasztalhoz ültetnie ellenfelét, és ez Belgrád számára sem jelentett nagy presztízsvesztést. 1934 júliusában meg is született az új egyezmény, amelyben Jugoszlávia lemondott a tömeges birtokcseréről, és újra megkönnyítette a kettős birtokosok határátlépését.

Jóval súlyosabb következményekkel fenyegető, de szintén rövid úton lezárt ügy volt a Tanács előtt a marseille-i királygyilkosság. Az 1934. október 9-én végrehajtott merényletben életét veszítette I. Sándor jugoszláv király, a rendőrség golyói pedig a király kocsijában ülő Louis Barthou francia külügyminiszter, valamint egy rendőr és két járókelő halálát okozták. Sándor gyilkosát a menetet kíséző egyik katonatiszt kardjával halálra sebezte. A merénylők kilétét nem sikerült teljes bizonyossággal megállapítani, de valószínűsíthető, hogy a gyilkos a Belső Macedón Forradalmi Szervezet bulgáriai macedón ügynöke, közvetlen segítője pedig az Usztasa Horvát Felszabadítási Szervezet tagja volt. Közismert volt, hogy

⁶⁶ *Zsiga Tibor*: A szentgotthárdi fegyverbotrány. Szombathely 1990.

⁶⁷ A kérdéstől bővebben lásd *Hornnyák Árpád*: A kettős birtokosság intézménye a magyar–jugoszláv határon a két világháború között. In: *Uő*: Találkozások – ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből. Pécs 2010. 61–73.

e két szervezetet a Jugoszlávia felbomlásában érdekelt olasz és kisebb mértékben a magyar kormány is támogatta. A Tanács azonban csak Magyarország felelősségét firtatta, mert az ekkor még a német és a nyugati orientáció között ingadozni látzó Mussolinin nem akarta Hitler karjaiba kergetni. A merénylet ráadásul a lehető legsúlyosabb következményekkel fenyegetett, hiszen még mindenki jól emlékezett arra, hogy két évtizeddel korábban a Habsburg trónörökös meggyilkolása nyomán kirobbantott konfliktus hetek alatt európai, majd rövidesen világméretű háborúvá eszkalálódott. Jugoszlávia Magyarországot vádolta a merénylet előkészítésével, és teljes elégtételt követelt, ám a nagyhatalmak szigorú közbelépése és a kisantant másik két államának fokozatos kihátrálása miatt visszakoznia kellett. A belgrádi kormány így csupán annyit tett, hogy 1934. november 22-én panaszszal fordult a Nemzetek Szövetségéhez, amelyben Magyarországnak a merényletért viselendő felelősségét hangsúlyozta, amelyhez azután Prága és Bukarest is csatlakozott. A Tanács december 7–10. között tárgyalta a jugoszláv beadványt, s kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy Belgrád vádjait még Párizs, Prága és Bukarest is csak félszívvvel támogatja, a Tanács többi tagja pedig a konfliktus elsimításában érdekelt. A Magyarországot képviselő Eckhardt Tibor a háttértárgyalásokra hivatkozva már a végső döntés előtt számjeltáviratban nyugtatta meg a külügyminisztériumot, mely szerint: „Tanács semmiféle megrovó határozatot nem hoz, vizsgálatot nem rendel el, ügyet véglegesen, még mostani tanácsüléssel lezárja. Egyetlen konzekvencia a nemzetközi terrorizmus elleni nemzetközi egyezmény megkötése lesz.”⁶⁸ Magyarország valóban csupán mérsékelt elmarasztalásban részesült. A Tanács december 10-i határozatában elítélte a nemzetközi terrorizmust, és kilátásba helyezte ellenintézkedések kidolgozását, ezenkívül megállapította, hogy egyes alsóbb fokú magyar hatóságok feltehetőleg gondatlanul jártak el, ennek majdani kivizsgálásáról pedig jelentést kért. Ez később meg is történt: a magyar hatóságok három csendőrtisztet és két rendőrtisztet marasztaltak el a korábban Magyarországon megforduló jugoszláv állampolgárságú „emigránsok” tevékenységének hiányos ellenőrzése miatt.⁶⁹

A Nemzetek Szövetsége egész fennállása alatt visszatérő probléma volt az idegen fennhatóság alá került kisebbségek elleni diszkrimináció, amit a világszervezet nemzetközi kisebbségvédelmi szerződések megkötésével próbált orvosolni. A magyar kisebbségek védelmére vonatkozó, egybehangzó előírásokat az osztrák békeszerződésben (1919. szeptember 10.), valamint a Csehszlovákia (szeptember 10.), a Szerb–Horvát–Szlovén Állam (december 5.) és Románia (december 9.)

⁶⁸ MNL OL K 64 Külügyminisztérium, Politikai Osztály rezervált iratai (1918–1944) (a továbbiakban: K 64), 74. d. 1934–16/a–680. sz. 730. p.

⁶⁹ A népszövetségi eljárás menetét ismerteti *Ormos Mária*: Merénylet Marseille-ben. 2., jav., bőv. kiadás. Bp. 1984. 165–200.

által aláírt kisebbségvédelmi szerződésekben rögzítették. Ezeket 1920–1921 folyamán a Nemzetek Szövetsége saját garanciája alá vonta, ami lehetővé tette a kisebbségeknek, hogy megsértésük esetén Genfhez forduljanak panaszukkal.⁷⁰ E szerződések a 19. századi liberális felfogásra támaszkodva a különböző nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek számára garantáltak egyéni jogokat (törvény előtti egyenlőség, polgári és politikai jogok egyenlősége, nemzetiségi identitás, felekezeti szabadság, kisebbségi nyelvhasználat, oktatási, vallási és jótékonsági közkiadásokból való részesedés). A kisebbségvédelmi kötelezettséget vállaló államok maguk alkothatták meg erre vonatkozó jogszabályaikat, azok azonban nem állhattak ellentétben a szerződésekben foglalt előírásokkal. A magyar kisebbségek összesen mintegy 100 petíciót nyújtottak be a Nemzetek Szövetségéhez. Ezek több mint fele a román, egynegyede a csehszlovák, egyötöde pedig a jugoszláv kormány ellen irányult, míg Ausztria ellen egyetlen panasz sem érkezett. A beadványok mindhárom ország esetében főként a nemzetiségekre nézve diszkriminatív agrárreformok, iskolapolitikai jogszabályok és sajtórendelkezések, valamint a kisebbségi közösségi élet és a nyelvhasználat korlátozása ellen tiltakoztak. A csehszlovákiai magyar és ruszin kisebbség ezenkívül többször is sürgette a Prága által szerződésben megígért kárpátaljai autonómia bevezetését – magyar részről abban is bízva, hogy a területi öngazgatás idővel lehetőséget teremthet Kárpátalja Magyarországhoz való önkéntes visszacsatlakozására. A petíciók benyújtását a magyar kormány kezdettől fogva erősen pártolta, olykor a szövegezésben és a fordításban is segített, Genfben pedig igyekezett követni, sőt egyengetni a beadványok útját. A panaszok túlnyomó többsége azonban nem nyert kedvező elbírálást. Minden második petíciót formai vagy tartalmi okokból (például ismeretlen eredete, durva nyelvezete, jogi megalapozatlansága vagy redundáns, önismétlő jellege miatt) érvénytelennek nyilvánították, a maradék java részét pedig a bepanaszolt kormány megnyugtatónak ítélt válasza alapján *ad acta* tették. Közülük 20 év alatt csupán 2 magyar kisebbségi petíció került a Tanács elé, amely mindkétszer el is marasztalta a román kormányt. Az első ügy lezárását követően Bukarest 1925-ben 700 ezer aranyfrankos megváltást ajánlott fel a birtokaiktól megfosztott több mint kétezer bánági magyar telepesnek, ám az összeg oly csekély volt – a piaci érték alig 3%-a –, hogy azt minden hetedik panaszos visszautasította. A másik ügy az egykori csíki székely határőrök mintegy 100 millió aranyfrank értékű erdőbirtokainak kisajátítása volt. A tanácsi döntés 1932-ben részletesen felsorolta a panaszosoknak járó ingatlan- és pénzzuttatásokat, ezeket azonban a román kormány az újabb és újabb felszólítások ellenére is csak töredékesen teljesítette. Ezeknél a nagy nyilvánosságot kapott ügyeknél tulajdonképpen

⁷⁰ Utóbbiak szövegét közli *Zeidler M.*: Magyar kisebbségi petíciók i. m. 244–256.

szerencsésebb volt azoknak a Romániával szembeni petícióknak a kimenetele, amelyek alapján tanácsi tárgyalás nélkül is sikerült elérni egy-egy diszkriminatív törvényjavaslat vagy hatósági intézkedés visszavonását vagy módosítását.⁷¹

Jóval kisebb számban ugyan, de Magyarország ellen is érkeztek kisebbségi petíciók a Nemzetek Szövetségéhez a trianoni békeszerződés 54–60. cikkelyébe foglalt kisebbségvédelmi előírások megsértése miatti panasszal. Ezek közül egyedül a zsidó fiatalok egyetemi felvételének korlátozását célzó *numerus clausus* törvény került a Tanács elé.⁷² Az erre vonatkozó beadványokat két külföldi zsidó szervezet (Alliance Israélite Universelle, Joint Foreign Committee of the Jewish Board of Deputies and the Anglo-Jewish Association) küldte el Genfbe 1921 végén. A magyar zsidóság testületei nem csatlakoztak a beadványhoz, mert nem kívánták kisebbségi státuszuk védelmében hazájukkal szemben a trianoni békeszerződésre támaszkodni. Amint azt az Alliance vezetőinek is tudomására hozták: a „numerus clausus szerintük magyar belügyi kérdés, amelyet minden külföldi beavatkozás nélkül akarnak keresztény honfitársaikkal elintézni”, ezért „visszautasítanak minden külföldi beavatkozást, és a jobban felvilágosítandó magyar nemzeti közvéleménytől várják az igazságtalanság megszüntetését”.⁷³ A jogsértés ennek ellenére nyilvánvaló volt, így a Tanács – igaz, hosszú vizsgálódások után – 1925 szeptemberében napirendjére vette az ügyet. December 10-én Klebelsberg Kuno gróf kultuszminiszter ígéretet tett arra, hogy a kormány mielőbb kezdeményezi a törvény felülvizsgálatát, s addig is rendszeres jelentést küld az egyetemi hallgatók nemzetiségi és vallási részarányának alakulásáról. A hazai antiszemita és fajvédő körök megújuló tiltakozása miatt azonban a Bethlen-kabinet egyre halogatta a

⁷¹ Minderről bővebben lásd *Eiler Ferenc*: A két világháború közti nemzetközi kisebbségvédelem rendszere. *Pro Minoritate* 6. (1997). 3–4. sz. 64–90.; *Zeidler M.*: Magyar kisebbségi petíciók i. m. A korabeli szakmunkák közül lásd elsősorban A kisebbségi jogok védelmének kézikönyve. Bev. Wlassics Gyula. Összeáll. Baranyai Zoltán. 2. átd. kiad. Berlin 1925.

⁷² A numerus clausus népszövetségi tárgyalásáról lásd *N. Szegvári Katalin*: Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. A zsidó és nőhallgatók felvételéről. Bp. 1988. 167–176.; *Ladányi Andor*: A numerus clausus törvény 1928. évi módosításáról. *Századok* 128. (1994) 1117–1148.; *Kovács M. Mária*: Törvényről sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945. Bp. 2012. 175–194.; *Jóó András*: Hírünk a világban. Magyarország megtételének kérdései a francia sajtóban és a numerus clausus genfi tárgyalásai. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás 1. A Veritas Történetkutató Intézet és a Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség 2017. december 4-én, a budapesti Eötvös Collegiumban rendezett konferenciájának előadásai*. Szerk. Ujváry Gábor – Ligeti Dávid. Bp. 2018. 187–214.; *Jóó András*: „...ha Trianon nincs, akkor minden másképpen volna. Ezt méltóztassék Lucien Wolfnak megmondani...” Magyarország, a numerus clausus és Lucien Wolf. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás 2. A Veritas Történetkutató Intézet és a Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség 2019. január 15-én, a Veritas Történetkutató Intézet és Levéltárban rendezett konferenciájának előadásai*. Szerk. Ujváry Gábor. Bp. 2019. 73–101.

⁷³ Az AIU 1924. december 31-i nyilatkozatát idézi *Szabolcsi Lajos*: Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok. Szerk. Komoróczy Géza. S. a. r. Szabolcsi Miklós. Bp. 1993. 358.

törvény módosítását, s csak 1928. március 14-én – a fajvédők kudarcát hozó választások után – vitte azt keresztül. Az 1928. évi XIV. tc. nem zárta ugyan ki a diszkrimináció lehetőségét, de az új szövegezés – amely a szülők foglalkozása szerinti arányosságot írt elő a felveendő hallgatók körében – már nem eshetett kifogás alá a kisebbségvédelem szempontjából.⁷⁴ (Annak ellenére sem, hogy 1930-as években az antiszemitizmus újbóli erősödése azt eredményezte, hogy – amint azt az egyetemi hallgató statisztikák felekezeti adatai mutatják – a formailag enyhébb szabályozást az egyetemek a zsidóságra nézve hátrányosabban hajtották végre, mint az eredeti törvényt.)

Általánosságban megállapítható, hogy mindazokban az ügyekben, amelyekben a magyar fél valamilyen konkrét igénnyel lépett fel (határok módosítása, kisebbségi diszkrimináció megszüntetése, optáns birtokosok kártalanítása), csak egészen csekély eredményeket sikerült elérni. De enyhe volt a felelősségre vonás is azokban az esetekben (*numerus clausus* törvény, tiltott fegyverimport, marseille-i merényletben való közreműködés), amelyekben Magyarország elmarasztalása került napirendre. Mindez teljesen megfelelt a Nemzetek Szövetsége jellegzetes, a *status quo* megbolygatását lehetőleg kerülő, a mediáción és a kölcsönös kiegyenlítésen alapuló konfliktuskezelési gyakorlatának.

Ami pedig a nagyhatalmak állásfoglalását illeti, a várakozásoknak megfelelően Párizs többnyire a magyar kormány, illetve a magyar kisebbségek törekvései ellen foglalt állást, London viszont több alkalommal is legalább indirekt támogatást nyújtott a magyar félnek. Csupán a marseille-i merénylet keltette válság kezelésében volt teljes összhang a világszervezet két vezető hatalma között: ekkor a brit és a francia diplomácia egyfelől európai méretű konflagrációtól, másfelől az olasz–német közeledéstől tartva ellentmondást nem tűrő határozottsággal csendesítette le a bosszúért kiáltó kisantant kórusát, és Belgrád szempontjából kétségkívül sértő sietséggel zárta le a konfliktust. Ugyancsak közös brit–francia jóváhagyással történt az 1924. évi magyar államkölcsönnek a Nemzetek Szövetsége égisze alatt való megszervezése, ez a kompromisszum azonban nehezen, éles viták nyomán született meg.

Nem sikerült áttörést elérni a békeszerződés legsérelmesebb pontjainak felülvizsgálata – a trianoni határok módosítása és a fegyverkezési egyenjogúság – terén sem. A magyar kormány népszövetségi politikájának egyik legfontosabb törekvése volt, hogy a világszervezetben elismertesse: az Egyezségokmány 19. cikkelye alapján a trianoni békeszerződés módosítható. A „revíziós cikkely” értékét azonban csökkentette, hogy a világszervezet továbbra sem dönthetett a szerződések módosításáról, csak javasolhatta ezt az érintett államoknak, s még e javaslathoz

⁷⁴ Magyar Törvénytár. 1928. évi törvénycikkek. Jegyz. Térfy Gyula. Bp. 1929. 330–332.

is a tagállamok egyhangú szavazatára volt szükség, amire – természetesen – nem lehetett számítani. Az 1920-as években Peru, Bolívia és Chile – Tacna, Arica és Litoral tartomány területét érintő – határvitájában ugyan felmerült a 19. cikkely alkalmazása, az ügy azonban végül 1929-ben nem Genf, hanem Washington közvetítésével jutott nyugvópontra: Peru visszakapta az északi Tacnát, Chile megtartotta a déli Aricát. Bolívia pedig már korábban visszavonta igényét. Ám még ugyanebben az évben újra napirendre került a 19. cikkely aktualitásának kérdése, amikor a Közgyűlés I. Bizottságában a pekingi kormány képviselője a kínai kereskedelmet bénító, még az 1840-es években született szerződések megváltoztatását sürgette, és ennek kapcsán indítványozta a „revíziós cikkely” érvényességének megerősítését. A bizottságban Magyarország is támogatta a kezdeményezést, Tánczos Gábor pedig kijelentette, hogy e paragrafus a világszervezet épületének „egyik sarokköve”, s annak idején ez „adta meg nekünk az erkölcsi alapot a Nemzetek Szövetségébe való belépésre”.⁷⁵ Az indítványnak azonban nem lett komolyabb következménye: a Nemzetek Szövetsége csupán konstatacióval, hogy a 19. cikkely alapján a tagállamoknak joguk van az elavult vagy a világbékét fenyegető szerződésekre felhívnia a Közgyűlés figyelmét.

Ilyen kedvezőtlen körülmények között a magyar diplomácia nem kívánta elhamarkodottan erőltetni a revízió ügyét, s csupán arra szorítkozott, hogy olykor nagyobb közönség előtt is előadja a *status quo*-val kapcsolatos kritikáit. Az 1927. őszi Közgyűlésen Apponyi még szinte virágnyelven fogalmazott, amikor – a népszövetségi reformról szóló vitához csatlakozva – megállapította: „Ha a Népszövetségnek lesz bátorsága, hogy a fennálló nemzetközi jogot kritika alá vesse abból a szempontból, megegyezik-e az immanens igazság alapelveivel és a nemzetek nagy érdekeivel, akkor megteremthetjük a béke igazi, tartós és végleges művét. Egyedül ennek a korszaknak a végleges eljövetele fogja végleg lehetővé tenni a nemzetek egyetértését és a háború kiküszöbölését.”⁷⁶ Három évvel később, 1930. szeptember 15-én már nyíltabban, de ugyanazzal az idealizmussal – az egyetemes morál és a reálpolitika összehangolhatóságába vetett hittel – beszélt a revízió szükségességéről, szigorúan összhangba hozva mondanóját

⁷⁵ MNL OL K 107 Külügyminisztérium, A Nemzetek Szövetsége mellett működő magyar Titkárság, illetve Képviselői iratai (1919–1948) (a továbbiakban: K 107), 23. cs. 1929–21/c/1/a–sz. n. 1–2. f. Tánczos felszólalása a Közgyűlés I. Bizottságában. Genf, 1929. szept. 19. A kínai kezdeményezésről lásd uo. 21/c/1. t. sz. n., 4–10., 24–32. f. Gajzágó László jelentése Walko Lajos külügyminiszternek. Párizs, 1929. okt. 1. Vö. Nagy E.: Magyarország és a Népszövetség i. m. 132–133.

⁷⁶ Apponyi 1927. szeptember 8-i beszédét ismerteti MNL OL K 107, 22. cs. 1928–21/b–117. sz. Melléklet, 4–8. p. Tájékoztató a Nemzetek Szövetsége VIII. Közgyűléséről. Genf, 1927. okt. eleje (?) (másolat). Idézet: 7. p.

a nemzetközi jog érvényesülésével.⁷⁷ Kijelentette, hogy „a Duna-medence helyzetének megoldása kiemelkedően fontos Európa számára”, s hangsúlyozta, hogy „az organikus béke [...] nem azon az eszmén alapul, hogy egyes nemzeteket, amelyek pillanatnyilag gyengeségükben nem képesek nehézségeket támasztani, egy nagyobb hatalom vasalt csizmasarka alatt kell tartani, s meg kell akadályozni, hogy törekvéseik kielégítést nyerjenek, hanem egy olyan konstelláción, amelyben mindenkinek módja lesz megmutatni és tökéletesíteni a tehetségét, kifejtetni az ennek megfelelő tevékenységét, és elfoglalni a neki rendelt helyet az emberiség történetében. Amíg a fő gondunk és a fő célunk nem a »békének«, hanem ennek vagy annak a békének a megőrzése, munkánkat nem a Nemzetek Szövetsége szellemében végezzük.”⁷⁸

Ugyanebben a beszédében Apponyi a magyar külpolitika másik fő célkitűzését, a fegyverkezési egyenjogúság ügyét is megemlítette. Kiemelte, hogy „amíg az általános lefegyverzés ügye nincs megoldva, nem lehet kimondani, hogy a békeszerződéseket végrehajtották”, s hogy „azok részéről, akik e békeszerződéseket diktálták, [...] becsületbeli dolog, hogy megtartsák a legyőzött államoknak tett ígéretüket, miszerint egyoldalú lefegyverzésük csupán átmeneti rendelkezés”.⁷⁹ Apponyi lényegében az Egyezségokmány 8. cikkelyére hivatkozott, amely úgy rendelkezett, hogy „a béke fenntartása megköveteli a nemzetek fegyverkezésének csökkentését addig a legalacsonyabb fokig, amely az állam biztonságával és nemzetközi kötelezettségeknek közös eljárás útján megvalósítandó kikényszerítésével még összeegyeztethető”.⁸⁰ A győztes államok azonban nem óhajtották kockáztatni biztonságukat, így a leszerelés előkészítésére kiküldött közgyűlési szakbizottság tanácskozásai hosszú éveken át nem hoztak kézzelfogható eredményt.

A Nemzetek Szövetsége csak 1932 februárjában nyitotta meg a leszerelési konferenciát. A magyar álláspont világos volt: minden államnak legyen joga olyan haderőt tartania, amilyen a biztonságának megőrzéséhez ténylegesen szükséges. Ezért a delegáció úgy döntött, hogy „semmi olyan megoldásba nem megy bele, mely a jogegyenlőséget nemcsak teóriában, hanem valóságban is érvényre nem juttatja”.⁸¹ Magyarország így a legyőzött államokkal és Olaszországgal került egy platformra. A konferencián hamar érezhetővé vált az ellenérdekelt államok közötti feszültség, ami Hitler hatalomra jutását követően tovább fokozódott.

⁷⁷ League of Nations Official Journal (Special Supplement, The Records of the Eleventh Ordinary Session of the Assembly. Plenary Meetings, Text of the Debates) 11. (1930) no. 84. 85–89.

⁷⁸ Uo. 89. (A szerző fordítása.)

⁷⁹ Uo. 86. (A szerző fordítása.)

⁸⁰ MT 1921, 201.

⁸¹ MNL OL K 107, 69. cs. 1932–76/1–sz. n. (1915/pol.–1932. sz.) Melléklet, 1–10. f. Walko Lajos külügyminiszter expozéja a Felsőház Külügyi Bizottsága előtt. Bp. 1932. aug. 12. Idézet: 2. f.

A tárgyalások 1933-ban zsákutcába jutottak, s ennek eredményeként előbb Japán, majd Németország otthagya a tanácskozást, sőt a világszervezetből is kilépett. Távozásukkal a konferencia lényegében értelmét veszítette, s végül 1934 júliusában dolgvégezetlenül félbehagyta munkáját.

Mindez azt jelentette, hogy a magyar diplomácia – bár a Nemzetek Szövetségén belül és azon kívül is számottevően javította pozíciót – a világszervezetben nem tudta kellően érvényre juttatni külpolitikai törekvéseit. Legnagyobb eredménye a népszövetségi kölcsön megszerzése, valamint a kisantant államait különböző mértékben jellemző diszkriminatív, magyarellenes kisebbségpolitika „leleplezése” volt, a felfegyverzés és a határrevízió terén azonban nem sikerült jelentős előrelépést tenni. Az akut vitás ügyekben (például határmegállapítás, nemzetközi botrányok) pedig kisebb győzelmeket és vereségeket tudott elkönyvelni.

Magyarország kilépése a Nemzetek Szövetségéből

Magyarországon a Nemzetek Szövetsége megítélése kezdettől fogva vegyes volt. A nyugatos orientációjú, konzervatív-liberális beállítottságú politikai erők általában rokonszenveztek a világszervezet céljaival, s úgy vélték, tagállamként Magyarországnak módja lesz javítania saját és a magyar kisebbségek helyzetén. A radikális jobboldali, fajvédő irányzatok nemigen bíztak ebben, s a Nemzetek Szövetségében inkább a „*status quo* hatalmak” uralmi törekvéseinek eszközét látták. A trianoni Magyarország szélesebb közvéleménye pedig – járatlan lévén a nemzetközi politika és a diplomácia világában – azonnali eredményeket várt a konszolidáció és a békerevízió terén, s ezek késlekedése miatt a magyar külpolitika tehetetlenségét, illetve a külvilág ellenséges magatartását tette felelőssé. A politikai közbeszédben a Nemzetek Szövetsége egyre gyakrabban jelent meg a magyar sérelmek iránti érzéketlenség, a magyarság türelmével és jóhiszeműségével való visszaélés megtestesítőjeként.

Az 1930-as években a magyar kormány egyre kevesebb reményt táplált aziránt, hogy politikai törekvéseit a Nemzetek Szövetsége révén valósítsa meg. Míg Bethlen az 1920-as években rendszeresen járt Genfben a tanácsi ülésszakok idején, az 1930-as évek miniszterelnökei feltűnően távol tartották magukat a világszervezettől. Ekkoriban Magyarország külpolitikáját már inkább a (potenciális) baráti országokkal való együttműködés logikája befolyásolta. Ez már a leszerelési konferencia idején is megmutatkozott, az Etiópia elleni olasz agressziót követő népszövetségi szankciók vitája során pedig nyilvánvalóvá vált. Az Olaszországot sújtó intézkedések támogatásától csupán Róma szövetségesei: Albánia, Ausztria és Magyarország maradtak távol. Mint azt 1935 októberében Velics László berni és genfi követ, egyben a közgyűlési küldöttség tagja

kijelentette, „sem az Olaszország iránti barátság, sem az ország gazdasági helyzete, amely a római egyezmények révén szorosan az olasz piachoz irányodik, sem pedig Magyarországnak a Népszövetség feladatáról való elvi elgondolása nem engedik meg, hogy olaszellenes akcióban részt vegyen”.⁸²

S amikor Hitler Németországa után 1937 decemberében Mussolini Itáliája is kilépett a Nemzetek Szövetségéből, szinte már csak az volt a kérdés, mikor követi példájukat Magyarország. A magyar kormány végül az első magyar revíziós sikereket, az első bécsi döntést és a kárpátaljai bevonulást követően, 1939. április 11-én jelentette be tagságának megszüntetését.⁸³ Két nappal később Csáky István gróf külügyminiszter expozét tartott a két ház Külügyi Bizottságában, amelyben megállapította, hogy a Nemzetek Szövetsége nem váltotta be a hozzá fűzött magyar reményeket. A világszervezetet ugyanis az 1920-as években, úgymond, a „status quo kultuszának szolgálatába” állították, az 1930-as években pedig „az ún. antifasiszta és nemzetiszocialista ellenes ideológia érdekében üzött egyoldalú propaganda céljaira” használták fel, s ilyen körülmények között a magyar érdekek érvényesítése úgyszólván lehetetlen volt. Csáky szerint „a Népszövetség egész apparátusa [...] csodálatraméltó összeműködést fejtett ki a kisebbségi kérdésnek a világból való eltüntetése érdekében”, és nem történt meg az Egyezségokmányban megígért arányos leszerelés sem. S miközben a világszervezet a 10. cikkelye értelmében vigyázta a *status quót*, a méltányos revízióra lehetőséget nyújtó 19. cikkely alkalmazását mindvégig hátráltatta. Ráadásul Magyarország – akárcsak a többi legyőzött állam – mindvégig alulreprezentált volt a Nemzetek Szövetsége testületeiben. Csáky kijelentette, hogy Magyarország a kilépéssel semmit sem veszít, hiszen a „genfi intézmény a világbéke fenntartása és a világot mozgató nagy események alakítása körül a saját maga hibájából teljes tehetetlenségre van kárhóztatva s voltaképpeni céljának megvalósításától távolabb áll, mint valaha”. Végül bejelentette, hogy Magyarország továbbra is részt vesz a nem politikai jellegű bizottságok, valamint az Állandó Nemzetközi Bíróság és a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal munkájában.⁸⁴

A Nemzetek Szövetsége nem sokkal élte túl a nagyhatalmak és a kis államok egyre gyorsuló ütemű dezertálását. 1939 szeptemberében Lengyelország

⁸² Szekula Ágnes: Népszövetségi Szemle. Külügyi Szemle 13. (1936) 1. sz. 71.

⁸³ Genfben nem keltett meglepetést a bejelentés, hiszen köztudott volt Magyarország fokozódó elköteleződése a tengelyhatalmak oldalán. Radisics Elemér, a Titkárság magyar munkatársa arról számolt be Szegedy-Maszák Aladárnak, a Külügyminisztérium Politikai Osztálya munkatársának, hogy Genfben „pszikológiailag [sic!] már az antikomintern paktum aláírása után leírtak bennünket”. – OSZK Kt. Fond 15/108. sz. 1. f. Radisics magánlevele Szegedy-Maszáknak, Genf, 1939. ápr. 30. (Gépiratos másolat.)

⁸⁴ MNL OL K 107, 69. cs. 76/1. t. sz. n. (2018/pol.–1939. sz.) 1–13. f. Csáky rendelete a genfi képviselő részére. Bp. 1939. ápr. 15. Idézetek: 2., 3., 9. f.

lerohanása és felosztása, majd az év végén a Finnország ellen intézett szovjet támadás nyilvánvalóvá tette, hogy Genf képtelen a béke megőrzésére. A Tanács és a Közgyűlés – hogy legalább elszántságát bizonyítsa – 1939. december 14-én kizárta a Szovjetuniót a világszervezetből, ezzel azonban gyakorlatilag be is fejezte politikai tevékenységét. Két legfőbb testülete már csak 1946-ban, a Nemzetek Szövetsége feloszlata idején ült újra össze.

Magyarország kilépésének így módon akkor nem volt *közvetlen* politikai jelentősége, hiszen a világháború éve alatt a Nemzetek Szövetségével fennálló kapcsolatai még tagállami státuszának fenntartása esetén is csupán jelképesek lettek volna. Ugyanakkor figyelemre méltó a világszervezetből való kilépés mint politikai gesztus, s főként annak indoklása, amely indirekt – de még ilyen formájában is kevésbé diplomatikus – hűségnyilatkozattal ért fel a fasiszta Olaszország és a nemzetiszocialista Németország mellett, és félreérthetetlenül kijelölte Magyarország helyét a tengelyhatalmak oldalán.

Függelék

1. táblázat A Föld önálló országainak és függő területeinek képviselete a Nemzetek Szövetségében (1920–1939)

Önálló államok ¹ Függő területek ² Népszövetségi megbízatás alaján igazgatott területek ³	1920. XII. 31. ⁶			1925. XII. 31. ⁸			1930. XII. 31.			1935. XII. 31. ⁸			1939. XII. 31.		
	terület ezer km ²	lakosság ezer fő	világban %	terület ezer km ²	lakosság ezer fő	világban %	terület ezer km ²	lakosság ezer fő	világban %	terület ezer km ²	lakosság ezer fő	világban %	terület ezer km ²	lakosság ezer fő	világban %
EURÓPA Törökország és a Szovjetunió európai területeivel ⁴	33 független állam 21 népszövetségi tagállam 43,8%			33 független állam + 1 dominium 26 népszövetségi tagállam 48,1%			33 független állam + 1 dominium 27 népszövetségi tagállam 49,1%			33 független állam + 1 dominium 27 népszövetségi tagállam 47,4%			31 független állam + 1 dominium 19,5 népszövetségi tagállam 46,4%		
Összesen	11 550	478 991	26,1%	11 451	480 391	25,1%	11 422	505 646	25,1%	11 422	528 304	25,2%	11 419	537 973	24,8%
Önálló államok	11 477 99,4%	477 598 99,7%	29,7% —	11 381 99,4%	478 959 99,7%	28,8% —	11 354 99,4%	504 144 99,7%	28,9% —	11 355 99,4%	527 597 99,9%	29,5% —	11 354 99,4%	537 656 99,9%	29,7% —
A Nemzetek Szövetségében közvetlenül képviselve	4 611 40,2%	274 700 57,5%	22,8% —	4 788 42,1%	299 058 62,4%	23,6% —	5 230 46,1%	375 849 74,6%	27,7% —	10 687 94,1%	459 052 87,0%	31,7% —	3 225 28,4%	195 069 36,3%	17,0% —
Függő területek (gyarmat, protektorátus, külbirtok)	66 0,6%	268 0,1%	0,1% —	67 0,6%	270 0,1%	0,1% —	65 0,6%	283 0,1%	0,1% —	65 0,6%	300 0,1%	0,1% —	65 0,6%	317 0,1%	0,1% —
A Nemzetek Szövetségében közvetve képviselve	66 100,0%	268 100,0%	0,1% —	67 100,0%	270 100,0%	0,1% —	65 100,0%	283 100,0%	0,1% —	65 100,0%	300 100,0%	0,1% —	65 100,0%	317 100,0%	0,1% —
Népszövetségi megbízatás alaján igazgatott területek	6 0,1%	1 125 0,2%	6,0% —	4 0,0%	1 162 0,2%	5,9% —	4 0,0%	1 220 0,2%	5,6% —	2 0,0%	407 0,1%	2,1% —	0 0,0%	0 0,0%	0,0% —
	Danzig+Saar-vidék+Memel-vidék ⁷			Danzig+Saar-vidék			Danzig+Saar-vidék			Danzig			—		

Önálló államok ¹ Függő területek ² Népszövetségi megbízatás alaján igazgatott területek ³	1920. XII. 31. ⁶			1925. XII. 31. ⁸			1930. XII. 31.			1935. XII. 31. ⁵			1939. XII. 31.		
	terület ezer km ²	lakosság ezer fő	világban %	terület ezer km ²	lakosság ezer fő	világban %	terület ezer km ²	lakosság ezer fő	világban %	terület ezer km ²	lakosság ezer fő	világban %	terület ezer km ²	lakosság ezer fő	világban %
ÁZSIA Törökország és a Szovjetunió ázsiai területeivel⁴	9 független állam + India 5 népszövetségi tagállam 10,4%			9 független állam + India 5 népszövetségi tagállam 9,3%			9 független állam + India 5 népszövetségi tagállam 9,1%			10 független állam + India 7 népszövetségi tagállam 11,9%			10 független állam + India 6,5 népszövetségi tagállam 15,5%		
Összesen	41 941	1 009 882	55,0%	41 961	1 050 288	55,0%	42 069	1 103 268	54,8%	42 147	1 144 772	54,6%	42 148	1 190 318	54,9%
Önálló államok⁵	37 746 90,0%	889 408 88,1%	55,3% —	37 811 90,1%	922 490 87,8%	55,4% —	37 829 89,9%	957 837 86,8%	54,8% —	36 854 87,4%	960 170 83,9%	53,7% —	36 254 86,0%	968 270 81,3%	53,5% —
A Nemzetek Szövetségében közvetlenül képviselve	18 281 48,4%	832 920 93,6%	69,1% —	18 299 48,4%	851 692 92,3%	67,2% —	18 304 48,4%	890 661 93,0%	65,7% —	33 682 91,4%	877 820 91,4%	60,5% —	17 736 48,9%	846 600 87,4%	73,6% —
Függő területek (gyarmat, protektorátus, külbirtok)	3 606 8,6%	113 667 11,3%	54,4% —	3 654 8,7%	121 433 11,6%	53,8% —	3 674 8,7%	138 001 12,5%	56,7% —	4 975 11,8%	179 702 15,7%	62,3% —	5 581 13,2%	216 546 18,2%	64,1% —
A Nemzetek Szövetségében közvetve képviselve	3 309 91,8%	103 317 90,9%	52,5% —	3 356 91,8%	109 968 90,6%	51,8% —	3 378 91,9%	125 666 91,1%	54,9% —	3 079 61,9%	103 103 57,4%	49,2% —	3 682 66,0%	127 422 58,8%	53,6% —
Népszövetségi megbízatás alaján igazgatott területek	590 1,4%	6 806 0,7%	36,3% —	496.000 1,2%	6 365 0,6%	32,1% —	565 1,3%	7 430 0,7%	33,9% —	318 0,8%	4 900 0,4%	25,4% —	313 0,7%	5 502 0,5%	26,9% —
	3 „A” mandátum + 1 „C” mandátum			3 „A” mandátum			3 „A” mandátum			2 „A” mandátum			2 „A” mandátum		
AFRIKA	3 független állam + 1 dominium 2 népszövetségi tagállam 4,2%			3 független állam + 1 dominium 3 népszövetségi tagállam 5,6%			3 független állam + 1 dominium 3 népszövetségi tagállam 5,5%			3 független állam + 1 dominium 3 népszövetségi tagállam 5,3%			2 független állam + 1 dominium 3 népszövetségi tagállam 7,1%		
Összesen	29 801	130 173	7,1%	30 112	144 076	7,5%	29 947	142 376	7,1%	29 940	148 218	7,1%	30 341	157 341	7,3%
Önálló államok	3 142 10,5%	30 066 23,1%	1,9% —	3 223 10,7%	33 580 23,3%	2,0% —	3 242 10,8%	30 805 21,6%	1,8% —	3 242 10,8%	32 970 22,2%	1,8% —	2 342 7,7%	29 431 18,7%	1,6% —
A Nemzetek Szövetségében közvetlenül képviselve	1 329 42,3%	8 679 28,9%	0,7% —	2 223 69,0%	19 525 58,1%	1,5% —	2 242 69,2%	16 075 52,2%	1,2% —	2 242 69,2%	17 500 53,1%	1,2% —	2 342 100,0%	29 431 100,0%	2,6% —
Függő területek (gyarmat, protektorátus, külbirtok)	24 229 81,3%	89 835 69,0%	43,0% —	24 463 81,2%	98 539 68,4%	43,6% —	24 241 80,9%	98 972 69,5%	40,7% —	24 234 80,9%	102 067 68,9%	35,4% —	25 540 84,2%	113 847 72,4%	33,7% —
A Nemzetek Szövetségében közvetve képviselve	24 229 100,0%	89 785 99,9%	45,6% —	24 463 100,0%	98 464 99,9%	46,4% —	24 241 100,0%	98 892 99,9%	43,2% —	24 233 100,0%	101 987 99,9%	48,7% —	22 055 86,4%	105 287 92,5%	44,3% —
Népszövetségi megbízatás alaján igazgatott területek	2 430 8,2%	10 273 7,9%	54,8% —	2 426 8,1%	11 957 8,3%	60,4% —	2 464 8,2%	12 599 8,8%	57,5% —	2 464 8,2%	13 181 8,9%	68,2% —	2 459 8,1%	14 063 8,9%	68,8% —
	6 „B” mandátum + 1 „C” mandátum			6 „B” mandátum + 1 „C” mandátum			6 „B” mandátum + 1 „C” mandátum			6 „B” mandátum + 1 „C” mandátum			6 „B” mandátum + 1 „C” mandátum		

Önálló államok ¹ Függő területek ² Népszövetségi megbízatás alapján igazgatott területek ³	1920. XII. 31. ⁶			1925. XII. 31. ⁸			1930. XII. 31.			1935. XII. 31. ³			1939. XII. 31.		
	terület ezer km ²	lakosság ezer fő	világban %	terület ezer km ²	lakosság ezer fő	világban %	terület ezer km ²	lakosság ezer fő	világban %	terület ezer km ²	lakosság ezer fő	világban %	terület ezer km ²	lakosság ezer fő	világban %
ÉSZAK- ÉS KÖZÉP-AMERIKA	11 független állam + 2 domínium 9 népszövetségi tagállam 18,8%			11 független állam + 2 domínium 9 népszövetségi tagállam 16,7%			11 független állam + 2 domínium 9 népszövetségi tagállam 16,4%			11 független állam + 2 domínium 10 népszövetségi tagállam 17,5%			11 független állam + 2 domínium 6 népszövetségi tagállam 14,3%		
Összesen	24 271	143 876	7,8%	24 406	157 855	8,3%	24 268	168 719	8,4%	24 287	178 009	8,5%	24 295	184 254	8,5%
Önálló államok	20 506 84,5%	140 132 97,4%	8,7%	20 641 84,6%	153 860 97,5%	9,2%	20 513 84,5%	164 383 97,4%	9,4%	20 532 84,5%	173 310 97,4%	9,7%	20 540 84,5%	179 150 97,2%	9,9%
A Nemzetek Szövetségében közvetlenül képviselve	10 346 50,5%	19 373 13,8%	1,6%	10 359 50,2%	21 824 14,2%	1,7%	10 223 49,8%	23 408 14,2%	1,7%	12 211 59,5%	44 461 25,7%	3,1%	11 803 57,5%	39 821 22,2%	3,5%
Függő területek (gyarmat, protektorátus, külbirtok)	3 765 15,5%	3 744 2,6%	1,8%	3 765 15,4%	3 995 2,5%	1,8%	3 755 15,5%	4 336 2,6%	1,8%	3 755 15,5%	4 699 2,6%	1,6%	3 755 15,5%	5 104 2,8%	1,5%
A Nemzetek Szövetségében közvetve képviselve	2 224 59,1%	2 341 62,5%	1,2%	2 224 59,1%	2 477 62,0%	1,2%	2 225 59,3%	2 651 61,1%	1,2%	2 225 59,3%	2 845 60,5%	1,4%	2 225 59,3%	3 093 60,6%	1,3%
Népszövetségi megbízatás alapján igazgatott területek	0 0,0%	0 0,0%	0,0%	0,00 0,0%	0,00 0,0%	0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0,0%
	—			—			—			—			—		
DÉL-AMERIKA	10 független állam 9 népszövetségi tagállam 18,8%			10 független állam 9 népszövetségi tagállam 16,7%			10 független állam 8 népszövetségi tagállam 16,4%			10 független állam 8 népszövetségi tagállam 14,0%			10 független állam 5 népszövetségi tagállam 11,9%		
Összesen	18 372	64 715	3,5%	18 275	69 852	3,7%	18 122	82 744	4,1%	17 991	85 744	4,1%	17 968	88 684	4,1%
Önálló államok	17 903 97,4%	64 241 99,3%	4,0%	17 790 97,3%	69 360 99,3%	4,2%	17 635 97,3%	82 253 99,4%	4,7%	17 504 97,3%	85 221 99,4%	4,8%	17 475 97,3%	88 125 99,4%	4,9%
A Nemzetek Szövetségében közvetlenül képviselve	17 451 97,5%	62 241 96,9%	5,2%	17 335 97,4%	67 360 97,1%	5,3%	8 655 49,1%	39 174 47,6%	2,9%	8 833 50,5%	42 761 50,2%	2,9%	5 664 32,4%	30 665 34,8%	2,7%
Függő területek (gyarmat, protektorátus, külbirtok)	470 2,6%	474 0,7%	0,2%	485 2,7%	492 0,7%	0,2%	487 2,7%	491 0,6%	0,2%	487 2,7%	523 0,6%	0,2%	493 2,7%	559 0,6%	0,2%
A Nemzetek Szövetségében közvetve képviselve	470 100,0%	474 100,0%	0,2%	485 100,0%	492 100,0%	0,2%	487 100,0%	491 100,0%	0,2%	487 100,0%	523 100,0%	0,2%	493 100,0%	559 100,0%	0,2%
Népszövetségi megbízatás alapján igazgatott területek	0 0,0%	0 0,0%	0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0,0%
	—			—			—			—			—		

Önálló államok ¹ Függő területek ² Népszövetségi megbízatás alapján igazgatott területek ³	1920. XII. 31. ⁶			1925. XII. 31. ⁸			1930. XII. 31.			1935. XII. 31. ⁸			1939. XII. 31.		
	terület ezer km ²	lakosság ezer fő	világban %	terület ezer km ²	lakosság ezer fő	világban %	terület ezer km ²	lakosság ezer fő	világban %	terület ezer km ²	lakosság ezer fő	világban %	terület ezer km ²	lakosság ezer fő	világban %
ÓCEÁNIA	2 domínium			2 domínium			2 domínium			2 domínium			2 domínium		
	2 népszövetségi tagállam 4,2%			2 népszövetségi tagállam 3,7%			2 népszövetségi tagállam 3,6%			2 népszövetségi tagállam 3,5%			2 népszövetségi tagállam 4,8%		
Összesen	8 550	8 354	0,5%	8 567	8 839	0,5%	8 549	9 884	0,5%	8 549	10 394	0,5%	8 550	10 803	0,5%
Önálló államok	7 972	6 780	0,4%	7 973	7 407	0,4%	7 972	7 982	0,5%	7 972	8 321	0,5%	7 972	8 639	0,5%
	93,2%	81,2%	—	93,1%	83,8%	—	93,2%	80,8%	—	93,2%	80,1%	—	93,2%	80,0%	—
A Nemzetek Szövetségében közvetlenül képviselve	7 972	6 780	0,6%	7 973	7 407	0,6%	7 972	7 982	0,6%	7 972	8 321	0,6%	7 972	8 639	0,8%
	100,0%	100,0%	—	100,0%	100,0%	—	100,0%	100,0%	—	100,0%	100,0%	—	100,0%	100,0%	—
Függő területek (gyarmat, protektorátus, külbirtok)	340	1 046	0,5%	349	1 104	0,5%	336	1 253	0,5%	336	1 241	0,4%	337	1 303	0,4%
	4,0%	12,5%	—	4,1%	12,5%	—	3,9%	12,7%	—	3,9%	11,9%	—	3,9%	12,1%	—
A Nemzetek Szövetségében közvetve képviselve	322	768	0,4%	332	759	0,4%	319	847	0,4%	319	822	0,4%	319	847	0,4%
	94,9%	73,4%	—	94,9%	68,8%	—	94,7%	67,6%	—	94,7%	66,2%	—	94,7%	65,0%	—
Népszövetségi megbízatás alapján igazgatott területek	238	527	2,8%	245	328	1,7%	241	649	3,0%	241	832	4,3%	241	861	4,2%
	2,8%	6,3%	—	2,9%	3,7%	—	2,8%	6,6%	—	2,8%	8,0%	—	2,8%	8,0%	—
	4 „C” mandátum			4 „C” mandátum			4 „C” mandátum			4 „C” mandátum ⁹			4 „C” mandátum ⁹		
FÖLDRÉSZEK ÖSSZESEN	66 független állam + 5 domínium + India			66 független állam + 6 domínium + India			66 független állam + 6 domínium + India			67 független állam + 6 domínium + India			64 független állam + 6 domínium + India		
	48 népszövetségi tagállam			54 népszövetségi tagállam			54 népszövetségi tagállam			57 népszövetségi tagállam			42 népszövetségi tagállam		
Összesen	134 487	1 835 990	100,0%	134 773	1 911 302	100,0%	134 377	2 012 637	100,0%	134 335	2 095 441	100,0%	134 720	2 169 373	100,0%
Önálló államok	98 746	1 608 225	100,0%	98 819	1 665 656	100,0%	98 545	1 747 404	100,0%	97 459	1 787 589	100,0%	95 937	1 811 271	100,0%
	73,4%	87,6%	—	73,3%	87,1%	—	73,3%	86,8%	—	72,5%	85,3%	—	71,2%	83,5%	—
A Nemzetek Szövetségében közvetlenül képviselve	59 989	1 204 693	100,0%	60 976	1 266 866	100,0%	53 081	1 355 149	100,0%	75 628	1 449 915	100,0%	48 742	1 150 225	100,0%
	60,8%	74,9%	—	61,7%	76,1%	—	53,9%	77,6%	—	77,6%	81,1%	—	50,8%	63,5%	—
Függő területek (gyarmat, protektorátus, külbirtok)	32 476	209 034	100,0%	32 783	225 833	100,0%	32 558	243 336	100,0%	33 851	288 532	100,0%	35 770	337 676	100,0%
	24,1%	11,4%	—	24,3%	11,8%	—	24,2%	12,1%	—	25,2%	13,8%	—	26,6%	15,6%	—
A Nemzetek Szövetségében közvetve képviselve	30 621	196 951	100,0%	30 926	212 430	100,0%	30 715	228 830	100,0%	30 407	209 580	100,0%	28 839	237 525	100,0%
	94,3%	94,2%	—	94,3%	94,1%	—	94,3%	94,0%	—	89,8%	72,6%	—	80,6%	70,3%	—
Népszövetségi megbízatás alapján igazgatott területek	3 264	18 731	100,0%	3 171	19 812	100,0%	3 274	21 898	100,0%	3 025	19 320	100,0%	3 013	20 426	100,0%
	2,4%	1,0%	—	2,4%	1,0%	—	2,4%	1,1%	—	2,3%	0,9%	—	2,2%	0,9%	—
	3 európai körzet			2 európai körzet			2 európai körzet			1 európai körzet			3 „A”, + 6 „B” + 5 „C” mandátum		
	3 „A”, + 6 „B” + 6 „C” mandátum			3 „A”, + 6 „B” + 5 „C” mandátum			3 „A”, + 6 „B” + 5 „C” mandátum			3 „A”, + 6 „B” + 5 „C” mandátum			3 „A”, + 6 „B” + 5 „C” mandátum		

Forrás: The Statesman's Year-book: Statistical and Historical Annual of the States of the World for the Year [...] [1917–1926]. Ed. Sir John Scott Keltie – Mortimer Epstein. London 1917–1926; Vseszozjuznaja perepisz naszalenijija 17 gyekebrja 1926 g. Kratkije szvodki. Vűpuszka III. Moszkva 1927; International Statistical Year-Book [...] [1926–1929]. Geneva 1927–1930; The Registrar-General's Statistical Review of England and Wales, for the Year 1927. Tables, Part II. Civil. London 1928; Annuaire statistique de la Société des Nations – Statistical Year-Book of the League of Nations [...] [1930/31–1942/44]. Genève 1931–1945; Afrique occidentale française. Carte d'ensemble politique et administrative. Dir. Édouard de Martonne. Paris 1928; Piotr Eberhardt: Political migrations on Polish territories (1939–1950). Warszawa 2011.

A táblázat összeállításához kiindulópontként a Nemzetek Szövetsége statisztikai kiadványait (International Statistical Year-book; Annuaire statistique) használtam, mivel ezek az 1925–1939 közötti mintávekre egységes szempontok szerint adják közre becsléseiket. Sajnos ezek nem csupán hivatalos adatokon alapuló extrapolációk, hanem – különösen a modern civilizációtól távol eső vidékeken, valamint az állandó határvitákkal terhes régiókban – gyakran bevallottan önkényes becslések. Olyannyira, hogy még a kontinensek méretére vonatkozó értékeik is állandóan változnak. További probléma volt, hogy a kiadványokban a Szovjetunióra, az afrikai franciagyarmat-konglomerátumokra, valamint az észak- és nyugat-afrikai spanyol külbirtokokra vonatkozó adatok következetlenek – ezeket korabeli térképekre, valamint a The Statesman's Year-book adataira, továbbá az 1926. évi szovjet népszámlálás hivatalos (bár még csak előzetes) számaira támaszkodva korrigáltam. A Lengyelország 1939. évi felosztását részletező területi és népességi adatokat Piotr Eberhardt könyvéből vettem át. Az 1920. évi adatokat főként a The Statesman's Year-book kötetéből, egyes esetekben a The Registrar-General's Statistical Review c. kiadványból merítettem, amely címe ellenére nemzetközi számadatokat is közöl.

¹ Az önálló államok közé soroltam a szuverenitásuk teljes birtokában lévő országokat, valamint a brit domíniumokat, amelyek (Új-Fundland kivételével) eredeti tagjai voltak a Nemzetek Szövetségének. A könnyebb áttekinthetőség érdekében ugyancsak az önálló államok közé számítottam a nagyobb részben gyarmati (Brit-India), kisebb részben protektorátusi státuszban (fejedelemségek) álló Indiát is, amely – bár függő terület volt – szintén eredeti tagja volt a világszervezetnek. (Vö. 2. táblázat.)

² Gyarmatok, protektorátusok, külbirtokok. Az Amerikai Egyesült Államok átmeneti megszállása alatt álló közép-amerikai országokat (Haiti: 1915–1934, Kuba: 1917–1922, Nicaragua: 1927–1933), valamint Albániát és Szlovákiát minden időmetszetben független államok közé soroltam, míg a közvetlen idegen fennhatóság alá került Etiópiát függő területként, a feldarabolt Csehszlovákia és Lengyelország bekebelezett részeit pedig a hódító államok országrészeiként tüntettem fel. Az egyes országok eltérő gyakorlatot követtek külbirtokai (honi, gyarmati) igazgatási besorolását illetően – ezt tiszteletben tartottam.

³ Európában a Saar-vidék (1920–1935) és Danzíg (1920–1939) került a világszervezet kontrollja alatt álló nemzetközi kormányzás alá. Az Afrikában, Ázsiában és Óceániában fekvő egykori német és török (kül)birtokokat civilizációs haladottságuk szerint „A”, „B” és „C” típusú mandátumterületekké szervezték, ezek kormányzásával pedig jelentős gyarmatigazgatási tapasztalatokkal bíró államokat bíztak meg.

⁴ A két eurázsiai ország (Szovjetunió, Törökország) területi és népességi adatait a korabeli becsléseknek megfelelően felosztottam a földrészek között. Független országgént és népszövetségi tagállamként mindkettőt fele-felelő részben a két földrészhez soroltam. A népszövetségi statisztikák nyomán az Ural-hegységtől keletre fekvő, gyorsan iparosodó Uralszkaja oblasztyot (Szurgut, Tobolszk, Isim stb.) Európához számítottam.

⁵ Az Arab-félsziget számtalan emíreje, szultánja, kalifája (névleges) hatalma alatt álló államok közül csak Hedzsász és Nedzsd (1932-től Szaúd-Arábia), valamint Jemen, Kuvait és Omán rendelkezett többé-kevésbé körülhatárolható területtel és stabil önálló kormányzattal. A statisztikai évkönyvekben azonban ezek mindvégig „Arábia” gyűjtőnéven szerepelnek, s területi és népességi adataik is csupán bizonytalan, összegző becslések.

⁶ Az 1920 végén még önállóan tekinthető, de 1921–1923 folyamán a Szovjetunió által bekebelezett államok (Azerbajdzsán, Georgia, Örményország, Ukrajna), valamint az Olaszország részévé váló Fiume és a Jugoszláviával szembeni függetlenségét deklaráló, de megőrizni nem tudó Montenegró adatai nélkül.

⁷ A Memel-vidék (1920–1923, 2655 km², 141 238 lakos) igazgatásáról a párizsi békekonferencia utódszervezete, a Nagykövetek Tanácsa gondoskodott, mielőtt átadta volna a területet Litvániának.

⁸ A népszövetségi szabályok szerint a távozását bejelentő állam még két évig a világszervezet tagja maradt, s ez idő alatt jogában állt visszavonni kilépési nyilatkozatát. Costa Rica, Paraguay, Chile, Venezuela, Peru, Magyarország, Albánia, Spanyolország és a világszervezetből kizárt Szovjetunió esetében ez a türelmi idő a táblázatban megjelölt időpontokban még nem járt le. Ezeket az államokat a kilépésüket követő időmetszetekben mégis szervezeten kívülinek tekintettem, mivel kilépésük bejelentése, illetve kizárásuk után már nem fejtettek ki érdemi tevékenységet a Nemzetek Szövetségében. Ugyanez áll az 1938–1939 folyamán bekebelezett/feldarabolt Ausztriára, Csehszlovákiára és Lengyelországra is. (Vö. 2. táblázat.)

⁹ A japán mandátum alá rendelt csendes-óceáni terület státusza formailag Japán 1933. évi kilépése után sem változott.

2. táblázat A Nemzetek Szövetsége tagállamai

Tagállamok a belépés sorrendjében		Felvétel jocíme	Belépés ¹	Kilépés bejelentése	Részvétel a tanácsüléseken	Tagdíj ¹⁴ 1920–1939 (%)
1.	Argentína	csatlakozási felhívás	1920. I. 10.	— ²	16	2,38
...	Belgium	eredeti tagállam	1920. I. 10.	—	56	1,96
...	Bolívia	eredeti tagállam	1920. I. 10.	—	14	0,42
...	Chile	csatlakozási felhívás	1920. I. 10.	1938. VI. 2.	32	1,27
...	Csehszlovákia	eredeti tagállam	1920. I. 10.	— ³	39	3,00
...	Egyesült Királyság	eredeti tagállam	1920. I. 10.	—	108	10,05
...	Kanada (domínium: 1867)	eredeti tagállam	1920. I. 10.	—	14	3,78
...	Ausztrália (domínium: 1907)	eredeti tagállam	1920. I. 10.	—	17	2,96
...	Új-Zéland (domínium: 1907)	eredeti tagállam	1920. I. 10.	—	12	0,96
...	Dél-Afrika (domínium: 1910)	eredeti tagállam	1920. I. 10.	—	1	1,95
...	India (gyarmat / protektorátus: 1858)	eredeti tagállam	1920. I. 10.	—	—	5,71
...	Franciaország	eredeti tagállam	1920. I. 10.	— ⁴	108	7,84
...	Guatemala	eredeti tagállam	1920. I. 10.	1936. V. 13.	15	0,15
...	Lengyelország	eredeti tagállam	1920. I. 10.	— ⁵	61	3,39
...	Olaszország	eredeti tagállam	1920. I. 10.	1937. XII. 11.	94	6,08
...	Paraguay	csatlakozási felhívás	1920. I. 10.	1935. II. 19.	—	0,14
...	Peru	eredeti tagállam	1920. I. 10.	1939. IV. 8.	19	0,89
...	Perzsia (Irán)	csatlakozási felhívás	1920. I. 10.	—	20	0,54
...	Spanyolország	csatlakozási felhívás	1920. I. 10.	1939. V. 8. ⁶	88	4,06
...	Szerb–Horvát–Szlovén Állam (Jugoszlávia)	eredeti tagállam	1920. I. 10.	—	17	2,09

Tagállamok a belépés sorrendjében		Felvétel jogcíme	Belépés ¹	Kilépés bejelentése	Részvétel a tanácsüléseken	Tagdíj ¹⁴ 1920–1939 (%)
...	Sziám (Thaiföld)	eredeti tagállam	1920. I. 10.	—	—	0,83
...	Uruguay	eredeti tagállam	1920. I. 10.	—	19	0,64
23.	Venezuela	csatlakozási felhívás	1920. I. 12.	1938. VII. 11.	13	0,51
24.	Brazília	eredeti tagállam	1920. I. 16.	1926. VI. 14.	41	1,27
25.	Kolumbia	csatlakozási felhívás	1920. II. 12.	—	10	0,65
26.	Norvégia	csatlakozási felhívás	1920. III. 5.	—	16	1,08
27.	Dánia	csatlakozási felhívás	1920. III. 8.	1940. VII. 19. ⁷	17	1,33
...	Kuba	eredeti tagállam	1920. III. 8.	—	14	0,80
...	Svájc	csatlakozási felhívás	1920. III. 8.	—	—	1,86
30.	Hollandia	csatlakozási felhívás	1920. III. 9.	—	10	2,42
...	Svédország	csatlakozási felhívás	1920. III. 9.	—	32	2,01
32.	El Salvador	csatlakozási felhívás	1920. III. 10.	1937. VII. 26.	5	0,16
33.	Japán	eredeti tagállam	1920. III. 19.	1933. III. 27.	71	4,61
34.	Görögország	eredeti tagállam	1920. III. 30.	—	16	0,79
35.	Portugália	eredeti tagállam	1920. IV. 8.	—	17	0,85
36.	Haiti	eredeti tagállam	1920. VI. 30.	1942. II. 16.	—	0,15
...	Libéria	eredeti tagállam	1920. VI. 30.	—	—	0,11
38.	Kína	eredeti tagállam	1920. VII. 16.	—	58	4,80
39.	Románia	eredeti tagállam	1920. IX. 14.	1940. VII. 10.	29	2,40
40.	Honduras	eredeti tagállam	1920. XI. 3.	1936. VI. 22.	—	0,12
...	Nicaragua	eredeti tagállam	1920. XI. 3.	1936. VI. 26.	—	0,11

Tagállamok a belépés sorrendjében		Felvétel jogcíme	Belépés ¹	Kilépés bejelentése	Részvétel a tanácsüléseken	Tagdíj ¹⁴ 1920–1939 (%)
42.	Panama	eredeti tagállam	1920. XI. 25.	—	15	0,16
43.	Ausztria	felvételi kérelem	1920. XII. 15.	1938. III. 18. ⁸	—	0,66
44.	Bulgária	felvételi kérelem	1920. XII. 16.	—	—	0,53
...	Costa Rica	felvételi kérelem	1920. XII. 16.	1925. I. 1.	—	0,05
...	Finnország	felvételi kérelem	1920. XII. 16.	—	15	1,03
...	Luxemburg	felvételi kérelem	1920. XII. 16.	—	—	0,13
48.	Albánia	felvételi kérelem	1920. XII. 17.	1939. IV. 13. ⁹	—	0,10
49.	Észtország	felvételi kérelem	1921. IX. 22.	1940. VIII. 9. ¹⁰	—	0,29
...	Lettország	felvételi kérelem	1921. IX. 22.	1940. VIII. 5. ¹⁰	13	0,30
...	Litvánia	felvételi kérelem	1921. IX. 22.	1940. VIII. 3. ¹⁰	—	0,39
52.	Magyarország	felvételi kérelem	1922. IX. 18.	1939. IV. 11.	—	0,66
53.	Ír Szabad Állam (Írország, dominium: 1923)	felvételi kérelem	1923. IX. 10.	—	16	0,87
54.	Abesszília (Etiópia)	felvételi kérelem	1923. IX. 28.	1936. V. 10. ¹¹	—	0,17
55.	Dominikai Köztársaság	felvételi kérelem	1924. IX. 29.	—	5	0,08
56.	Németország	felvételi kérelem	1926. IX. 8.	1933. X. 19.	36	3,78
57.	Mexikó	meghívás	1931. IX. 12.	— ¹²	20	0,58
58.	Törökország	meghívás	1932. VII. 18.	—	17	0,38
59.	Irak	felvételi kérelem	1932. X. 3.	—	—	0,11
60.	Szovjetunió	meghívás	1934. IX. 18.	1939. XII. 14. ¹³	26	2,39
61.	Afganisztán	felvételi kérelem	1934. IX. 27.	—	—	0,03
62.	Ecuador	eredeti tagállam	1934. IX. 28.	—	13	0,04

Tagállamok a belépés sorrendjében		Felvétel jogcíme	Belépés ¹	Kilépés bejelentése	Részvétel a tanácsüléseken	Tagdíj ¹⁴ 1920–1939 (%)
63.	Egyiptom	felvételi kérelem	1937. V. 26.	—	1	0,13
—	Amerikai Egyesült Államok	eredeti tagállam	—	—	—	—
—	Hedzsász	eredeti tagállam	—	—	—	—

Forrás: ASdN [...] [1920–1927–1937/1938]. Dir. Georges Otrlik. Genève 1927–1938. Belépés és kilépés: ASdN 1920–1927, 201–214.; ASdN 1936, 289–292.; ASdN 1937, 319.; ASdN 1938, 287–288. Tanácsülések: ASdN 1920–1927, 151–153., 978–987.; ASdN 1928, 172–174.; ASdN 1929, 184–186.; ASdN 1930, 207–208.; ASdN 1931, 215–216.; ASdN 1936, 222–225., 1007–1017.; ASdN 1937, 227–232.; ASdN 1938, 214–216. Tagdíjkvóták: népszövetségi nyomtatványok alapján.

¹ A tagállamok csatlakozásának időpontját a népszövetségi évkönyv (ASdN kötetei) alapján közlöm. Az eredeti tagoknál a versailles-i (Kína esetében a saint-germaini) békeszerződés ratifikációs okmányainak letétbe helyezését, a csatlakozásra felhívott és a később meghívott tagoknál az elfogadó nyilatkozatot, a felvételtől folyamodó államoknál pedig a közgyűlési döntést tekintettem irányadónak.

² Argentína nem lépett ki a Nemzetek Szövetségéből, de 1920. december 4. és 1933. szeptember 25. között nem vett részt annak munkájában, és tagdíjat sem fizetett.

³ Németország 1939. március 15-én bekebelezte Csehszlovákiát, de e tagállam státuszának változásáról nem értesítette a Nemzetek Szövetségét, amely a hódítást nem is ismerte el hivatalosan.

⁴ 1941. április 18-án Franciaország megszállt területét igazgató vichy kormány bejelentette kilépését a Nemzetek Szövetségéből, de 1943. április 16-án – két nappal a két éves türelmi időszak lejárta előtt – a Szabad Franciaország kormánya nevében Charles de Gaulle érvénytelennek nyilvánította a kilépést. A világszervezet mindkét nyilatkozatot tudomásul vette, így Franciaország a Nemzetek Szövetsége tagja maradt.

⁵ Spanyolország 1926. szeptember 8-án bejelentette kilépését, de ezt még jóval a türelmi időszak lejárta előtt visszavonta, 1938. május 8-án a Franco-kormány külügyminisztere, Francisco Gómez-Jordana y Sousa ismét bejelentette Spanyolország kilépését, amely két évvel később érvénybe is lépett.

⁶ 1939. szeptember végén Németország és a Szovjetunió felosztotta egymás között Lengyelországot, de e tagállam státuszának változásáról nem értesítették a Nemzetek Szövetségét, amely e hódításokat nem is ismerte el hivatalosan.

⁷ A német megszállás alatt álló Dánia külügyminisztere, Erik Scavenius 1940. július 19-én bejelentette országa kilépését, ezt azonban a Nemzetek Szövetsége nem ismerte el hivatalosan.

⁸ Az öt nappal korábban megalkotott Anschluss-törvényre hivatkozva Hans Georg von Mackensen német külügyi államtitkár 1938. március 18-án bejelentette, hogy Ausztria tagsága megszűnt a Nemzetek Szövetségében.

⁹ Az olasz megszállás alatt álló Albánia miniszterelnöke, Shefqet Vërlaci 1939. április 13-án bejelentette országa kilépését, de ezt a Nemzetek Szövetsége nem ismerte el hivatalosan.

¹⁰ A Szovjetunió 1940. augusztus 3-án Litvániát, augusztus 5-én Lettországot, augusztus 9-én pedig Észtországot bekebelezte, de e tagállamok státuszának változásáról nem értesítette a Nemzetek Szövetségét, amely e hódításokat nem is ismerte el hivatalosan.

¹¹ Az olasz parlament 1936. május 10-én ratifikálta az Etiópia bekebelezéséről szóló királyi rendeletet, ezt azonban a Nemzetek Szövetsége nem ismerte el hivatalosan.

¹² Mexikó 1932. december 3-án bejelentette kilépését, de ezt még jóval a türelmi időszak lejárta előtt visszavonta.

¹³ A Közgyűlés aznapi felhatalmazása alapján a Tanács 1939. december 14-én – a Finnország ellen indított háború miatt – kizárta a Szovjetuniót a Nemzetek Szövetségéből.

¹⁴ A tagállamok népszövetségi költségvetéshez való hozzájárulásának mértéke az 1920–1939 közötti időszak egészében – az egyes országok számára megállapított kvótaegységek alapján.

3. táblázat A Nemzetek Szövetsége titkársági tisztviselőinek megoszlása országonként (1920–1939)

Ország	Tisztviselői állások száma (1920–1939 összesen)						Tisztviselői állások szakmai-politikai jelentősége ²					
	Férfi		Nő		Összesen		Férfi		Nő		Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%	érték	%	érték	%	érték	%
1. Egyesült Királyság	691	20,8	356	46,1	1 047	25,5	2 756	19,5	769	45,5	3 525	22,3
2. Franciaország	561	16,9	126	16,3	687	16,8	2 351	16,6	240	14,2	2 591	16,4
3. Olaszország	215	6,5	18	2,3	233	5,7	1 239	8,8	38	2,2	1 277	8,1
4. Svájc	252	7,6	56	7,2	308	7,5	695	4,9	112	6,6	807	5,1
5. Hollandia	138	4,2	27	3,5	165	4,0	591	4,2	54	3,2	645	4,1
6. Lengyelország	99	3,0	38	4,9	137	3,3	499	3,5	90	5,3	589	3,7
7. Németország	110	3,3	9	1,2	119	2,9	509	3,6	18	1,1	527	3,3
8. Egyesült Államok ¹	76	2,3	31	4,0	107	2,6	391	2,8	98	5,8	489	3,1
9. Spanyolország	76	2,3	0	0,0	76	1,9	433	3,1	0	0,0	433	2,7
10. Japán	73	2,2	0	0,0	73	1,8	432	3,1	0	0,0	432	2,7
11. Svédország	59	1,8	15	1,9	74	1,8	296	2,1	38	2,2	334	2,1
12. Dánia	63	1,9	2	0,3	65	1,6	292	2,1	5	0,3	297	1,9
13. Norvégia	30	0,9	30	3,9	60	1,5	222	1,6	56	3,3	278	1,8
14. Kanada	54	1,6	10	1,3	64	1,6	254	1,8	20	1,2	274	1,7
15. Belgium	61	1,8	16	2,1	77	1,9	209	1,5	48	2,8	257	1,6
... Csehszlovákia	66	2,0	1	0,1	67	1,6	255	1,8	2	0,1	257	1,6
17. Görögország	42	1,3	0	0,0	42	1,0	230	1,6	0	0,0	230	1,5
18. Uruguay	25	0,8	0	0,0	25	0,6	227	1,6	0	0,0	227	1,4
19. Ausztria	73	2,2	0	0,0	73	1,8	216	1,5	0	0,0	216	1,4
20. Dél-Afrika	13	0,4	0	0,0	13	0,3	195	1,4	0	0,0	195	1,2
21. Sz.–H.–Sz. Állam	54	1,6	0	0,0	54	1,3	168	1,2	0	0,0	168	1,1
... Új-Zéland	39	1,2	0	0,0	39	1,0	166	1,2	0	0,0	166	1,0
23. India	45	1,4	0	0,0	45	1,1	124	0,9	0	0,0	124	0,8
24. Magyarország	37	1,1	5	0,6	42	1,0	108	0,8	15	0,9	123	0,8

Ország		Tisztviselői állások száma (1920–1939 összesen)						Tisztviselői állások szakmai-politikai jelentősége ²					
		Férfi		Nő		Összesen		Férfi		Nő		Összesen	
		fő	%	fő	%	fő	%	érték	%	érték	%	érték	%
...	Szovjetunió	13	0,4	0	0,0	13	0,3	123	0,9	0	0,0	123	0,8
26.	Kína	38	1,1	0	0,0	38	0,9	107	0,8	0	0,0	107	0,7
27.	Ausztrália	29	0,9	0	0,0	29	0,7	105	0,7	0	0,0	105	0,7
...	Ír Szabad Állam	9	0,3	6	0,8	15	0,4	93	0,7	12	0,7	105	0,7
29.	Argentína	6	0,2	0	0,0	6	0,1	86	0,6	0	0,0	86	0,5
30.	Finnország	14	0,4	9	1,2	23	0,6	48	0,3	26	1,5	74	0,5
31.	Románia	20	0,6	0	0,0	20	0,5	72	0,5	0	0,0	72	0,5
32.	Kolumbia	24	0,7	0	0,0	24	0,6	69	0,5	0	0,0	69	0,4
33.	Panama	16	0,5	0	0,0	16	0,4	61	0,4	0	0,0	61	0,4
34.	Venezuela	15	0,5	0	0,0	15	0,4	58	0,4	0	0,0	58	0,4
35.	Kuba	15	0,5	0	0,0	15	0,4	54	0,4	0	0,0	54	0,3
36.	Portugália	18	0,5	0	0,0	18	0,4	49	0,3	0	0,0	49	0,3
37.	Bulgária	15	0,5	0	0,0	15	0,4	47	0,3	0	0,0	47	0,3
...	Thaiföld	15	0,5	0	0,0	15	0,4	47	0,3	0	0,0	47	0,3
39.	Irán	14	0,4	0	0,0	14	0,3	46	0,3	0	0,0	46	0,3
40.	Litvánia	0	0,0	15	1,9	15	0,4	0	0,0	45	2,7	45	0,3
41.	Törökország	15	0,5	0	0,0	15	0,4	27	0,2	0	0,0	27	0,2
42.	Guatemala	12	0,4	0	0,0	12	0,3	24	0,2	0	0,0	24	0,2
...	Lettország	12	0,4	0	0,0	12	0,3	24	0,2	0	0,0	24	0,2
44.	Hontalan ¹	7	0,2	0	0,0	7	0,2	23	0,2	0	0,0	23	0,1
45.	Albánia	6	0,2	0	0,0	6	0,1	18	0,1	0	0,0	18	0,1
...	Észtország	6	0,2	0	0,0	6	0,1	18	0,1	0	0,0	18	0,1
...	Luxemburg	6	0,2	0	0,0	6	0,1	18	0,1	0	0,0	18	0,1
48.	Mexikó	8	0,2	0	0,0	8	0,2	14	0,1	0	0,0	14	0,1
49.	Chile	9	0,3	0	0,0	9	0,2	9	0,1	0	0,0	9	0,1

Ország	Tisztviselői állások száma (1920–1939 összesen)						Tisztviselői állások szakmai-politikai jelentősége ²						
	Férfi		Nő		Összesen		Férfi		Nő		Összesen		
	fő	%	fő	%	fő	%	érték	%	érték	%	érték	%	
50.	Bolívia	8	0,2	0	0,0	8	0,2	8	0,1	0	0,0	8	0,1
51.	Paraguay	7	0,2	0	0,0	7	0,2	7	0,0	0	0,0	7	0,0
52.	Haiti	4	0,1	0	0,0	4	0,1	4	0,0	0	0,0	4	0,0
...	Peru	4	0,1	0	0,0	4	0,1	4	0,0	0	0,0	4	0,0
...	Salvador	4	0,1	0	0,0	4	0,1	4	0,0	0	0,0	4	0,0
55.	Brazília	1	0,0	0	0,0	1	0,0	3	0,0	0	0,0	3	0,0
...	Dominika	0	0,0	3	0,4	3	0,1	0	0,0	3	0,2	3	0,0
...	Honduras	3	0,1	0	0,0	3	0,1	3	0,0	0	0,0	3	0,0
58.	Abesszinia	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
...	Afganisztán	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
...	Costa Rica	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
...	Ecuador	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
...	Egyiptom	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
...	Hedzsász ¹	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
...	Irak	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
...	Libéria	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
...	Nicaragua	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Összesen		3 325	100,0	773	100,0	4 098	100,0	14 131	100,0	1 689	100,0	15 820	100,0

Forrás: Liste du personnel du Secrétariat – Staff List of the Secretariat. A nyomtatványok 1921-ig rapszodikusan, 1922-től rendszeresen, de változó időpontban jelentek meg. Lásd C.246(a).M.137(a).1922.X. (1923. május 15.), C.354.M.137.1923.X. (1923. április 30.), C.216.M.144.1939. (1939. június 30.). Kiegészítő forrásként használtam a League of Nations Search Engine nevű honlapot, lásd <http://www.lonsea.de/> (letöltés: 2024. okt. 4.).

¹ Nem volt tagja a Nemzetek Szövetségének.

² A Főtitkárság tisztviselői állásainak fontosságát a hierarchiában elfoglalt hely, a fizetés és a becsült szakmai-politikai befolyás alapján a következő súlyozással vettem számításba: főtitkár (50) és helyettesei (20/25), jogtanácsos (20), kincstárnok (15), szekcióigazgatók (15) és helyettesei (8/10), szekciófőnökök (10), tanácsosok (6), főkönyvelő (5) és helyettesei (3), belső szolgálatvezető (5) és helyettesei (2/3), könyvtárnok (5) és helyettesei (2/3), kabinetfőnökök (4), főmegbízottak (4), szakértők és specialisták (4), szekciótagek besorolás szerint (3/4), személyi titkárok (3), rádió-szolgálatvezető (3), középfokú tisztviselők (2), szerkesztők és lektorok (2), tolmácsok és fordítók (1/2), egyéb tisztviselők (1/2).

HUNGARY AND THE LEAGUE OF NATIONS

Political Power Relations and the Possibilities of Lobbying

By Miklós Zeidler

SUMMARY

The League of Nations was a peculiar international actor in the inter-war era: it was the first inter-state organisation with a claim to universality that focused on the general issues of world politics. And while it failed to include all the world's states among its members, it soon became a leading institution for global conflict management and cooperation, generating major changes in the system and methods of classical (power) diplomacy. The paper accordingly examines the historical context in which the world organisation was born, the way it formulated its main objectives on the basis of a compromise distilled from the divergent interests of the founding powers, and also the internal political power relations within the League. The study also seeks to answer the question of what considerations led Hungary to join the League of Nations, how it found the means of asserting its interests within the organisation, and what were the limitations of this.

Zsoldos Attila

DONCS MESTER ZÓLYOMI ISPÁNSÁGA*

A tanulmány kiindulópontjául két térkép szolgál, melyek az Anjou-kori királyi várszervezetről és annak Bihar megyei összeomlásáról tervezett előadásomhoz készültek. Az előadást maga alá temette a világjárvány első hulláma, s a térképek sem jelentek meg a kötetben, mely a meghiúsult konferencia tanulmányokká formált előadásait teszi közzé.¹ A térképek mindazonáltal megtekinthetők a Történettudományi Intézet honlapján,² s közülük az első kettő tartozik jelen tanulmány tárgyához. Az első térkép azokat a várakat ábrázolja, amelyekről bizonyosan tudjuk, hogy I. Károly király kezén voltak 1323-ban, abban az időpontban tehát, amikor már túl volt az uralkodói hatalom kizárólagosságát megkérdőjelező oligarchák elleni harc nehezen, s így joggal tekinthetjük az egész Magyar Királyság urának. A következő térkép ugyanezt az 1342. évre vonatkozóan jeleníti meg. A kettő között szembeűnő az a különbség, ami a zólyomi ispánságnak nevezett terület várait illetően figyelhető meg: 1323-ig nincs olyan adat a birtokunkban, mely alapján az árvai, lipptói, turóci és zólyomi várak bármelyikét királyi várnak mondhatnánk, 1342-ben ellenben valamennyit annak mutatják forrásaink. A jelenség annál is inkább különös, mert 1317 óta a terület ura, Doncs mester I. Károly zólyomi ispánjaként szerepel forrásainkban,³ de még azon várak esetében sincs nyoma a királyi hatalom jelenlétének 1323-ban, azaz az első térképen, amelyekről pedig bizonyosan tudjuk, hogy az ispánság tartozékai voltak. Árva⁴ és Zólyom⁵ mellett a lipptói Nagyvár,⁶ valamint a zólyomi Lipcse és Dobronya⁷ története semmiiben sem különbözik a Doncs mester által örökjogon birtokolt lipptói Likava és Újvár⁸ vagy éppen a turóci Blatnica és Szklabinya⁹ sorsától.

* A tanulmány elkészítését A Magyar Királyság uralkodóházai (1000–1526) elnevezésű, K 22/143424 számú, NKFIH Alapból működő „OTKA” kutatási témapályázat támogatta.

¹ Nagyvárad és Bihar a Zsigmond-korban. Szerk. Zsoldos Attila. (Tanulmányok Biharország történetéről 8.) Nagyvárad 2020.

² Lásd <https://tti.abtk.hu/terkepek/terkepek/1323-az-anjou-kori-kiralyi-varszervezet> (letöltés: 2024. júl. 30.).

³ 1317. júl. 8.: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 266 606.; kiadását lásd *Horváth Sándor: A lipptói és turóci regisztrum I–II. közlemény. Történelmi Tár (új folyam) II.* Bp. 1902. 35., vö. *Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II.* (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Bp. 1996. I. 244.

⁴ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 2I–IV. Bp. 1966–1998. I. 191–192., 195.; *Engel P.: Archontológia i. m. I.* 268–269.

⁵ *Engel P.: Archontológia i. m. I.* 465–466.

⁶ *Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. IV.* 71–75.; *Engel P.: Archontológia i. m. I.* 373–374.

⁷ *Engel P.: Archontológia i. m. I.* 360–361., 304.

⁸ *Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. IV.* 69., 75.; *Engel P.: Archontológia i. m. I.* 360., 452–453.

⁹ *Engel P.: Archontológia i. m. I.* 282., 432–433.

A két térkép közötti különbség háttérében közismert esemény húzódik meg: 1338-ban váltotta fel Doncs mestert a zólyomi ispánság élén Csór nembéli Tamás,¹⁰ majd 1339-ben saját ispánt kapott Liptó, Turóc és Zólyom,¹¹ míg Árva esetében ez utóbbi fejlemény már 1331-ben bekövetkezett.¹² Annak oka vagy okai után kutatva, hogy a király személycserét hajt végre valamelyik ispánság élén, nem feltétlenül szükséges valamiféle drámai eseményt, például kegyvesztést feltételezni, kiváltképpen akkor nem, ha a leváltott báró nem marad méltóság nélkül, mint történt az Doncs esetében, aki 1332 óta Komárom megye ispánja is volt.¹³ Más kérdés, hogy a zólyomi ispánság éléről való eltávolításával kapcsolatosan mégiscsak felfigyelhetünk néhány szokatlan jelenségre.

I. Károly jelentősebb bárói közül egyedül Doncs esetében nem maradt nyoma annak, hogy Visegrádon telke lett volna, miközben a többiek – Ákos nembéli Mikcs, Druget Vilmos, Nagymartoni Pál, Nekcsei Demeter vagy Szécsényi Tamás – olykor többet is birtokoltak, s némelyiküknek még a vezető familiárisa is a saját házában lakott, ha Visegrádon időzött.¹⁴ Ugyanezt a képet mutatja az érem másik oldala: a rendelkezésünkre álló adatok szerint 1340-ig I. Károly egyetlen alkalommal sem járt a zólyomi ispánság területén,¹⁵ abban az évben ellenben szinte az egész őszt a zólyomi ispánságban töltötte: előbb Zólyomban, majd Zólyomlipcsén keltezte okleveleit.¹⁶ Ez önmagában sem érdektelen körülmény, még inkább felkeltheti azonban figyelmünket, hogy Turócban és Liptóban bizonyosan, de talán Zólyomban is általános birtokvizsgálat folyt éppen ebben az időszakban,¹⁷ s a király jelenlétének ez adott különös súlyt. Az akció alkalmával a király a maga tulajdonának, s így eladományozhatónak tekintett minden olyan birtokot, amelyre vonatkozóan egyetlen oklevelet sem terjesztettek elé „az oklevelek bemutatása idején”,¹⁸ azaz a vizsgálat során.

¹⁰ *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 244.

¹¹ *Mályusz Elemér*: Turóc megye kialakulása. Bp. 1922. 177–178.; *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 150., 215., 244.

¹² *Györfly Gy.*: Történeti földrajz i. m. I. 192–193.; *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 99.

¹³ *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 140.

¹⁴ *Mészáros Orsolya*: Visegrád város története és helyrajza. Visegrád 2009. 165. (18. sz.), 164–165. (12., 13., 16. sz.), 174. (50. sz.), 163. (9. sz.), 163–164. (11. sz.), 175. (51. sz.). Szécsényi Tamás esetében az előbbieken idézettekhez hasonló adat nem maradt fenn, mégis bizonyosra vehető, hogy 1332 végétől Visegrádon élt, vö. *Zsoldos Attila*: A Druget-tartomány története 1315–1342. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Bp. 2017. 58–60.

¹⁵ *Spekner Enikő*: Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa? A budai királyi székhely története a 12. század végétől a 14. század közepéig. (Monumenta Historica Budapestinensia XVII.) Bp. 2015. 139–174., vö. még *Neumann Tibor*: Az első liptói regisztrum – egy Károly-kori birtokrendezés Liptó megyében. In: *Birtok és birtoklás a középkori Magyarországon*. Szerk. Zsoldos Attila. (Közlemények Székesfehérvár történetéből) Székesfehérvár 2020. 95.

¹⁶ Vö. *Spekner E.*: Hogyan lett Buda i. m. 175.

¹⁷ *Neumann T.*: Az első liptói regisztrum i. m. 93–115.

¹⁸ 1341. ápr. 24.: egy birtok „pro eo, quia litteralia instrumenta super eadem habita et confecta tempore exhibicionis litterarum per universos nobiles de Lypto in dicti domini Karoli regis et regni sui

I. Károly bárói a király feltétlen és odaadó hívei voltak, mindazonáltal alig találunk közöttük olyat, akivel szemben a kormányzatukra bízott területen előbb-utóbb fel nem gyűltek a panaszok. Károly két kedvence, Druget Fülöp és annak unokaöccse, Vilmos alkalomadtán a nem teljesen törvényes eszközök alkalmazásától sem riadtak vissza egyébként is tekintélyes magánvagyonuk gyarapítása érdekében,¹⁹ az Ákos Mikcs önkénye elleni panaszoktól volt hangos Szlavónia már a nagy hatalmú bán halálát közvetlenül megelőző hónapokban, azt követően, persze, még inkább,²⁰ Szécsényi Tamás erdélyi vajdát pedig az erdélyi püspök éppúgy kiközösítette, mint tette azt annak idején a nyitrai az oligarchák leghatalmasabbikával, Csák nembéli Mátéval,²¹ s ugyanazért: egyháza birtokainak felprédálásáért.²² Nem volt kivétel e tekintetben Doncs mester sem, ám feltűnő, hogy egyedül az ő esetében követte az ispánság éléről történő távozását az említett általános birtokvizsgálat.

Az a legkevésbé sem okoz meglepetést, hogy a vizsgálat során Doncs ellenében felhozott vádak némelyikéről különösebb utánjárás nélkül kideríthető, hogy hamis volt – a menesztett hatalmasságok sorsa már csak ilyen –, az már inkább tarthat igényt figyelmünkre, hogy miként reagált részint a király, részint a megvádolt az igazukat követelők állításaira. I. Károly több esetben cserebirtokot kínált fel az igazza mellett meggyőzően érvelő panaszosnak²³ ahelyett, hogy – a szokásos eljárást alkalmazva – egyszerűen elrendelte volna a jogszerűtlenül elvett birtok visszaadását. Maga Doncs pedig egy alkalommal arra hivatkozott, hogy a panaszosok által rajta követelt birtok ügyében a király szavatosságot vállalt magára bárkivel szemben.²⁴

baronum presencia facte nemo exhibuisset ad manus suas regias pertinere debuisset” – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 107 822.

¹⁹ *Zsoldos A.*: A Druget-tartomány története i. m. 167–169., 173–175., 179.

²⁰ 1343. márc. 13.: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–XV. Collegit et digessit T[adija] Smičiklas. Zagrabiae 1904–1934. (a továbbiakban: CDCr) XI. 47–49.; 1343. márc. 31.: Okmányok a kellemesi Melczer család levéltárából XIII., XIV., XV. század. Közli s kiadja kellemesi Melczer István. Bp. 1890. 35.; 1343. máj. 2.: DF 256 480.; 1343. (aug. 8. u.): Anjou-kori okmánytár I–VII. Szerk. Nagy Imre – Nagy Gyula. Bp. 1878–1920. (a továbbiakban: AO) VI. 458–459.; 1343. szept. 13.: CDCr XI. 86–87.; 1343. okt. 21.: DL 3612.; 1343. okt. 26.: CDCr XI. 91–93., 93–95.

²¹ 1318. márc. 3.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) VIII/2. 170–181., 181–183.

²² (1341. szept. 19. e.): DF 277 317. (keltére lásd Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I–II. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Jakó Zsigmond. Bp. 1997–2004; III. Regesztákban jegyzetekkel közléteszi Hegyi Géza és W. Kovács András közreműködésével †Jakó Zsigmond. Bp. 2008; IV–V. Jakó Zsigmond kéziratát szerkesztette és kiegészítette Hegyi Géza, W. Kovács András. Bp. 2014–2021, III. 71. sz.); 1341. szept. 19.: DF 277 292.; 1341. okt. 31.: Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner I–II. Romae 1859–1860. (a továbbiakban: VMHH) I. 644–645.

²³ 1341. aug. 13.: DL 24 466. (vö. DL 3411.); 1341. aug. 13.: DF 266 904., vö. *Horváth S.*: A lipitói és turóci regisztrum i. m. 35.

²⁴ 1341. jan. 24.: Doncs mester képviselője az országbíró előtt a vádra válaszolva kijelentette: „dominus noster rex eundem magistrum Donch super ipsa possessione ab omnibus hominibus expedire

A szavatosság – a jogtörténetben alkalmazott, de az oklevelekben is felbukkanó²⁵ latin kifejezéssel: *evictio* – már az Árpád-korban része volt a magyar szerződési jognak. Lényege röviden abban foglalható össze, hogy birtokelidegenítés alkalmával – történjék az akár adásvétel, akár csere révén vagy más módon – a birtokot átadó fél tartozik a birtokot megszerzőt saját költségén és fáradságával megvédeni, ha a gazdát cserélt birtokkal kapcsolatosan utóbb valaki követeléssel lépne fel, és ezért perre kerülne sor. Ha pedig nem tudna megfelelni e kötelezettségének, akkor azonos értékű cserebirtokot kell adnia a birtokot jóhiszeműen megszerző félnek.²⁶

A szavatosság intézményének ez utóbbi eleme nem hagy kétséget afelől, hogy amikor I. Károly birtokcserét ajánlott fel a panaszosoknak, szintén joggal kereshetjük a szavatosság intézményét az ilyen esetek háttérben. A szavatosság elveinek alkalmazását nagyon is gyakorlati szempont indokolta: a panaszosok által visszakövetelt földeken építtette fel ugyanis Doncs mester egyfelől Újvár, másfelől pedig Likava várát, melyekről I. Károly nem kívánt lemondani, ami magától értetődik.

Az már inkább magyarázat után kiált, hogy miként keveredik egy magánjogi intézmény – tudniillik a szavatosság – az ispánváltás alapvetően közjogi jellegű aktusába. Kiváltképpen érdekessé teszi az esetet, hogy a szavatosságot a felek, azaz Doncs mester és I. Károly a szokásossal éppen ellentétes módon alkalmazták: nem az ispánságot átadó Doncs vállalt szavatosságot a király érdekében, hanem fordítva, I. Károly adta azt Doncs mesternek. Ez a körülmény bizonyos mértékig a modern korok mentelmi jogához teszi hasonlatossá a szavatosság ezen kifordított formáját: a lényege jól felismerhetően az volt, hogy Doncs mester gyakorlatilag nem vonható felelősségre zólyomi ispánsága idején hozott, birtokokat érintő döntéseiért, mert azok következményeit a király magára vállalta.

Mindezek alapján talán nem túlzás arra következtetni, hogy Doncs mester eltávolítása a zólyomi ispán méltóságából korántsem tekinthető egyszerű ispánváltásnak, aminek számos oka lehet, a legegyszerűbb azonban kétségkívül az: Doncs nem közönséges ispánként állt a zólyomi ispánság élén.

Eljutván eddig a gondolatmenetben magától értetődik a kérdés: ha Doncs mester nem közönséges ispán volt, akkor miféle? A kérdésre adható válasz megtalálása érdekében röviden át kell tekintenünk Doncs és I. Károly kapcsolatának történetét, amelyben a harmadik főszerep – egészen haláláig – Csák Máténak jutott.

assumpsisset” – DL 65 273.

²⁵ 1272. nov. 23.: Oklevelek hontvármegyei magán-levéltárakból. Első rész: 1256–1399. Az eredetiek után közzé teszi Kubinyi Ferencz. (Magyar történelmi emlékek II.) Bp. 1888. 12.

²⁶ *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok korában. Bp. 1899. 171–174.; *Illés József*: A magyar szerződési jog az Árpádok korában. (Magyar Jogászegyleti Értekezések XXII/4.) Bp. 1901. 100–102., 112–113.

A kapcsolat nem indult jól. Az Árpád-kor utolsó évtizedében Doncs mester nagybátyja, Miklós fia Demeter, III. András bizalmas híve volt a zólyomi ispán.²⁷ A 14. század első éveiben már Doncs apja, Domokos²⁸ állt az ispánság élén,²⁹ aki fivérével, az említett Demeterrel együtt a Magyarországon királyként László néven uralkodó cseh trónörökös, Vencel hívei közé tartozott.³⁰ Vencel-László távozását követően I. Károly – minden jel szerint az Északnyugat-Magyarországot uralma alatt tartó oligarcha, Csák Máté aktív támogatását élvezve³¹ – elfoglalta Miklós fia Demeter és Doncs várainak egy részét: a zólyomi Dobronya, Lipcse és Zólyom, valamint a Hont megyei Paloja bevételeit említi 1306 júniusának végén keletkezett forrásunk.³² Itt kezdődnek azok a nehézségek, amelyeket az előljáróban említett térképek szemléltetnek.

Az, hogy a Hont megyei Paloja vára³³ többé nem kerül elő forrásainkban, kielégítően magyarázható azzal, hogy az épület – ezek szerint – nem élte túl az ostromot.³⁴ A zólyomi várak azonban a későbbiekben is léteztek, így esetükben azt várnánk, hogy 1306 után I. Károly kezében vannak, csak hogy ennek – mint említettem – semmi nyoma. Lipcse várnagyaként 1313-ban ugyanazt a Dénes fia Tamást előbb Csák Máté, majd Doncs mester várnagyaként említik,³⁵ s az utóbbi esetben bizonyos, hogy valóban Doncs várnagyáról, s nem a király zólyomi ispánjaként Lipcse várnagyságát is viselő Doncs mester „várnagy”-nak címzett

²⁷ *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. (Historia könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) Bp. 2011. 238.

²⁸ *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 – Középkori magyar genealógia. (Magyar Középkori Adattár) CD-ROM. Bp. 2001. (Zólyomi rokonság 1. tábla).

²⁹ *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 244. (vö. uo. II. 264.).

³⁰ 1303. s. d.: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I–II. Ad edendum praeparavit Vincent Sedláč. Bratislavae 1980–1987. (a továbbiakban: RDES) I. 137., Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. (Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Alexander Domanovszky), c. 188. in *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery*. Budapestini 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) I. 479.

³¹ A harcok egyetlen név szerint ismert résztvevője Csák Máté egyik, a király oldalán harcoló vezető familiárisa, vö. *Pór Antal*: Bogár István és Bogárfa Márton. *Századok* 24. (1890) 224–227.; *Kristó Gyula*: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. 1973. 70., 123–124.; *Kádár Tamás*: Harcban a koronáért. (II.) I. Károly (Róbert) király uralkodásának 1306–1310 közötti szakasza. In: *Történeti Tanulmányok XXV*. Szerk. Miru György – Novák Ádám – Bacsa Balázs Antal. (Acta Universitatis Debrecenensis. Series Historica LXIX.) Debrecen 2017. 127–129.

³² 1306. jún. 27.: Hazai okmánytár I–VIII. Kiadják Nagy Imre et al. Győr–Bp. 1865–1891. I. 101–102.

³³ *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. III. 231–232.

³⁴ *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 388.

³⁵ 1313. júl. 1.: Thomas filius Dionisii castellanus noster de Lypche – DL 84 680., kiadását lásd Oklevelek a Csák-territórium történetéhez. *Diplomata historiam dominii Matthaei de genere Chak illustrantia*. Közreboicsátják Karácsonyi Béla és Kristó Gyula. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 36.) Szerk. Karácsonyi Béla. Szeged 1971. (a továbbiakban: CsákOkl) 12–13. (Csák Máté oklevele); 1314. s. d.: Thomas filius Dionisii castellanus magistri Donch de Lypche – DL 84 681., kiadását lásd CsákOkl 13–14. (a turóci konvent oklevele).

alvárnagyáról van szó, hiszen 1317 előtt senki nem nevezte Doncsot I. Károly zólyomi ispánjának; ő maga is csak „Doncs mester”-nek címezi magát okleveleiben.³⁶ Az tehát, hogy 1306 nyaratól I. Károly vonta volna ellenőrzése alá a zólyomi ispánságot, nem igazolható.

A helyzetre magyarázatot kínálhat az a magyar történetírásban felmerült elképzelés, mely szerint valamikor 1306 után – közelebről ismeretlen időpontban és körülmények között – Csák Máté kiterjesztette fennhatóságát a zólyomi ispánságra, ami azonban vitatható, s ennek megfelelően vitatott is. A helyzet kuszaságára mi sem jellemzőbb, mint Dénes fia Tamás zólyomlipcsei várnagy imént felidézett esete, melynek értelmezése megosztotta a korszakkal foglalkozó kutatókat. Akadt, aki annak bizonyosságát látta az ugyanazon ügyre vonatkozóan kiadott, a lipcsei várnagyot illetően azonban egymásnak ellentmondó adatokat fenntartó oklevélpárban, hogy Csák Máté rákényszerítette hatalmát Doncs mesterre, és a sajátjába olvasztotta be annak familiárisi körét,³⁷ más ezt vitatta, és legfeljebb szövetségi kapcsolatot feltételezett Máté és Doncs között.³⁸ Az mindenesetre tény, hogy Árva³⁹ és a turóci Szucsány várai valóban Csák Máté kezére kerültek; nem érdektelen ugyanakkor megjegyezni, hogy Szucsányt valójában nem Doncs mestertől foglalta el a trencsényi oligarcha, hanem annak rokonaitól,⁴⁰ Mikó fia Biter fiaitól.⁴¹ Az is igaz továbbá, hogy 1312 és 1317 között Csák Máté részint személyesen, részint csapatai révén legalább három alkalommal eljutott az északkeleti országrészbe,⁴² ez azonban nem feltétlenül a zólyomi ispánságon keresztülhaladva történt, elképzelhető, hogy Hont, Nógrád és Gömör megyéken át vezetett az útja, ami nagy kerülőt jelentett ugyan, ám Máté hadba induló serege számára ezt a kényelmetlenséget ellensúlyozhatta, hogy ezeken a területeken kétségtelenül jelen volt az oligarcha hatalma,⁴³ így nem kellett idő előtt harcokba bocsátkoznia.

³⁶ Lásd pl. 1308. nov. 11.: RDES I. 268.; 1309. márc. 23.: RDES I. 281.; 1310. ápr. 26.: DF 285 467.; 1312. s. d.: RDES I. 454.; 1314. s. d.: DF 258 755.; 1315. júl. 25.: DF 259 296. stb.

³⁷ *Kristó Gy.*: Csák Máté tartományúri hatalma i. m. 80., 198.

³⁸ Pl. Fügedi Erik az előző jegyzetben idézett monográfiáról (*Kristó Gy.*: Csák Máté tartományúri hatalma i. m.) írt recenziójában, lásd *Századok* 109. (1975) 421–425. (különösen: 423–424.).

³⁹ 1333. jún. 27.: Anjou-kori okmánytár I–VII. Szerk. Nagy Imre – Nagy Gyula. Bp. 1878–1920. (a továbbiakban: AO) III. 31–32.

⁴⁰ *Engel P.*: Genealógia i. m. (Zólyomi rokonság 1. tábla).

⁴¹ 1321. (máj. 1.): DL 65 733.; keltére lásd Anjou-kori Oklevéltár I–XV. (1301–1331), XVII–XXXVIII. (1333–1354), XL. (1356), XLII–LII. (1358–1368). Szerk. Almási Tibor et al. Bp.–Szeged 1990–2023. (a továbbiakban: AOkt) VI. 107. sz.

⁴² Az említett események: a rozgonyi csata (*Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.*, c. 196. [SRH I. 487–489.]), Sárospatak feldúlása (1315. júl. 1.: DL 70 612.), valamint a Druget Fülöp ellenében Szepsinél vívott ütközet (1323. jan. 20.: A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Imre et al. Pest–Bp. 1872–1931. I. 219.; 1323. jún. 29.: CD VIII/2. 439.); mindezekre lásd *Engel Pál*: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Századok* 122. (1988) 102., 108., 116.

⁴³ *Kristó Gy.*: Csák Máté tartományúri hatalma i. m. 60., 66., 73–75.

Az sem vitatható: Csák Máté együttműködése I. Károllyal az 1306. évi zólyomi hadjárat alkalmával félreérthetetlen jele annak, hogy az oligarcha szemet vetett a zólyomi ispánságra vagy legalább annak egyes részeire, s vannak is, ámbár nem nagy számban, olyan forrásaink, melyek szerint a zólyomi ispánság szívében valóban megjelent Máté. 1310-ben zólyomi birtokosok tiltakoztak az esztergomi káptalan előtt amiatt, hogy Csák Máté familiárisai elfoglalva tartják egy birtokrészüket, ám azok urától való félelmükben nem merik egy bíró előtt sem keresni igazukat (*ob metum Mathei palatini, domini ipsorum non auderent neque possent coram aliquo iudice, ut deceret, experiri*).⁴⁴ Jóval később kiállított oklevelek tartották fenn annak emlékét, hogy Zólyom városának szélén (*in fine civitatis [...] Zolyo vocate*) egy föld azért néptelenedett el, mert az azon élő a békétlen időkben trencsényi Máté zsarnoksága elől (*tempore inpacato per severam tyrannidem quondam Mathei de Trynchin*) menekülve szétszóródtak,⁴⁵ egy turóci nemes oklevelei pedig a Szocóc mellett fekvő hegyi Szent Szűz-egyházban (*in ecclesia Beate Virginis de monte*) elégték Máté nádor idejében annak emberei miatt (*tempore Mathei palatini de Trinchinio in dicta ecclesia per pertinentes ad ipsum palatinum esset combustum*).⁴⁶ Ezek a szórványos adatok azonban legfeljebb kisebb incidensekre utalnak, s a két utóbbiban elbeszéltek minden további kétséget kizáró értelmezése is meghaladja lehetőségeinket. A zólyomi eset például éppúgy lehet Zólyom vára 1306. évi ostromának egyik, két évtized távolából átértelmezett epizódja, miként a szocóci egyház leégését is kézenfekvő lenne Szucsány várának – ismeretlen időben történt – elfoglalásához kötni, de mindkét történet tartozhat ismeretlen eseményhez, s a szocóci eset háttérében ráadásul nem szükségszerű valamiféle hadjárat pusztítását feltételezni, mert – ha valóban Csák Máté emberei miatt támadt a tűz, amelyben az állítólagos oklevelek elégték, amivel szemben merülhetnek fel éppen kételyek – az eset leírása egy részeg duhajkodás következményének szintén megfelelne.

Az egyetlen kivétel ezen adatok sorozatában Liptóvár, azaz Nagyvár⁴⁷ védelme, amiről I. Károly egyik 1341-ben kiadott oklevele emlékezik meg.⁴⁸ A körülményekről csak annyit tudunk, hogy az eset „az egykori háború idején” (*condam tempore guerre*) történt, és a vár megvédelmezése I. Károlynak tett szolgálatnak számított, így aligha gondolhatunk másra, mint hogy az oligarchák elleni

⁴⁴ 1310. s. d.: CD VIII/1. 394–395.

⁴⁵ 1326. máj. 13.: Vysady miest a mestečiek na Slovensku (1238–1350). Ed. Lubomír Juck. Bratislava 1984. 106–107.

⁴⁶ 1331. jún. 25.: CD VIII/6. 123–124. Az egyház azonosításához lásd *Úrbegyi Emilia*: Turóc megye helynevei. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 45. sz.) Bp. 1939. 25.; *Mező András*: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. (METEM Könyvek 40.) Bp. 2003. 466. (Szentmária 5. sz.).

⁴⁷ *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 373–374.

⁴⁸ 1341. ápr. 24.: DL 107 822.

küzdelem egyik eseményéről van szó, s annak feltételezése ugyancsak csekély kockázatot rejt magában, hogy az ostromló Csák Máté lehetett.

Doncs mester és a trencsényi oligarcha kapcsolatának száalai meglehetősen kuszák tehát: néhány tény a birtokunkban van ugyan, de a rendelkezésünkre álló forrásokból összefüggő történet nem rajzolódik ki, s nemcsak azért, mert a tények túlságosan kevés felmerülő kérdésre kínálnak választ, hanem azért sem, mert a források által elbeszélte események időhöz kötése gyakran csak bizonytalan lábakon álló feltételezések révén lehetséges, olykor még úgy sem. A történetek pontosabb felderítését forráskritikai nehézségek szintén hátráltatják. Szilárd támpontot jelenthetne például az, hogy 1314 első napjaiban Doncs mester Árvában (*in Arua*) keltezi egyik oklevelét,⁴⁹ csak hogy annak hitele nem áll vitán felül⁵⁰ – s az oklevél megbízhatóságának elfogadása esetén is eldöntendő lenne, hogy Doncs még vagy éppen már rendelkezhetett Árvában az oklevél kiadásának idején –, ugyanakkor azon egyetlen oklevél hitelét illetően, mely alapjául szolgálhat annak feltételezéséhez, hogy Árva visszafoglalása Csák Mátétól I. Károly jelenlétében történt,⁵¹ szintén megalapozott kételyek fogalmazhatók meg.⁵²

Ilyen körülmények között éppen nem csodálatos, hogy egymásnak ellentmondó eredményekre vezettek az események felgöngyölítésére tett kísérletek. Ezek középpontjában többnyire Árva története áll, ami érthető, hiszen a kevéssé jelentős Szucsányt leszámítva ez az egyetlen vár, amelyet a trencsényi oligarcha bizonyosan birtokolt egy ideig a zólyomi ispánság területén. Az egyik elképzelés szerint Csák Máté 1310 táján terjesztette ki hatalmát Árvára, uralma azonban csak 1313 második feléig tartott: a végét Doncs mester említett, 1314 elején Árvában kiadott oklevele jelöli ki, s ha az végül hamisnak bizonyulna, a Dénes fia Tamást Doncs lipcsei várnagyának mondó adat, szintén 1314-ből, ugyanezt igazolja.⁵³ Más vélemény ellenben nem tulajdonít bizonyító erőt ez utóbbi adatnak, s amellet érvel, hogy a trencsényi oligarcha 1309 és 1311 között vette birtokba a zólyomi erdőispánságot: „Árva, Turóc és Zólyom bizonyosan, Liptó feltételezhetően” az uralma alá került, aminek az vetett véget, hogy Doncs mester familiárisaival együtt már I. Károly oldalán harcolt 1317-ben, amikor a király sikerrel ostromolta Komárom és Visegrád várait Máté ellenében, ám a turóci Szucsány 1321-ig, az oligarcha haláláig annak kezén maradt.⁵⁴ Megint más álláspont úgy véli, hogy már az 1306. évi hadjárat eredményeképpen Csák Máté kezére kerültek legalábbis az akkor elfoglalt zólyomi

⁴⁹ 1314. jan. 6.: CD VIII/1. 552–553.

⁵⁰ *Györfly Gy.*: Történeti földrajz i. m. I. 197. (vö. még uo. 192., 196.); RDES I. 1163. sz.

⁵¹ 1323. júl. 6.: DL 40 428., vö. *Engel P.*: Az ország újraegyesítése i. m. 109.

⁵² Vö. AOklt VII. 347. sz.

⁵³ *Györfly Gy.*: Történeti földrajz i. m. I. 192.

⁵⁴ *Kristó Gy.*: Csák Máté tartományúri hatalma i. m. 68–72. (az idézet: 72.), 198–199.

váarak: maga Zólyom, továbbá Dobronya és Lipcse,⁵⁵ s ott is maradtak egészen 1314 végéig, amikor aztán I. Károly és Doncs mester közös erővel visszafoglalták Mátétól az időközben szintén a hatalmába kerített Árvával együtt a zólyomi ispánság egész területét.⁵⁶ Ez utóbbi elképzelést különböző szempontok alapján többen bírálták,⁵⁷ ám a kritikák sem vittek közelebb a megoldáshoz, mivel csak egyes részletkérdések tagadására vagy cáfolatára szorítkoztak.

A feladat – tudniillik Doncs mester és Csák Máté kapcsolatának ellentmondásoktól mentes újrafogalmazása – a jelenleg rendelkezésre álló források segítségével valószínűleg nem is oldható meg, s való igaz, hogy a legmerészebb ambíció sem terjedhet túl néhány részlet tisztázásának reményén. Az például, hogy az 1306 utáni években Csák Máté valóban valamiféle hatalmat gyakorolt a zólyomi részekben, elsősorban azért tűnik alátámaszthatónak, mert a familiárisai által ott elfoglalva tartott birtokrész jogos birtokosai 1310-ben, mint láthattuk, egyetlen bíróhoz sem mertek fordulni panaszukkal, így Doncs mesterhez sem; nyilván úgy ítélték meg, hogy az legalább annyira reménytelen, mint amennyire veszedelmes próbálkozás lenne. Az azonban, hogy Zólyom, Lipcse és Dobronya várai Máté kezén lettek volna 1314-ig, pusztán abból az adatból, mely szerint 1313-ban az oligarcha egyik oklevele a maga lipcsei várnagyának mondja Dénes fia Tamást, nem következik szükségképpen, mivel az eset háttérben Máté írnokának szándékos vagy véletlen elírása is meghúzódhat.⁵⁸ Az oklevelet elemző Fügedi Erik meggyőzően érvelt amellet: abból nem olvasható ki az, hogy Doncs mester Csák Máté alárendeltje lett volna.⁵⁹ S valóban, az oklevél és párja – melyek egy haláleset elrendezésével kapcsolatosan születtek – sokkal inkább keltik azt a benyomást: két szomszédos hatalmasság igyekszik elkerülni, hogy alárendeltjeik viszálya elmérgesedjék, mert annak esetleges megtörténte kényszerhelyzetbe hozná őket is. Az ugyanakkor tagadhatatlanul érdemes figyelműnkre, hogy az oligarcha Turócbán (*in Turcb*) keltezte az okmányt, így nem teljesen lehetetlen, hogy a turóci Szucsány az idő tájt, azaz 1313 körül került Máté kezére, legalábbis ez az egyetlen alkalom, amikor az oligarcha bizonyíthatóan Turócbán járt; ámbár az is igaz, hogy nem feltétlenül irányította személyesen a Biter-fiak várának elfoglalását.

A mérleg másik serpenyőjét 1308-ban induló forrásaink sokasága húzza le: ezek kétségtelenné teszik, hogy legalábbis Liptóban, valamint Turócbán – az említett Szucsányt s nyilván annak közvetlen környékét leszámítva – Doncs mester

⁵⁵ Engel P.: Archontológia i. m. I. 304. (Dobronya), 360. (Lipcse), 465. (Zólyom).

⁵⁶ Engel P.: Az ország újraegyesítése i. m. 109., vö. *Uő*: Archontológia i. m. I. 360.

⁵⁷ Kristó Gyula: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323). *Századok* 137. (2003) 315.; Spekner E.: Hogyan lett Buda i. m. 144.

⁵⁸ Amint arra Fügedi Erik gondolt már a 38. sz. jegyzetben idézett recenziójában (i. m. 423.).

⁵⁹ Uo. 423–424.

volt az úr, mégpedig megszakítás nélkül, amiben bizonyára megvolt a maga szerepe Liptóvár említett sikeres védelmének, bármikor is történt az. Liptóban és Turócbán Doncs mester birtokadományokat tett,⁶⁰ tőle váltottak ki birtokrészt,⁶¹ mely minden bizonnyal valamely perben ítélkező bíróként került a kezére, ami annál inkább valószínű, mert rendszeresen eljár birtokperekben,⁶² s az ezekben hozott ítéleteit végre is hajtották,⁶³ Liptóban pedig legalább egy alkalommal közgyűlést (*specialis congregatio*) tartott,⁶⁴ még mielőtt forrásaink I. Károly zólyomi ispánjának nevezték volna. Zólyom nagyobb részében ugyanez lehetett a helyzet, mert semmi nyoma annak, hogy Csák Mátét fegyverrel kellett volna kiszorítani onnan még életében, vagy hatalma maradékát kellett volna felszámolni halála után, miközben a bizonyítottan az uralma alá került területek esetében bővelkedünk az efféle adatokban. Arról ellenben tudunk, hogy Árvát Doncs mester foglalta vissza Csák Mátétól,⁶⁵ csak éppen az esemény pontos időpontjáról nem rendelkezünk ismerettel. 1317 őszén I. Károly Doncs mester olyan familiárisait jutalmazta, akik uruk oldalán Csák Máté ellen harcoltak (*iudem [...] una cum magistro Donch [...] domino ipsorum contra Matheum de Trinchinio procedendo et viriliter se opponendo*), egyikük pedig Visegrád és Komárom ostromában is érdemeket szerzett.⁶⁶ Amennyiben az említett Csák Máté elleni, közelebbről nem ismert hadakozás a szintén az oligarcha ellenében folytatott visegrádi és komáromi ostromoktól valóban különböző esemény volt, amint azt az oklevél megfogalmazása sugallja, akkor az oklevél éppúgy utalhat Árva visszavételére, mint Nagyvár ostromára – vagy akár mindkettőre –, ám csak abban lehetünk bizonyosak, hogy 1306 után valamikor 1317 ősze előtt is folytak harcok Doncs mester és Csák Máté között, mégpedig úgy tűnik, I. Károly személyes részvétele nélkül.

Van ugyanakkor olyan forrásunk, mely eligazít abban a kérdésben, hogy miként alakult Doncs mester és I. Károly kapcsolata 1306 után. Doncs egyik 1308 novemberében kiadott oklevelében ugyanis azt olvashatjuk, hogy egy örökös nélkül meghalt liptói nemes birtoka jog szerint rá háramlott (*possessio nobis de iuria[!] devolvi dinoscebatur*), s azt egyik hívének adományozza az ura, Károly király különös kegyéből elnyert felhatalmazása alapján (*auctoritate a domino nostro*

⁶⁰ 1308. nov. 11.: RDES I. 268.; 1315. júl. 25.: DF 259 296.

⁶¹ 1309. s. d.: DF 266 606., kiadását lásd Horváth S.: A liptói és turóczyi regisztrum i. m. 50.

⁶² 1310. ápr. 26.: DF 285 467.; 1312. jan. 25.: RDES I. 410–411.; 1312. s. d.: RDES I. 454.; 1313. s. d.: CD VIII/5. 88–89.; (1315. jan. 13. e.): DL 38 804. (hibás kiadását lásd CD VIII/6. 194–195.).

⁶³ 1312. márc. 19.: RDES I. 418.; 1314. s. d.: DF 266 606., kiadását lásd Horváth S.: A liptói és turóczyi regisztrum i. m. 32.

⁶⁴ 1317. (ápr. 29. v. u.): DL 40 367.

⁶⁵ 1333. jún. 27.: AO III. 31–32., vö. még 1326. nov. 7.: DF 285 727.

⁶⁶ 1317. okt. 20.: CD VIII/2. 70–72.

rege *Carulo nobis de gratia speciali concessa*).⁶⁷ Az oklevelet a turóci konvent átírásából ismerjük,⁶⁸ melyet 1321 februárjában, tehát még Csák Máté halála előtt, I. Károly király szintén átírt és megerősített.⁶⁹ Ez utóbbi körülmény miatt meglehetősen valószínűtlen, hogy Doncs mester olyan jogára hivatkozott 1308-ban, melynek valójában nem volt a birtokában.⁷⁰

Mindebből nagy biztonsággal következtethetünk arra, hogy az 1306 nyarán lezajlott zólyomi hadjárat következményeként Doncs mester elismerte királyának I. Károlyt. Ez legkésőbb 1308 vége – Doncs említett oklevelének kiállítása – előtt történt, ám meglehet, sőt valószínűbb, hogy közvetlenül a hadjárat után, azaz 1306 júniusának vége táján került rá sor, mivel I. Károly akkor kiállított azon oklevele, mely az egyetlen tudósítást hagyta ránk Doncs mester és Miklós fia Demeter zólyomi és honti várainak említett ostromáról, már múlt időben beszélt kettejük lázadásáról.⁷¹ A király ugyanakkor viszonzásképpen Doncsot ismerte el a zólyomi ispánság urának, mégpedig igen széles jogkörrel, hiszen az örökös nélkül meghalt nemes birtokának a magyar szokásjog szerint, amint az köztudomású, a királyra kellett volna háramlania: a megyésispán csak addig tehetette rá a kezét, s akkor is az uralkodó nevében, amíg az nem hozott döntést a birtok sorsáról.⁷² Ugyanekkor és a megegyezés értelmében kaphatta vissza Doncs zólyomi várait is.⁷³ A király és Doncs egyezsége, erről nem tanácsos elfeledkezni, akkor született, amikor I. Károly még elismerte az Árpádoktól megörökölt előkelők által viselt címeket és az általuk maguknak igényelt uralmi területeket.⁷⁴ A megegyezés révén ezen előkelők közé került Doncs mester. Olyan hűséges oligarchaként tekinthetünk rá ebben az időszakban, mint amilyen például Borsa nembéli

⁶⁷ 1308. nov. 11.: RDES I. 268.

⁶⁸ 1309. máj. 27.: RDES I. 291.

⁶⁹ 1321. febr. 24.: DL 2026.

⁷⁰ A királyt megillető háramlási jog bitorlásának gyakorlatáról már IV. László azon oklevele hírt ad, mely szerint bizonyos örökös nélkül meghalt nemesek birtokait, melyeknek „ratione nobilitatis sue” királyi kézre kellett volna háramlaniuk, kiskorúsága idején „barones regni nostri divisio inter se possessionibus predictis iuxta sue voluntatis libitum easdem occupassent”, lásd 1278. s. d.: Budapest történetének okleveles emlékei I. (1148–1301). Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Bp. 1936. III/1–3. (1382–1439). Összeállította Kumorovitz L. Bernát. Bp. 1987–1988. I. 174–175.

⁷¹ 1306. jún. 27.: az ostromolt várakat „magister Demetrius filius comitis Nicolai et magister Donch filius comitis Dominici, tunc spiritu rebellionis inducti, contra nostram regiam contumaciter detinebant maiestatem” – HO I. 101.

⁷² Lásd pl. 1353. s. d.: AO VI. 265.

⁷³ Csák Máté ellenben, akinek csapatai a zólyomi hadjárat mellett a Kőszegi Iván által birtokolt Esztergom elfoglalásakor is I. Károly mellett harcoltak, Visegrád várát kapta a királytól, lásd *Zsoldos Attila*: Óbuda urai a 14. század első felében. In: In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”. Szerk. Benkő Elek – Orosz Krisztina. Bp. 2015. 471–472., vö. még *Zsoldos Attila*: Harcok az ország közepén (sajtó alatt).

⁷⁴ *Engel P.*: Az ország újraegyesítése i. m. 93.

Kopasz volt 1306 és 1314 között vagy az északkeleti országrész ura, Aba nembéli Amadé egészen haláláig: a királyi hatalomnak egyedül akkor és annyiban engedett teret a maga kormányozta területen, amikor és amennyiben az saját érdekeit szolgálta, ám kész volt együttműködni az uralkodóval ugyanezen feltételek teljesülése esetén.⁷⁵ Doncs mester és I. Károly egyezségét az sem borította fel, hogy 1312-ben Doncs csapatokat küldött nagybátyjának, Miklós fia Demeternek a király által ostromolt Sáros védelmére,⁷⁶ mert ezt a megingást háttérbe szorította a közös ellenséggel, Csák Mátéval szembeni együttműködés kényszere.

I. Károly hatalmának megizmosodásával aztán hűséges oligarchából fokozatosan a király által elismert tartományúr lett Doncs mester,⁷⁷ aki kénytelen volt elfogadni immár a királyi hatalom elsőbbségét, mely azonban még mindig a terület urának tekintette őt. E modell tartalmi jellemzőit az a szerződés foglalja össze, amelyre I. Károly Aba Amadé halála után kényszerítette rá annak fiait.⁷⁸ Nem elhanyagolható különbség azonban, hogy míg Amadé fiai végül fellázadtak a király ellen,⁷⁹ Doncs, minden jel szerint, kész volt beletörődni egykori teljhatalma korlátozásába. Korántsem ingyen azonban: I. Károly ígéretet tett arra, hogy megerősíti Doncsot minden olyan birtokában, amelyeket az nagybátyjától kapott.⁸⁰ Ez feltűnően előzékeny gesztus volt, hiszen Doncs nagybátyja, Miklós fia Demeter a király ellen harcolók élén esett el a rozgonyi csatában.⁸¹ Igaz – és Károly hajlandósága aligha volt független ettől a körülménytől –, még élt Csák Máté, amikor a király az ígéretet tette, tudniillik 1318 elején.

Az tehát, hogy 1317-től Doncs a király zólyomi ispánjaként szerepel forrásainkban, félrevezető némiképpen: valójában a zólyomi tartomány ura volt. Azt, hogy I. Károly elismerte annak 1317 után is, a zólyomi tartomány felszámolásának körülményei igazolják.

Régóta ismert tény, hogy a zólyomi ispánsághoz tartozó Árva várát és annak uradalmát – gyakorlatilag tehát a későbbi Árva megye területét⁸² – Doncs mester átadta I. Károlynak, s cserébe megkapta a királytól a Zala megyei Muraközben fekvő, a zólyomi tartománytól tehát szembetűnően messze eső Csáktornya és Sztrigó

⁷⁵ A fogalomra lásd *Zsoldos Attila*: Hűséges oligarchák. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna – Molnár Antal. Bp.–Győr 2012. 347–354.

⁷⁶ 1314. ápr. 16.: CD VIII/1. 536–539.

⁷⁷ A különbségre lásd *Zsoldos A.*: Hűséges oligarchák i. m. 347–354.

⁷⁸ 1311. okt. 3.: RDES I. 391–393., vö. még 1311. okt. 7.: CD VIII/1. 405–412., értelmezéséhez lásd *Zsoldos A.*: Hűséges oligarchák i. m. 351–352.

⁷⁹ *Engel P.*: Az ország újraegyesítése i. m. 100–103., 118–119.

⁸⁰ 1318. febr. 9.: DL 58 010.

⁸¹ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.*, c. 196. (SRH I. 489.).

⁸² Vö. *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 99.

várait.⁸³ Az említett várakat, melyek jó ideig osztrák kézen voltak, 1328-ban szerezte vissza a király⁸⁴ 4000 ezüstmárkáért,⁸⁵ a Donccsal megejtett csere pedig nem történhetett 1330 májusának közepe előtt, mert a királyi család ellen emlékezetes merényletet⁸⁶ megkísérlő Záh Felicián ítéletlevele⁸⁷ Doncsot még turóci, zólyomi és árvai ispánként említi.⁸⁸ Maga a csere azért félreérthetetlen jele annak, hogy I. Károly elismerte Doncsot a zólyomi ispánság birtokosának, mert a király, amint az magától értetődik, szabadon dönthetett a megyék és ispánságok területének átszervezése felől, s ha így tett, semmiféle cserebirtokot nem kellett ajánlania ispánjának, esetünkben mégis ez történt. Minden bizonnyal emiatt merült fel az a gondolat, hogy Doncs nem a zólyomi ispánság uraként, hanem I. Károly adománya révén birtokolta volna Árvát,⁸⁹ ez azonban valószínűtlen, s mindjárt két okból. Az Árva várának birtoklástörténetéről felvilágosítással szolgáló forrásaink mit sem tudnak erről a feltételezett adományról,⁹⁰ miközben az egyik arról megemlékezik, hogy Árvát éppen Doncs szerezte vissza a királyi hatalom számára,⁹¹ ami aligha lehet más, mint a Csák Mátétól való visszafoglalásra utaló megjegyzés. A feltételezett árvai adományt illető kételyeimet tápláló másik körülmény az, hogy 1332-ben Doncs a zólyomi ispánság mellett már Komárom és – rövid ideig – Győr megyék ispánja is volt,⁹² amit hajlamos vagyok úgy magyarázni, hogy Doncs mester Árva várért Csáktornya és Sztrigó várait kapta cserébe, míg a két említett megye élére zólyomi ispánsága megcsonkítása miatt, egyfajta kárpótlásként került.

Szintén köztudott, hogy 1333-ban újabb csere jött létre I. Károly és Doncs között. A király ez alkalommal Csáktornya és Sztrigó fejében adta Komárom várát és annak uradalmát Doncsnak.⁹³ Az ügyletet írásba foglaló egyik oklevél azon

⁸³ 1333. jún. 27.: AO III. 31–32., vö. még 1334. jún. 2.: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska et al. Strigonii–Budapestini 1999. (a továbbiakban: MES) III. 240–241.

⁸⁴ 1328. szept. 21.: CDCr IX. 414.

⁸⁵ 1350. okt. 30.: CDCr XI. 623.

⁸⁶ Chronici Hungarici compositio saeculi XIV., cc. 206–207. (SRH I. 493–496.).

⁸⁷ *Almás Tibor*: Záh Felicián ítéletlevele. Aetas 15. (2000) 1–2. sz. 191–197.

⁸⁸ 1330. máj. 15.: CD VIII/3. 423.

⁸⁹ *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 268–269.

⁹⁰ 1333. jún. 27.: AO III. 31.; 1334. jún. 2.: MES III. 240–241., vö. még 1343. máj. 15.: AO IV. 339.

⁹¹ 1333. jún. 27.: AO III. 31.

⁹² *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 132., 140.

⁹³ 1333. jún. 27.: AO III. 31–32.; 1334. jún. 2.: MES III. 240–241., vö. még 1343. máj. 15.: AO IV. 339. Nem teljesen érdektelen ezen a ponton megjegyezni: az adomány értelmében, a szokványos birtokügyletekben követett gyakorlatnak megfelelő módon, a Komárom várára vonatkozó okleveleknek is legalább egy része Doncshoz került, amit az igazol, hogy IV. Béla azon 1268. évi oklevelét, mellyel a király Walternek adta Komárom várát és annak tartozékait (1268. s. d.: MES I. 550–560.), Doncs halálát követően fiai kérését teljesítve írta át a budai káptalan, lásd 1347. márc. 22.: DF 248 542. Az ezen és más, hasonló esetek által felvetett kérdésekre lásd *Zsoldos Attila*: Druget Fülöp Fehérváron (sajtó alatt).

megjegyzése, mely szerint Doncs csak Komárom várát kapta meg a királytól, a megye ispáni méltóságát azonban a király fenntartotta magának,⁹⁴ azért érdemes különös figyelmünkre, mert az idő szerint, amint arról már szó esett, éppen Doncs volt Komárom megye ispánja, így ez a megszorítás a kortársak előtt egyértelművé tette, hogy Doncs mester zólyomi és komáromi méltóságviselésének jellege alapvetően eltér egymástól – az előbbinek birtokosa, az utóbbinak királyi ispánja –, a kései utókor számára pedig érzékletesen juttatja kifejezésre a *iure perpetuo* és a *pro honore* birtoklás⁹⁵ között meglévő nyilvánvaló különbségeket.

Doncs mester ezt követően még évekig megmaradt a zólyomi ispánság maradékának birtokában, így mondhatta egyik 1335-ben kiállított oklevelében IV. Béla kedvelt, az 1260-as években különösen gyakran felkeresett tartózkodási helyéül szolgáló⁹⁶ Zólyomlipcsét a maga falujának,⁹⁷ majd következett menesztése az ismert körülmények közepette.

Ezen körülmények közül leginkább Doncs eltávolításának időpontja érdemel néhány szót. Zólyomi ispánként utolsó alkalommal a turóci konvent egy 1338. január 6-ára keltezett oklevelében szerepel, mégpedig egy 1337-ben előtte zajlott perrel kapcsolatosan.⁹⁸ Ezt megelőzően 1337 szeptemberének végén adott ki oklevelet,⁹⁹ majd évekig nem hallunk felőle, egyedül az országbíró halasztotta el egy ellene indított per tárgyalását 1339 októberének közepén Doncs mester – sajnos nem részletezett – „nehézségei”-re (*arduities*) hivatkozva 1340 januárjára.¹⁰⁰ A per jelzett időpontban történő

⁹⁴ 1333. jún. 27.: *predicto tamen comitatu Kamariensi nobis et nostris heredibus sive successoribus reservato* – AO III. 31.

⁹⁵ Az utóbbi fogalomra lásd *Engel Pál*: A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 24. (1981) 1–19.; *Uő*: Honor, vár, ispánság. *Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről*. Századok 116. (1982) 880–922.

⁹⁶ 1258. aug. 15.: CD IV/2. 466.; 1263. aug. 3.: VMHH I. 244–245.; (1263.) szept. 6.: RDES I. 282.; 1265. júl. 29.: MES I. 523–525.; (1267.) júl. 13.: Árpád-kori oklevelek 1095–1301. Az eredetiek után közzé teszi ifjabb Kubinyi Ferencz. (*Magyar Történelmi Emlékek* I.) Pest 1867. 55. (keltére lásd *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I/1–II/4*. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp. 1923–1987. [a továbbiakban: RA] 1525. sz.); (1267.) júl. 29.: *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V*. Bearb. von Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza et al. Graz–Köln–Wien 1955–1999. (a továbbiakban: UB) I. 335.; (1268?) máj. 8.: CD V/2. 439. (keltére lásd RA 1569. sz.); (1269.) júl. 9.: MES I. 565. (keltére lásd RA 1609. sz.); (1269.) aug. 10.: CD V/3. 511. (vö. RA 2527. sz.); (1269.) júl. 10.: UB I. 352. (keltére lásd RA 1610. sz.); é. n. júl.: UB I. 332–333. (az oklevél keltezésének kérdéseire lásd *Szőcs Tibor*: *Damus pro memoria-oklevelek*. [A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Kiadványai II. Forráskiadványok 54.] Bp. 2017. 20. sz.), mindezt vö. *Kádár Tamás*: II. András (1188–[1205]–1235), IV. Béla (1214–[1235]–1270) és V. István (1241–[1270]–1272) királyok itinerariuma. *Fons* 28. (2021) *passim*.

⁹⁷ 1335. máj. 8.: Doncs mester egy perben párbajt ítélt meg a feleknek, melyet azoknak „in area duelli in villa nostra in Lypche in Zolio” kellett megvívniuk – DL 90 436.

⁹⁸ 1338. jan. 6.: DF 249 510.

⁹⁹ 1337. szept. 21.: DF 268 863.

¹⁰⁰ 1339. okt. 13.: A felső-kubini Meskó család leszármazása és történeti emlékei. A család okmányai és iglói Szontágh Dániel munkája segítségével összeállította felső-kubini Meskó Márton XL oklevéllel. *Mező-Berény* 1894. 60.

folytatásáról azonban éppúgy nincs tudomásunk, miként arról sem, hogy 1340-ben hol tartózkodott, és mit csinált Doncs. Sőt, valójában a következő három évben is csak képviselői tűnnek fel különböző ügyekben,¹⁰¹ ami egyáltalán nem szokatlan, s kizárólag az előzmények ismeretében érdemel említést, mígnem végül 1343. november 25-én személyesen jelent meg a pannonhalmi konvent előtt.¹⁰²

Doncs mester hosszú eltűnésének okát vagy okait csak találgathatjuk. Arról tudunk, hogy valamikor 1323 vége előtt fogadalmat tett egy szentföldi zarándoklatra; nem teljesen lehetetlen tehát, hogy ennek beváltására került sor, bár XXII. János pápa I. Károly kérésére időközben felmentést adott Doncsnak a fogadalom teljesítése alól.¹⁰³ Az országbíró perhalasztó levelében említett *arduitas* kifejezés egyébként is sokkal inkább valamiféle súlyosabb betegséget sejtet, melyből, mint láthattuk, nehezen épült fel Doncs. Akárhogy is történt, az bizonyos, hogy Doncs mester eltűnése forrásainkból és a zólyomi ispánság éléről való eltávolítása szembevetően azonos időszakra esik, ami felkelti a gyanút, hogy a két esemény valamiképpen összefügg egymással. Talán már halálán lehetett Doncs 1338 első felében – Csór nembéli Tamás első ízben június 12-én szerepel zólyomi ispánként¹⁰⁴ –, s ezért vélhette úgy I. Károly, hogy immár szükségtelen tekintettel lennie az évtizedekkel korábban vele kötött egyezsége, így megragadhatja a kínálkozó alkalmat Doncs zólyomi tartományurasa felszámolására, mely jócskán túlélte a létét igazoló politikai szükségszerűséget, Csák Máté sakkban tartását. Doncs mester komáromi ispánságával kapcsolatosan efféle megfontolások nem merülhettek fel, ezért annak esetében Károly türelemmel várhatta bárója halálhírét. Mire aztán Doncs mégis felépült hosszas betegeskedéséből, kész helyzet fogadta, melyben ő – zólyomi ispánként – már felesleges volt.

A zólyomi ispánság élén bekövetkezett változás a helyi birtokosok számára is új helyzetet teremtett; erről ad bizonyosságot a lipthói Bobróc története.¹⁰⁵ A birtokot IV. László adományai révén birtokolták Bogomér ispán leszármazottai,¹⁰⁶ csak-hogy utóbb – állításuk szerint – Doncs nagybátyja, Miklós fia Demeter erőszakkal elfoglalta tőlük, ami alighanem még 1299 előtt megtörtént, mert Bobróc akkor már nem volt a rokonság birtokában,¹⁰⁷ s a birtok végül Demetertől került

¹⁰¹ 1341. jan. 24.: DL 65 273.; 1342. máj. 15.: DF 260 921.; 1343. máj. 15.: AO IV. 339.

¹⁰² 1343. nov. 25.: DF 207 179.; új kiadását lásd *Dreska Gábor*: A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára I–IV. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 6., 8., 10., 19.) Győr 2007–2013. I. 55.

¹⁰³ 1323. dec. 18.: VMHH I. 494.

¹⁰⁴ 1338. jún. 12.: DL 40 778., vö. *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 244.

¹⁰⁵ A település birtoklástörténetére lásd *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. IV. 55–56.; *Neumann T.*: Az első lipthói regisztrum i. m. 104–105.

¹⁰⁶ (1279. szept. 24. e.): RA II/2–3. 250.; 1286. máj. 8.: uo. 367.; 1288. márc. 12.: CD V/3. 184–185.; 1288. ápr. 18.: uo.

¹⁰⁷ 1299. ápr. 12.: RA II/4. 217., 217–218., vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. IV. 56.

Doncs kezére.¹⁰⁸ Bogomér utódai azonban nem adták fel jogaikat, s ezért 1331-ben Bogomér egyik unokája,¹⁰⁹ Bodó fia István – *frateri* nevében is – a szepesi káptalan előtt tiltakozott amiatt, hogy Doncs mester elfoglalva tartja Bobrócot, és kilátásba helyezte, hogy lépéseket tesznek majd annak visszaszerzése érdekében, egyúttal kijelentette, hogy a birtokukra vonatkozó, I. Károlytól az igazság elhallgatása révén kieszközölt okleveleket érvénytelennek tekintik.¹¹⁰ Ez utóbbi megjegyzés arra vall, hogy Doncs mester rendelkezett I. Károly által kiadott, Bobrócot érintő adománylevelekkel.¹¹¹ A jogfenntartás bizonyosságául szolgáló 1331. évi tiltakozást a zólyomi ispánság élén történt változást követően már elégtelennek ítélték Bobróc korábbi birtokosai, ezért egy újabbat foglaltattak írásba 1339-ben szintén a szepesi káptalannal, s ez utóbbiban már kifejezetten attól tiltják el Doncs mestert, hogy a magukénak tudott birtokot Magyarország királyának átadja vagy vele elcserélje.¹¹² A két tiltakozás közötti különbség nyilvánvalóvá teszi, hogy a kortársak pontosan tudták: Doncs mester a zólyomi ispánság ura, s ezért, ha távozik annak éléről, akkor nem az ispán személye változik, hanem az ispánság birtokosa.

A dolog természetéből adódóan arról semmit sem tudunk, milyen megoldást választott volna I. Károly a zólyomi ispánságot érintő döntései következtében felmerülő kérdések megválaszolására, ha Doncs valóban meghal 1338-ban vagy nem sokkal azt követően. A kérdések szükségképpen felmerültek volna, hiszen Doncsnak voltak felnőtt fiai, akiket apjuk már 1325-ben bevont egy birtokcserébe lebonyolításába.¹¹³ A válaszok megkeresésétől az kímélte meg a királyt, hogy Doncs életben maradt. A kényelmetlen helyzetből – elvégre Doncs mégiscsak bő negyedszázadon át megingás nélkül, hűségesen szolgálta – I. Károly végül úgy vágta ki magát, hogy átengedte Doncsnak a Kraszna megyei Valkó várát tartozékaival együtt, s egyúttal kinevezte Kraszna megye ispánjává.¹¹⁴ Minden jel szerint tehát ugyanazt a megoldást alkalmazta, mint Komárom esetében: az ispánság várát, Valkót¹¹⁵ *iure perpetuo* kapta meg Doncs,¹¹⁶ magát az ispánságot

¹⁰⁸ 1339. jún. 3.: DL 65 272.

¹⁰⁹ *Engel P.*: Genealógia i. m. (Bogomér rokonsága 1. tábla: Szentiványi, Szmrecsányi, Nádasdi).

¹¹⁰ 1331. ápr. 7.: DL 65 271.

¹¹¹ Vélhetően azokról a kiváltságlevelekről lehet szó, amelyekről a Bogomér-fiak 1318-ban tesznek említést, amikor az ellen tiltakoztak, hogy Doncs mester Nádas birtokuk jelentős részét belefoglaltatta azokba, és így csatolta nádasai földjeiket Bobróchoz, vö. 1318. aug. 8.: DL 65 263.

¹¹² 1339. jún. 3.: *domino nostro inclito regi Hungarie aut cuiusquem hominum per modum concambii seu permutacionis qualiscunque vel alienacionis tradere, assignare deberet vel posset* – DL 65 272.

¹¹³ 1325. júl. 1.: DL 102 943.

¹¹⁴ 1341. máj. 18.: CD VIII/4. 519.; 1341. szept. 27.: AO IV. 143–147.; 1341. szept. 28.: DL 67 664.; 1341. szept. 29.: DF 260 928., vö. *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 454., 146.

¹¹⁵ *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 146., 454.

¹¹⁶ Ezért aztán Doncs unokáinak utód nélküli halálát követően a tágabb rokonság tagjai meg is próbálkoztak azzal, hogy érvényesítsék vélt jogaikat részint Komárom, részint Valkó várát illetően, ám sikertelenül, lásd 1372. ápr. 3.: DL 65 777.; 1372. nov. 9.: DL 6073.

azonban méltóságként. A Doncs mester hosszas betegeskedéséről az imént megkockáztatott feltételezés pedig egyúttal magyarázatot kínál arra is, hogy miért csak az 1341. év forrásaiban találkozunk a Valkó várára vonatkozó adománnyal és a krasznai ispánság elnyerésével kapcsolatos adatokkal.

Ami végül történt, az voltaképpen birtokcsere volt: a zólyomi ispánság a nemesi birtokosok között szokásos birtokcserekhez hasonló modellt követve került Doncstól a királyhoz. Ez az oka annak, hogy feltűnik a szavatosság intézménye a királynak átadott zólyomi ispánság birtokviszonyainak rendezése során, s ugyanez ad magyarázatot arra, hogy eltávolítását követően a zólyomi ispánság területén egyetlen birtok sem maradt Doncs kezén, jóllehet magánbirtokai továbbra is őt illették volna, hiszen a leváltott megyésispánoknak nem kellett megválniuk a korábban általuk kormányzott megyében fekvő birtokaiktól, ha voltak ilyenek. Nem így történt azonban, mert a király igény tartott valamennyi, a korábbiakban Doncs kezén lévő birtokra, a törvényesen megszerzettekre éppúgy, mint a többire, s az utóbbiak esetében, mint láthattuk, legfeljebb arra mutatott hajlandóságot, hogy birtokcserevel köszörülje ki a jogszerűségein a korábbiakban ejtett csorbákat, így enyhítve a kárvallott birtokosok veszteségeit.

Az sem érdektelen, hogy más esetben I. Károly korántsem volt annyira előzékeny Doncs mesterrel, mint a zólyomi ispánságot érintő ügyekben. A turóci Szucsány vára szóba került már abban az összefüggésben, hogy azt a Donccsal közeli rokonságban álló Biter-fiaktól foglalta el Csák Máté: Doncs apja, „Csorba” Domokos és az említett Biter egyaránt az első zólyomi ispán, Synk fia Detre unokája volt.¹¹⁷ A vár tehát a zólyomi ispánság területén feküdt ugyan, de nem volt sem annak tartozéka, sem Doncs mester birtoka. Szucsányt, valamint több más olyan várat és birtokot, amelyektől Csák Máté fosztotta meg a Biter-fiakat, I. Károly közvetlenül az oligarcha halálát követően visszaadta a károsultaknak.¹¹⁸ Valamikor 1323 folyamán aztán Doncs és a Biter-fiak között birtokcsereére került sor: Doncs Hont és Nógrád megyei birtokait adta a Biter-fiaknak az 1321-ben visszakapott turóci Szucsányért, valamint az észak-trencsényi Budetin és Várna – azaz Óvár¹¹⁹ – váraiért.¹²⁰ A csere alighanem még az év első hónapjaiban történhetett, mert április 8-án Köcski Sándor – a későbbi országbíró – várnai ispánként (*comes de Warná*) tűnik fel,¹²¹ azaz ekkorra részben vagy egészben kialakult

¹¹⁷ *Engel P.*: Genealógia i. m. (Zólyomi rokonság 1. tábla).

¹¹⁸ 1321. (máj. 1.): DL 65 733.

¹¹⁹ *Fekete Nagy Antal*: Trencsén vármegye. (Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában IV.) Bp. 1941. 66–67., 75–76., 83. (Óvárt és Várnát különböző váraknak tekintve), vö. *Engel P.*: Archontológia i. m. 288., 386–387. (lásd még uo. 468.).

¹²⁰ 1323. s. d.: DL 65 737.

¹²¹ 1323. ápr. 8.: DF 257 970.; hibás kiadását lásd CD VIII/7. 146.

már az a Trencsén megyei várcsoport, mely aztán hol „várnai”, hol „besztercei ispánság” néven az Anjou-kor egészében a mindenkori országbíró *honorjához* tartozott.¹²² A birtoklástörténeti fordulatot minden bizonnyal az magyarázza, hogy I. Károly, amikor 1323-ban felülvizsgálta korábbi adományait az ugyanazon év elején végrehajtott pecsétcsere alkalmával,¹²³ nem erősítette meg a Biter-fiak javának visszaadását írásba foglaló 1321. évi oklevelét.¹²⁴ A birtokcsere így értelmét veszítette, azaz Doncs a semmiért vesztegette el birtokai egy részét, azok ugyanis megmaradtak a Biter-fiak kezén, arról pedig nem tudunk, hogy Doncs ez alkalommal bármiféle kárpótlást kapott volna királyától. A tanulság nyilvánvaló: I. Károly és Doncs egykori egyezsége kizárólag a zólyomi ispánságra vonatkozott.

I. Károly voltaképpen az utolsó oligarchikus magántartományt számolta fel 1338–1339-ben. Annak hátterében, hogy ilyen sokáig életben tartotta, két tényező bizonyosan szerephez jutott. Ezek egyike abban jelölhető meg, hogy a zólyomi ispánság az Árpádoktól megörökölt ország intézményrendszerének egyik eleme volt, nem egy oligarcha erőszakos terjeszkedésének eredményeként jött tehát létre, s ebből a szempontból joggal hasonlítható a Kán Lászlót uraló Erdélyhez. A másik tényező abban a sajátos kapcsolatban sejthető, amely I. Károly és Doncs között alakult ki a még 1306 nyarán kötött egyezségnek megfelelően. A király azt tartotta tiszteletben mindaddig, míg azt nem gondolta, hogy Doncs meghal, s így a korábbi alku érvényét veszti. Amikor aztán kiderült, hogy korai még Doncsot – a szó szoros és átvitt értelmében – temetni, kénytelen és kész volt legalább némi kárpótlást nyújtani bárójának. Doncs mester tehát valójában elcserélte a zólyomi ispánságot I. Károllyal, amit azért tehetett meg, mert azt a tartomány uraként ő birtokolta, és azért kellett megtennie, mert királya így akarta.

MASTER DONCS AND THE ISPÁNATE OF ZÓLYOM

By Attila Zsoldos

SUMMARY

The paper explores the last decades of the history of the ispánate of Zólyom, which was created in the early 13th century, until its suppression in 1338–1339. Comprising the territory of the future counties of Árva, Liptó, Turóc and Zólyom, the ispánate had been held by Doncs, son of Domokos, from the first years of the 14th century. Allied with Máté

¹²² *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 211., 279., vö. még *Zsoldos Attila*: Bihar királyi várai a Zsigmond-kor első két évtizedében. In: Nagyvárad és Bihar a Zsigmond-korban i. m. 14–15.

¹²³ Vö. pl. 1353. aug. 20.: ipse dominus Karolus rex [...] priora sigilla sua confrigi faciendo baronum suorum consilio prematuro omnes donationes et perpetuitates per ipsa priora sigilla sua cuilibet factas revocarar, nisi per [...] mediocra sigilla sua confirmasset – DL 68 092.

¹²⁴ *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 386.

Csák, the oligarch who held sway over North-eastern Hungary, in 1306 King Charles I (1301–1342) led an expedition against Doncs. As a result, Doncs thereafter recognised Charles as his king, who in return left him in possession of the ispánate. The sources do not lend weight to the hypothesis that Máté Csák extended his power over the ispánate of Zólyom; he only occupied Árva at an unknown date, but also this was retaken by Doncs, most probably before 1317. Doncs had figured in the sources as King Charles's ispán of Zólyom since 1317, and the circumstances of his removal from the ispánate, which are analysed in the paper, clearly prove that the ruler continued to recognise him as lord of the ispánate until 1338. The way in which the ispánate of Zólyom was finally transferred from Doncs to the King followed the well-known model of noble property exchanges: Árva came first, in 1330–1331, to be followed by the rest of the ispánate after 1338.

Fejérdy Gergely

HABSBURG OTTÓ ÚTLEVÉLÜGYEI (1919–1949)

A Belga Királyság Külügyminisztériumának levéltára több Habsburg Ottóval kapcsolatos dossziét is őriz, amelyek eddig nem képezték tudományos kutatás tárgyát. Ezek között található a második világháború alatti útlevélügyével foglalkozó irategyüttes is. Az Osztrák–Magyar Monarchia egykori trónörököse tizenhét éven át Belgium által kiállított útiokmánnyal rendelkezett. A belga diplomáciai útlevél életmentőnek bizonyult a számára a második világháború idején, de a londoni cseh menekültkormány vezetőjéhez, Edvárd Benešhez köthető körök mindent megtettek annak érdekében, hogy megfosszák tőle. Ez utóbbi csoport célja az volt, hogy megakadályozza a Habsburg-család hatalomba való visszatérését az egykori Osztrák–Magyar Monarchia területén. A csoport tagjai – amellett, hogy hozzájárultak visszatérésének megghiúsulásához – azt is elérték, hogy az egykori trónörökös nehezen tudjon megfelelő útiokmányt szerezni azt követően, hogy belga útlevele lejárt, és nem hosszabbították meg. A felfedezett iratoknak köszönhetően nemcsak Habsburg Ottó életútjának kevéssé vagy egyáltalán nem ismert részleteit ismerhetjük meg, hanem a 20. századi nemzetközi kapcsolatok történetét is különleges megközelítésből szemlélhetjük.

Uralkodócsalád állampolgárság nélkül

Az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó uralkodója 1918 novemberében visszavonult királyi és császári jogainak gyakorlásától. Az első világháború után kialakult egyre zavarosabb közép-európai politikai helyzetben Habsburg-Lotharingiai Károly családjával együtt – köztük az akkor hatéves trónörökössel, Ottóval – száműzetésbe kényszerült. 1919. március 24-én Ausztriát elhagyva brit közreműködéssel Svájcba menekültek,¹ ahol a Helvét Konföderáció ideiglenes letelepedési engedélyt adott a család számára. Az uralkodó távozását követően a bécsi parlament 1919. április 3-án elfogadta az úgynevezett Habsburg-törvényt (Habsburgergesetz), amely a Habsburg–Lotharingiai-család tagjainak és vagyónának jogállását szabályozta az első Osztrák Köztársaságban. A jogszabály többek között megvonta a család tagjainak uralkodói címeit és jogait, és kitiltotta őket a köztársaság területéről. Az esetleges visszatérés feltételül pedig az

¹ *Gordon Brook-Shepherd: Habsburg Ottó. Életrajz.* Miskolc 2003. 91–92. Az eseményről részletesen beszámol *Diana Tritton: Colonel Strutt's Daring Royal Mission. The Secret British Rescue of the Habsburg Family, 1919.* Havertown 2023. 64–140.

uralkodói jogaikról való lemondónyilatkozat aláírását szabta meg. Ezzel az aktuálisan a Habsburgok osztrák állampolgárságukat is elvesztették: 1919 áprilisától gyakorlatilag hontalanná váltak.

Habsburg Ottó 1912. november 20-án Alsó-Ausztriában, a reichenauai Wartholz-villában született, tehát elvileg neki is járt volna az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után az osztrák állampolgárság, de azt trónörökösként csak úgy nyerhette volna el, ha szülei lemondanak a trónigényéről. Erre azonban nem voltak hajlandók. De – hasonlóan a család többi tagjához – az Osztrák–Magyar Monarchia más utódállamaitól sem kapott állampolgárságot.

Az 1918-ban frissen létrejött Csehszlovákia a köztársasági államformát választotta, s léte szorosan összekapcsolódott az előzőtt uralkodócsalád státuszával. Prága akkori befolyásos külügyminisztere, Edvard Beneš elutasító volt a felbomlott birodalom helyreállításának lehetőségével szemben, a Habsburg-családhoz pedig kimondottan ellenségesen viszonyult. Prágában úgy látták, hogy a Habsburgok léte már önmagában is veszélyezteti az ország önállóságát, mivel esetleges visszatérésük Bécsbe vagy Budapestre egyet jelentett volna az Osztrák–Magyar Monarchia részleges vagy teljes helyreállításának igényével és ezáltal Csehszlovákia megszűnésével. Hasonlóképpen vélekedett a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és Románia politikai elitje is. Habsburg Ottó számára tehát egyedül a magyar állampolgárság jöhetett volna számításba.

Az antant hatalmak 1920. február 2-án kelt határozatukban csak a Habsburg-restaurációt tiltották meg, az államformára vonatkozó döntést azonban Magyarország belügyének tekintették. A rövid életű köztársasági időszak, majd a kommunista uralom után még februárban egyértelművé vált, hogy a magyar politika a királyság fenntartása mellett foglal állást. Az uralkodó személyének kérdése azonban megosztotta a magyar közéletet. A legitimisták az 1918. november 13-án kelt úgynevezett eckartsauai nyilatkozatot nem tartották érvényes dokumentumnak, vagy legalábbis nem olyan okmányoknak, amelynek alapján az 1916. december 30-án megkoronázott Habsburg Károly uralkodói jogai megszűntek volna. Volt tehát egy jelentős kör, amely támogatta volna az ekkor Svájcban, száműzetésben élő család visszatérését a trónra. Ugyanakkor jelentős erőt képviselt – mint a korábbi évszázadokban is – a „szabad királyválasztók” csoportja is. Itt két nagyobb tábor állt szemben egymással: az egyik egy európai uralkodóházból vagy a Habsburg-család más ágából kívánt megfelelő személyt választani, a másik pedig kifejezetten magyar származású királyt szeretett volna. Végül kompromisszumos megoldás született: 1920-ban – elodázva a király személyéről szóló döntést – Horthy Miklóst megválasztották kormányzóknak, eredetileg átmeneti időre.

A Habsburg-család tagjai 1919. október 27-én a svájci Oltenben, egy családi tanácskozáson megerősítették, hogy ragaszkodnak Károly vele született uralkodói

jogaihoz, és támogatják trónigényeit.² Csak az alkalmat várták, hogy – legalább részben – érvényre is juttassák azokat. Habsburg Károly ezért is döntött úgy nemzetközi támogatást remélve, hogy 1921-ben megpróbálja visszaszerezni a magyar trónt. Kétszer kísérelt meg visszatérni Magyarországra, de mindkét akciója kudarcba fulladt. A próbálkozásoknak viszont az lett a következménye, hogy az 1919-es békekonferenciát felváltó Nagyköveti Tanács a portugáliai Madeira szigetére küldte az uralkodót száműzetésbe. A családnak ugyan nem kellett volna követnie IV. Károlyt, de szóba sem került, hogy Zita királyné és a gyerekek ne csatlakozzanak hozzá.³ Magyarországon pedig 1921. november 6-án elfogadták az 1921/XLVII. törvénycikket, amely Habsburg Károly uralkodásának és a Ház trónöröklési rendjének hivatalosan is véget vetett, ugyanakkor nem zárta ki Habsburg Ottó esetleges későbbi trónra lépését.⁴ Apja 1922-ben bekövetkezett halála után az akkor kilenc éves trónörökösöt úgy is nevelték, hogy arra alkalmas időben uralkodóként térhessen vissza Magyarországra.

A család 1922 májusában Madeira szigetéről Spanyolországba költözött, ahol XIII. Alfonz király nyújtott nekik menedéket 1929-ig. Állampolgárságuk kérdése ebben az időszakban sem rendeződött. Ezekben az években nagyon ritkán jártak külföldön, ha mégis utaztak, akkor azt a Spanyol Királyság diplomáciai útlevelével teheték. (Az 1920-as években többször is jártak Franciaországban, például elzarándokoltak Lourdes-ba,⁵ s ellátogattak a közeli Bayonne-ba is a trónörökösöt különösen érdeklő Tour de France kerékpárversenyre.⁶) A spanyol király ugyan felajánlotta a családnak a hosszabb távú letelepedés lehetőségét, de Zita királyné ezt nem fogadta el, miként azt sem, hogy Ottó felvegye a spanyol állampolgárságot, mert attól tartott, hogy ezzel ellehetetleníti esetleges visszatérését Ausztriába vagy Magyarországra. Emellett az utolsó Habsburg uralkodó özvegye inkább francia nyelvterületre kívánt költözni, ezért is döntött Belgium mellett. Zita ragaszkodott ahhoz, hogy gyermekei olyan nagynevű európai egyetemre kerüljenek, ahol francia nyelven zajlik az oktatás. A terv megfelelő előkészítése érdekében a trónörökös 1927 tavaszán spanyol útlevellel elutazott Luxemburgba, ahol nagybátyja, Bourbon-Pármái Félix herceg volt az uralkodó. Itt a clervaux-i

² *Fiziker Róbert*: Habsburg kontra Hitler. Legitimisták az Anschluss ellen, az önálló Ausztriáért. Az osztrák legitimista mozgalom története, 1918–1945. Bp. 2010. 23.

³ *Fejérdy Gergely*: A Duna partjáról Madeira szigetére. In: Száműzötként Madeirán. Habsburg Károly életének utolsó napjairól. Szerk. Fejérdy Gergely – Szűts István Gergely – Vasbányai Ferenc. Bp. 2022. 47–55.

⁴ A törvény szerint „a királyválasztás előjoga a nemzetre visszazállt”, de ez nem tiltotta azt, hogy a Habsburg-házból kerüljön valaki a trónra. Akár Habsburg Ottóra is eshetett volna később a választás, különösen azért, mert nagy népszerűségnek örvendett az 1920-as években Magyarországon.

⁵ *Csonka Emil*: Habsburg Ottó. Egy különös sors története. München 1972. 53.

⁶ Uo. 54.

apátság falai között működő bencés bentlakásos iskolában tanult, és tökéletesítette francia nyelvtudását. A luxemburgi időszakban ismét felröppentek a hírek – főleg az osztrák lapokban – arról, hogy Habsburg Ottó csak azért tartózkodik ebben a kis európai országban, mert hamis útlevelel Magyarországra kíván utazni, és át akarja venni a hatalmat.⁷ Ehhez hasonló álhírek gyakran megjelentek róla, főleg 18. születésnapja közeledtével.

Belgiumból az Egyesült Államokba

A család 1929-ben végleg elhagyta Spanyolországot, és átköltözött Belgiumba. Ottó október 19-én érkezett Brüsszelbe. A fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint 1927. augusztus 31-én San Sebastianban kiállított spanyol diplomáciai útlevelel utazott. Novemberben már határozatlan idejű letelepedési engedéllyel is rendelkezett.⁸ 1929 és 1935 között a Leuveni Katolikus Egyetemen tanult. Eleinte, 1930 januárjáig Hippolyte d'Ursel gróf,⁹ egykori belga szenátor brüsszeli házában élt a család, majd Jean de Croix márkii¹⁰ Schloss Ham nevű, 16. században épült kastélyát bérelték 1940. május 10-ig.

Habsburg Ottó 1935-ben védte meg politika- és társadalomtudományi doktori értekezését. Egyetemi tanulmányai mellett egyre aktívabban kapcsolódott be az európai politikába, ahol mindenekelőtt Ausztria önállóságának megőrzésért küzdött.¹¹ Az Anschluss után Belgiumban, Franciaországban, majd az Egyesült Államokban próbálta képviselni a Monarchia egykori népeinek érdekeit. Párizsban kiváló kapcsolatokat épített ki Franklin Delano Roosevelttel amerikai elnök nagykövetével, az ifj. William Christian Bullitt-tal.¹² Szoros baráti viszonyt ápolt Hugh

⁷ A bécsi Arbeiter Zeitung fantasztikus híradása Habsburg Ottóról. Temesvári Hírlap, 1927. május 13. 3.

⁸ Archives générales du Royaume [Belgium Nemzeti Levéltára] (Brüsszel), Ministère de la Justice. Administration de la Sûreté publique. Police des Etrangers. Dossier individuel d'étranger no. 1.596.913, fos. 9–11.

⁹ Hippolyte d'Ursel (1850–1937) belga gróf, jogász, 1894–1900 között brüsszeli parlamenti képviselő, 1905 és 1908 között szenátor. Katolikus királyhű politikusként jó kapcsolatot ápolt a Habsburgokkal. 1929-ben rövid ideig brüsszeli házába fogadta be Zita királynét és családját, amíg megfelelő lakóhelyet nem találtak Belgiumban.

¹⁰ Jean de Croix (1884–1935) Croix grófja és Heuchin márkija. A Habsburg család 1930 és 1940 között élt kastélyukban.

¹¹ *Fiziker R.*: Habsburg kontra Hitler i. m. 149–153.

¹² Ifj. William Christian Bullitt (1891–1967) francia felmenőkkel bíró amerikai újságíró, diplomata. Az első világháborút lezáró párizsi béketárgyalásokon is részt vett, és már ekkor ellenezte a versailles-i béke pontjait. 1933 és 1936 között az Egyesült Államok moszkvai követe, 1936-tól 1940-ig párizsi nagykövet. 1944-ben részt vett a franciaországi harcokban. Barátságot ápolt Léon Blummal és Charles de Gaulle tábornokkal. Párizsban ismerkedett meg Habsburg Ottóval, akivel ugyancsak jó kapcsolatokat tartott fenn. 1939-ben ő ajánlotta be a trónörökösöt Washingtonba Roosevelttel elnökkel.

S. Gibson brüsszeli amerikai követtel is.¹³ Elsőként mégsem ő, hanem kisebbik öccse, Félix főherceg¹⁴ utazott az Atlanti-óceán túlsó partjára nagybátyjuk, a luxemburgi nagyherceg meghívására. Az úticél Kanada volt, s ez az utazás fontos szerepet játszott Ottó amerikai útjának előkészítésében. Habsburg Ottó végül Rooseveltnél elnök meghívására, 1940. március 3-án indult az Egyesült Államokba. Washingtonban nemcsak az elnökkel, hanem számos meghatározó politikussal is beszélt, Cordell Hull amerikai külügyminiszter pedig vacsorán fogadta őt.¹⁵ Az elnök ekkorra már sokat hallott Ottóról, mert Bullitt párizsi nagykövet rendszeresen informálta őt a vele való érintkezésekről. Azzal vívta ki Rooseveltnél elismerését 1938 őszén, hogy egy titokban megszerzett, Hitler terveiről szóló dokumentumot adott át az Egyesült Államok franciaországi nagykövetségének. A leírás pontosan ismertette Lengyelország lerohanásának tervét. Rudolf Graber későbbi regensburgi püspökön keresztül jutott hozzá a dokumentumhoz, és azt Bullitt azonnal továbbította Washingtonba. Emiatt már akkortájt felmerült a terv, hogy Rooseveltnél meghívja majd az Egyesült Államokba.¹⁶ Az első látogatásra végül 1940 tavaszán került sor, és néhány hónappal később Habsburg Ottó már menekültként volt kénytelen visszatérni a tengerentúlra. Az 1940 tavaszán tett első útja nagyban hozzájárult ahhoz, hogy ekkor már tárt karokkal fogadták az USA-ban.

1940. május 10-én menekült el Belgiumból. A város megszállása előtt, június 9-én a párizsi Ritz szállóban együtt vacsorázott Hugh S. Gibsonnal, aki a Lengyel Segélybizottság és a Belgiumban működő Segélybizottság európai

¹³ Hugh Simons Gibson (1883–1954) amerikai diplomata. Herbert Hoover amerikai elnök közeli barátja. A Párizsban végzett politológiai tanulmányok után 1907-ben lépett az Egyesült Államok külügyi szolgálatába. 1919 és 1924 között Varsóban, később Svájcban, illetve Brüsszelben volt követ. A 1937–1938-ban ismét Belgiumban vezette a külképviseletet, 1938 és 1940 között Berlinben volt nagykövet. 1940–1941-ben segélyezési bizottságot vezetett Belgiumban. A második világháború után is fontos szerepet játszott, többek között az európai migrációs kormányközi bizottság tagjaként. Belga nőt vett feleségül, apósa a II. Lipót belga király szárnysegédje volt. Gibson kiváló kapcsolatokkal rendelkezett Belgiumban, jól ismerte a Habsburg-családot is.

¹⁴ Habsburg Félix főherceg (1916–2011) Habsburg Ottó második öccse. A második világháború alatt az Egyesült Államokban aktívan részt vett a szabad Közép-Európáért folytatott küzdelemben Ausztria függetlenségéért. Nem írta alá a trónról való lemondási nyilatkozatot, így 1946 és 1989 között nem tehette be a lábát egykori hazájába. A világháború után bankárként tevékenykedett.

¹⁵ *Stephan Baier – Eva Demmerle: Habsburg Ottó élete.* Bp. 2003. 133–134.

¹⁶ Bokor Péter és Hanák Gábor hosszú éveken át (1977–2005) több alkalommal is folytatásos interjúkat készítettek Habsburg Ottóval, amelynek kis szerkesztett részét televíziós adásban, illetve az Isten akaratából című filmben közreadták. A teljes, vágatlan interjúk eddig nem kerültek közlésre. A tanulmányban ezekből a nyers videóanyagokból idézek, megjelölve a pontos időpontot, ahonnan az adott témában elhangzott mondatok a felvételen hallhatók. – Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK), Történeti Interjúk Tára, Magyar Mozgóképkincs Megismertetéséért (a továbbiakban: MMA), Habsburg Ottó Interjúk, 0451_28_HO_980621. Pöcking, 1998. jún. 21., 00:55:23-tól. Ugyanerről ír *Ramon Perez-Maura: Del Imperio A La Unión Europea. La huella de Otto de Habsburgo en el siglo XX.* Madrid 1997. 212–213.

főigazgatója volt.¹⁷ Tehát a harcok idején is szoros kapcsolatban állt az amerikai diplomatákkal. 1940. június 19-én a spanyol és portugál konzulok segítségével átjutott Spanyolországba, majd onnan Portugáliába. Menekülés közben sokaknak, köztük számos zsidó származású személynek segített: elsősorban a Hitler elől nyugatra, Franciaországba kényszerült osztrák, illetve közép-európai állampolgárokat próbálta átjuttatni Spanyolországba.¹⁸ Eközben folyamatosan veszélyben forgott az élete, mert Hitler vérdíjat tűzött ki a fejére. Portugáliában sem volt biztonságban, ezért július 11-én Lisszabonból az Egyesült Államokba távozott.¹⁹ Itt először New Yorkban, majd később – Roosevel tanácsára – Washingtonban telepedett le.²⁰ Már ősszel előadókörutat tett az országban, ami növelte a hírnevét, és sokat segített kapcsolati hálójának bővítésében is.

Habsburg Ottó fő feladatának a háború utáni közép-európai rendezés megfelelő előkészítését tartotta. Tudatában volt annak, hogy az Egyesült Államok megkerülhetetlen szereplője a világpolitikának, és ez hosszabb távon így is marad. Ekkor a Duna-medencei államok konföderációjának kérdését is felvetette Roosevelttel folytatott megbeszélésein, lobbitevékenysége középpontjában azonban leginkább Ausztria jövője állt. Minden követ megmozgatott annak érdekében, hogy Washington elismerje az 1938-ban anektált ország elvi függetlenségét. Ezt szem előtt tartva kísérletet tett az osztrák emigráció összefogására. Jól érzekelte: egységes fellépés szükséges ahhoz, hogy az amerikai politikusok felfigyeljenek Ausztria ügyére. Sikernek könyvelhette el, hogy Roosevel elnök 1941. május 27-én, majd ugyanez év december 9-én tartott nyilvános beszédében Ausztriát azon országok sorában említette, amelyeket fel kell szabadítani, és amelyeknek az önálló államiságát helyre kell állítani. Ottó hatására Cordell Hull külügyminiszter is beszélt arról, hogy Washington soha nem fogja elfogadni Ausztria „elrablását”.²¹

Néhány hónappal később, 1942. március 9-én barátja, James A. Shanley,²² Connecticut képviselője határozatot terjesztett elő a Kongresszusban, melynek értelmében az Egyesült Államok soha nem fogja elismerni Ausztria Német Birodalomhoz csatolását.²³ Augusztus végén pedig Roosevel Habsburg Ottóval

¹⁷ Baier, S. – Demmerle, E.: Habsburg Ottó élete i. m. 137.

¹⁸ Uo. 141. Továbbá lásd *Henri Smolarski*: Otto de Habsburg. Prince et Résistant. Tribune Juive, 1979. szeptember 28. 18–19.

¹⁹ Baier, S. – Demmerle, E.: Habsburg Ottó élete i. m. 138–144.

²⁰ Uo. 146.

²¹ Uo. 153.

²² James A. Shanley (1896–1965) amerikai képviselő, egyetemi tanár. 1935 és 1943 között demokrata színekben a Kongresszus tagja.

²³ Congressional Record: Proceedings and Debates of the 77th Congress, Second Session. Appendix, vol. 88, part 8. Washington, 1093.

és testvérével, Félixszel folytatott megbeszélése során kifejezésre juttatta kívánságát, hogy az amerikai haderő keretei között létesítsenek egy osztrák zászlóalj is.²⁴ Habsburg Ottó, aki már a kezdet kezdetén ellenezte a zászlóalj Roosevel által elképzelt formában történő felállítását, a katonai alakulat terve miatt támadások középpontjába került. A New York-i Rockefeller Centerben székelő csehszlovák emigráns körök ugyanis mindent megtettek Ottó és testvérei lejáratása és a zászlóalj létrejöttének megakadályozása érdekében. Ügynököket fizettek, akiknek az volt a feladata, hogy eltántorítsák a katonai szolgálat iránt érdeklődőket. A lejárató sajtóhadjárattal párosuló ellenkampányt siker koronázta: 1943. április 17-én Henry Lewis Stimson amerikai hadügyminiszter elegendő jelentkező hiányára hivatkozva már azt jelentette az elnöknek, hogy a kezdeményezés nem fog megvalósulni.²⁵

Legaktívabban az Edvard Benešhez köthető csoportok támadták a főherceget. A cseh politikus 1938 októberében, a Münchener Konferencia után titkos szovjet segítséggel Párizsba, majd Londonba távozott. Később 1939. február és július között Chicagóban élt, az egyetemen oktatott, 1940-ben pedig emigráns kormányt hozott létre Londonban. A háború alatt a brit fővárosból minden évben ellátogatott az Egyesült Államokba. 1943-ban lehetősége nyílt arra is, hogy Roosevelt elnökkel tárgyaljon.²⁶ Beneš elsősorban Csehszlovákia jövőjéről próbált egyeztetni, és megkísérelte valamennyi, általa ellenségesnek tartott mozgalmat, lobbist el lehetetleníteni. A csehszlovák nemzeti szempontok mellett a Szovjetunió elgondolásait is szem előtt tartva cselekedett – nem elsősorban meggyőződésből, mint inkább érdekből.²⁷ Beneš, a volt csehszlovák elnök 1940-től számolatlanul költötte a pénzt az amerikai közvélemény Habsburg Ottó iránti rokonszenvének aláásására. Kiadásait részben szovjet, részben pedig a Cseh-Morva Protektorátus elnökétől, a Hitler-rezsimmel kollaboráló Emil Háchától kapott anyagi forrásokból fedezte.²⁸ A vele szimpatizáló egyesületeken és a sajtón keresztül folyamatosan támadta Ottót. Jó összeköttetései révén és jelentős pénzüsszegek segítségével Beneš köre komoly befolyással bírt a korabeli amerikai lapok többségére.²⁹ Habsburg

²⁴ *Baier, S. – Demmerle, E.*: Habsburg Ottó élete i. m. 162.

²⁵ Uo, 164.

²⁶ *Csonka E.*: Habsburg Ottó i. m. 331.

²⁷ Egyes kutatók szerint Beneš már 1933 után kapcsolatot tartott fenn a sztálini birodalommal. Sőt, bizonyos történészek úgy vélik, később szovjet ügynök is volt. – *Igor Lukes*: Czechoslovakia between Stalin and Hitler. The diplomacy of Edvard Beneš in the 1930s. Oxford 1996; *Pavel Sudoplatov et al.*: Special Task. The Memoirs of an Unwanted Witness – A Soviet Spymaster. Boston 1994. 62–63.

²⁸ *Erich Feigl*: Otto von Habsburg. Profil eines Lebens. Wien 1992. 129. Habsburg Ottó egy későbbi interjújában azt mondta, hogy Hácha a Cseh Nemzeti Bank tartalékainak jelentős részét Londonba küldte, ami felett Edvard Beneš diszponált. – OSZK Történeti Interjúk Tára, MMMA, Habsburg Ottó Interjúk, 0451_28_HO_980621. Pöcking, 1998. jún. 21., 00:39:41-től.

²⁹ OSZK Történeti Interjúk Tára, MMMA, Habsburg Ottó Interjúk, 0451_47_HO_981203. Pöcking, 1998. dec. 3., 01:35:43-tól.

Ottó egy későbbi interjújában megemlítette, hogy a csehszlovák miniszterelnök jó kapcsolatot ápolta a washingtoni külügyminisztérium megkerülhetetlen személyiségeivel, Alger Hiss-szel³⁰ is, akit ő már akkor szovjet ügynöknek tartott.³¹

Ebben a kontextusban értelmezhető annak a dossziének a megnyitása, amely a Habsburg Ottó diplomáciai útlevelére vonatkozó ügypapírokat tartalmazza Belgium Külügyminisztériumának levéltárában.

A belga diplomataútlevél

Az útlevélügyet Belgium ottawai nagykövete, Robert Silvercuys báró³² 1943. február 12-én Londonba küldött távirata robbantotta ki. 1940. október 23-ától a belga menekült kormány a brit fővárosban székel 1944. szeptember 26-ig. Silvercuys báró a külügyminiszterének, Paul-Henri Spaaknak, illetve az emigráns csehszlovák kormány mellé akkreditált követnek, Marcel Henri Jaspárnak³³ küldött egy néhány soros üzenetet, amelyben arról informálta, hogy 1942. december 7-én az amerikai Kongresszusban Emanuel Celler³⁴ képviselő élesen támadta Belgiumot, amiért az diplomáciai útlevelet biztosított Habsburg Ottónak. Silvercuys jelezte táviratában, hogy az egész ügyről cseh diplomata kollégájától értesült.³⁵ Jaspár 1943. február 26-án felhívta a londoni belga emigráns kormány

³⁰ Alger Hiss (1904–1996) amerikai ügyvéd, 1936-tól külügyminisztériumi tisztviselő. 1948-ban megvádolták, hogy a Szovjetunió ügynökeként tevékenykedett a második világháború alatt. 1950-ben el is ítélték, börtönbe került. Mindvégig ártatlannak vallotta magát. Májig nem tisztázott, hogy valóban kémkedett-e a Szovjetunió számára. Mindazonáltal – egy 1992-ben tett felfedezés szerint – a magyar állambiztonsági iratokban is előfordult az Egyesült Államokban tevékenykedő szovjet kémként való említése, illetve az 1996-ban közzétett ún. Venona-projekt anyagai, vagyis a második világháború alatt az amerikaik által elfogott és megfajított, Moszkvából küldött titkos kódolt táviratok is kémkedési tevékenységet sejtettek.

³¹ OSZK Történelmi Interjúk Tára, MMMA, Habsburg Ottó Interjúk, 0451_33_02_HO_980718. Pöcking, 1998. júl. 18., 01:15:15-től.

³² Robert Silvercuys báró (1896–1975) belga diplomata. 1937 és 1945 között Belgium követe, majd nagykövete Ottawában. 1946–1959-ben Washingtonban vezette a belga külképviseletet. Kiváló amerikai kapcsolatokkal rendelkezett, felesége is amerikai nő volt.

³³ Marcel Henri Jaspár (1901–1982) belga ügyvéd, politikus, diplomata. 1929-től képviselő, 1936–37-ben közlekedésügyi miniszter, majd 1939–1940-ben az egészségügyi tárca felelőse. 1940-ben a csehszlovák emigráns kormány mellett ügyvivő. 1946-tól Argentínában, Braziliában, majd Svédországban vezette Belgium külképviseleteit. 1959 és 1968 között párizsi belga nagykövet volt.

³⁴ Emanuel Celler (1888–1981) amerikai politikus. New York demokrata képviselője volt 1923 és 1973 között. Kritikusan viszonyult Rooseveltnél elnök bevándorlási politikájához.

³⁵ Archives diplomatiques du Royaume de Belgique, Service public fédéral, Affaires étrangères, Commerce extérieur et Coopération au Développement [Belgium Közös Külügyminisztériumának Levéltára] (Brüsszel) (a továbbiakban: ADRB). Archives du Gouvernement belge émigré à Londres, Guerre (1939–1945), Série général et dossiers généraux, Europe, Autriche 1941–1947, 11.908. sz. dosszié: Habsbourg en Autriche, Archiduc Otto de Habsbourg, passeport diplomatique belge (a továbbiakban: Archives du Gouvernement belge émigré à Londres, Autriche 1941–1947, 11.908. d.). Legation de Belgique à Ottawa, 835/129 Robert Silvercuys báró távirata, 1943. febr. 12.

külgügyminisztériumának politikai igazgatója, Charles de Romrée de Vichenet³⁶ figyelmét arra, hogy az ügyben 1941 januárjában már felkereste őt a csehszlovák diplomácia vezetője, Jan Masaryk.³⁷ Jaspar akkor arról tájékoztatta Masarykot, hogy a dokumentum kiadását az indokolta, hogy Hitler éppúgy ellensége volt Brüsszelnek, mint a Habsburgoknak. A diplomata szerint ezt Masaryk megértette, és a kérdésre többé nem tértek vissza. Jaspar ugyanakkor felvetette feleletésének, hogy talán érdemes lenne átgondolni, rendelkeznék-e belga diplomáciai útlevéllel olyan személy, aki ellenséges politikát folytat egy Belgiummal baráti kapcsolatot fenntartó állammal szemben.³⁸

Az ügyet a külgügyminiszter nevében Charles de Romrée de Vichenet zárta le 1943. március 9-én kelt, Jaspar követnek küldött táviratában. A politikai igazgató – az ezekben a napokban Jan Masarykkal folytatott személyes beszélgetése alapján – megerősítette álláspontját, hogy a Habsburg-család tagjai nyugodtan használhatnak belga diplomáciai útlevelet. A távirat végén kiemelte, hogy amennyiben újabb megkeresés érkezne ezzel a témával kapcsolatban Masaryk vagy Beneš részéről, akkor a követ nyugodtan válaszolja azt, hogy „a Habsburgok nem csehszlovák állampolgárok”.³⁹

Néhány nappal később Belgium washingtoni nagykövete, Robert van der Straten-Ponthoz gróf⁴⁰ rövid táviratban ismertette Celler New York-i képviselő 1942 decemberében elhangzott felszólalását. A demokrata politikus – 1923-tól megszakítás nélkül kongresszusi tag, egyike az 1924-es Immigration Act⁴¹ ellenzőinek – Habsburg Ottónak az osztrák zászlóalj felállítására kapcsán vélelmezett tevékenységét támadta a kongresszusban. Kijelentette: „Azután érkezett ebbe az országba menedékjogot kérve, hogy az Osztrák Köztársaság soha hatályon kívül nem helyezett rendeleteivel Ausztriából kiutasították. A hátsó ajtón keresztül érkezett ide, a belga Nagykövetség által kiállított útlevéllel. Hogy miként lehet ez a bábu a belga érdekeltségek képviselője, nem értem. Ezt az útlevelet a

³⁶ Charles de Romrée de Vichenet (1884–1957) belga diplomata, Albert de Beaufort szenátor unokája. Belgium madridi nagykövete a második világháború kirobbanásakor. 1941 és 1947 között a belga külgügyminisztérium politikai osztályát vezette, majd annak főtitkára lett.

³⁷ Jan Masaryk (1886–1948) csehszlovák újságíró, politikus. Thomas Masaryknak, Csehszlovákia alapítójának és első elnökének a fia. 1940 és 1948 között külgügyminiszter.

³⁸ ADRB Archives du Gouvernement belge emigré à Londres, Autriche 1941–1947, 11.908. d. Marcel Henri Jaspar 27/2. sz. távirata Charles de Romrée de Vichenetnek. London, 1943. febr. 26.

³⁹ ADRB Archives du Gouvernement belge emigré à Londres, Autriche 1941–1947, 11.908. d. Charles de Romrée de Vichenet 27/3. sz. távirata Marcel Henri Jasparnak. London, 1943. márc. 9.

⁴⁰ Robert van der Straten-Ponthoz (1879–1962) belga diplomata. Édesapja is diplomata volt. Több állomáshelyen is szolgált, 1935 és 1945 között Belgium washingtoni nagyköveteként.

⁴¹ Az 1924-es bevándorlási törvény – az 1890-es népszámlálásnak az Egyesült Államokban élő, külföldön született személyek számának statisztikáját figyelembe véve – 3%-ról 2%-ra csökkentette bármely nemzetiséghez tartozók éves bevándorlási kvótáját.

belga követségnek tiszteletteljesen vissza kellene hívnia.⁴² Straten-Ponthoz gróf a fent említett jelentésében hangsúlyozta, hogy Celler óriási tévedésben van, hiszen Habsburg Ottó tartózkodási engedélyének kiadásánál nem a belga diplomáciai útlevelé léte volt a meghatározó, hanem az, hogy az amerikai hatóságok elfogadták a kérelmét. A diplomata fel is tette a kérdést a washingtoni illetékeseknek, kéri-e, hogy Belgium bevonja a főherceg diplomáciai útlevelét. Azt a választ kapta, hogy a kérést semmi nem indokolja. Van der Straten-Ponthoz gróf hangsúlyozta, hogy Belgiumnak a kérdésben egységes álláspontot kell képviselnie, mert szinte biztosra vehető, hogy a washingtoni csehszlovák követ, Vladimír Hurban százados⁴³ az ügygel kapcsolatban értesíteni fogja Londont.⁴⁴ Celler írásban is felszólította a belga nagykövetséget, hogy vonja be Habsburg Ottó útlevelét.

Paul-Henri Spaak egy másik feljegyzést is kapott az ügygel kapcsolatban az Egyesült Államokból, mégpedig a speciális megbízatással New Yorkban tartózkodó belga nagykövet, volt miniszterelnök, Georges Emile Léonard Theunis⁴⁵ 1943. március 15-én kelt sorait. Ebben Theunis jelezte, hogy az Anschluss ötödik évfordulója alkalmával szervezett rendezvényen élesen támadták a Habsburgokat az osztrák zászlóalj felállításának terve miatt. Úgy vélte, hogy nem kell komolyan venni az ügyet, mivel a felháborodás hulláma hamarosan el fog ülni.⁴⁶

A New Yorkban kelt jelentéssel egy napon Van der Straten-Ponthoz részletes beszámolót küldött Washingtonból Londonba. Ebben a Habsburg Ottó elleni sajtóhadjáratról és az ügy által kiváltott éles vitákról írt. Rooseveltnak személyesen kellett nyilatkozatot tennie, hogy az osztrák zászlóaljjal kapcsolatos álhíreket megcáfolja. Jelentése mellé csatolta azokat a leveleket és sajtóhíreket, amelyeket egybekel mellett magától Celler képviselőtől kapott. Az volt a véleménye, hogy az amerikai politikus nincs tisztában azzal, hogy a Belgium által kiadott diplomáciai útlevel nem azt jelenti, hogy valaki diplomata státuszban van; tehát hiába vonnák be a dokumentumot, Habsburg Ottó egyesült államokbeli tartózkodása egyedül Washington hatáskörébe tartozik. Van der Straten-Ponthoz úgy vélte, hogy a tiltakozásokat egyértelműen a kisantant köreiből szervezték.

⁴² Congressional Record, Vol. 89, Part 2, 3rd of March 1943. 1513–1515. (A szerző fordítása.)

⁴³ Vladimír Svetozár Hurban (1883–1949) csehszlovák író, katona és diplomata. 1936 és 1946 között Csehszlovákia washingtoni nagykövete volt.

⁴⁴ ADRB Archives du Gouvernement belge emigré à Londres, Autriche 1941–1947, 11.908. d. Van der Straten-Ponthoz 8177/1321-215. sz. távirata. Washington, 1943. márc. 13.

⁴⁵ Georges Emile Léonard Theunis (1873–1966) belga katona, üzletember és politikus. 1921 és 1925 között Belgium miniszterelnöke. 1934–1935-ben a hadügyminiszteri tárcát vezette. 1939 és 1945 között különleges nagyköveti megbízatást teljesített az Egyesült Államokban. Fő feladata volt, hogy jó amerikai kapcsolatait felhasználva segítse a németek által megszállt, a britek által blokád alatt tartott Belgium éllemezését és gazdaságát.

⁴⁶ ADRB Archives du Gouvernement belge emigré à Londres, Autriche 1941–1947, 11.908. d. Georges Emile Léonard Theunis 444/182. sz. jelentése a külügyminiszternek. New York, 1943. márc. 13.

Felhívta a figyelmet arra is, hogy Habsburg Ottónak sokan felróják szovjetellenességét, és több újság „le is fasisztázta”. A belga nagykövet ezért március 17-én az amerikai külügyminiszterhez fordult, és tőle kért információt a washingtoni kormány Habsburg Ottó útlevélügyével kapcsolatos álláspontjáról.⁴⁷

Március 27-én meg is érkezett a válasz. Az amerikai diplomácia vezetője, Cordell Hull többek között a következőket írta: „Tudomásul vették, hogy Ottó főherceg belga diplomataútlevelet mint Belgiumban tartózkodó politikai menekült kapott, és hogy soha nem bízták meg semmilyen diplomáciai vagy hivatalos küldetéssel. A washingtoni külügyminisztérium teljes mértékben megérti, hogy az a tény, hogy Ottó főhercegnek Belgiumban menedéjogot adtak, és diplomáciai útlevelet kapott – hogy többek között az Egyesült Államokba menekülhessen –, nem jelenti azt, hogy a belga kormány felelősséget vállalna politikai tevékenységéért.”⁴⁸

Van der Straten-Ponthoz a levél felterjesztésekor írt jelentésében hozzáfűzte, hogy a washingtoni külügyminisztérium semmi indokot nem látott az intézkedésre. De a nagykövet az ügygel kapcsolatban Adolf August Berle⁴⁹ külügyi államtitkárral is egyeztetett. Berle ekkor Latin-Amerikában a Szövetségi Nyomozó Irodával (FBI), Európában a Stratégiai Szolgálatok Hivatalával (OSS) együttműködve a külügyminisztérium hírszerzési tevékenységéért felelt. A Roosevelttől közel álló egykori egyetemi tanár jelezte Van der Straten-Ponthoznak, hogy behívatta Cellert a minisztériumba, és elmagyarázta neki, hogy Belgiumnak semmi köze sincsen Habsburg Ottó Egyesült Államokban kapott tartózkodási engedélyéhez.⁵⁰ A belga diplomata arra is felhívta Spaak figyelmét, hogy Cellernek nincs túl jó a híre, s hogy az Amerikai Kongresszusban általában még demokrata kollégái is rossz véleménnyel vannak róla. Van der Straten-Ponthoz az ügyről Sol Bloom⁵¹ demokrata képviselővel, a külügyi bizottság vezetőjével is személyesen egyeztetett. A politikus is élesen kritizálta Cellert.⁵²

⁴⁷ ADRB Archives du Gouvernement belge émigré à Londres, Autriche 1941–1947, 11.908. d. Van der Straten-Ponthoz jelentése. Washington, 1943. márc. 17.

⁴⁸ ADRB Archives du Gouvernement belge émigré à Londres, Autriche 1941–1947, 11.908. d. Van der Straten-Ponthoz 8177/1649-278. sz. távirata. Washington, 1943. márc. 31. Ennek a dokumentumnak a mellékletében található másolatban Cordell Hull levele. Ez Washingtonban kelt, 1943. március 27-én. (A szerző fordítása.)

⁴⁹ Adolf August Berle (1895–1971) amerikai, író, ügyvéd egyetemi tanár és diplomata. 1938 és 1944 között a latin-amerikai ügyekkel megbízott államtitkár, aki egyben a washingtoni külügyminisztérium részéről az amerikai titkosszolgálatokkal is tartotta a kapcsolatot. Közismert volt kommunistaellenessége.

⁵⁰ ADRB Archives du Gouvernement belge émigré à Londres, Autriche 1941–1947, 11.908. d. Van der Straten-Ponthoz 8177/1649-278. sz. távirata. Washington, 1943. márc. 31.

⁵¹ Sol Bloom (1870–1949) lengyel zsidó származású felmenőkkel rendelkező amerikai politikus. Karrierjét a szórakoztatóiparban kezdte. 1923 és 1949 között demokrata képviselő. Az Egyesült Államok képviselőháza külügyi bizottságának elnökeként jelentős befolyással bírt az 1939–1947-es években.

⁵² ADRB Archives du Gouvernement belge émigré à Londres, Autriche 1941–1947, 11.908. d. Van der Straten-Ponthoz 8177/1649-278. sz. távirata Paul-Henri Spaaknak. Washington, 1943. márc. 31.

Hiába nyugtatták meg azonban magas rangú amerikai politikusok és tisztviselők a nagykövetet, a tiltakozások tovább folytatódtak. Chicagóból az Amerikai Csehszlovák Nemzeti Tanács elnöke, Jaroslav Josef Zmrhal⁵³ küldött tiltakozó levelet Belgium washingtoni nagykövetségére, melyre a belga nagykövet udvariassan válaszolt. Londonba küldött jelentésében hangsúlyozta, hogy csehszlovák kollégája nem támogatta Zmrhal kezdeményezését.⁵⁴ Ez azt mutatja, hogy a csehszlovák emigráción belül sem volt teljes az összhang. Miközben Beneš köre Londonból próbálta fenntartani a Habsburg Ottóval szembeni kritikus légkört, Hurban jónak látta az ügyet lezártnak tekinteni, mert Celler személye és a témával kapcsolatos felkészületlensége inkább hátráltatta a csehszlovák ügyet.

Alighogy elült az Egyesült Államokban a belga útlevél körül kialakult polémia, 1943 áprilisában Európában ismét napirendre került.⁵⁵

Néhány hónappal később Camille Huysmans volt belga miniszter, szocialista képviselő – aki a Nagy-Britanniába menekült brüsszeli kormány elnökeként működött a háború alatt brit elismerés nélkül – Paul-Henri Spaakhoz fordult az útlevélügy miatt. 1943 májusában ugyanis a londoni osztrák szocialista információs lap⁵⁶ közölte Celler hat hónappal korábbi kongresszusi felszólalását, mely megdöbbenést keltett belga szocialista körökben. Henri Rolin belga szenátor – 1941-től nemzetvédelmi államtitkár az emigráns kormányban –Huysmanstól kért segítséget Habsburg Ottó útlevélügyének tisztázásában. A belga szocialista politikus levelére Charles de Romrée de Vichenet válaszolt. Közölte, hogy Habsburg Ottó és családja a nemzetközi szokásjog alapján mint menekült kapott útlevelet Belgiumtól. Elmagyarázta, hogy Brüsszel a megkülönböztetett figyelmet érdemlő külföldi személyiségeknek hagyományosan diplomáciai útlevelet biztosít – és az egykori uralkodócsalád tagjai ebbe a kategóriába tartoznak. (Már II. Albert király és 1934-től III. Leopold is támogatta a velük rokonságban álló Habsburg családot.) Annak a véleményének is hangot adott, hogy az útlevélügy valójában támadás Rooseveltnél

⁵³ Jaroslav Josef Zmrhal (1878–1951) csehszlovák származású angoltanár, aki Chicagóban telepedett le 1892-ben. Az Egyesült Államokban élő cseh kolónia köztisztviselőként állt tagja. A második világháború alatt Csehszlovákia függetlenségéért küzdött, beszédeket tartott és rendszeresen publikált a témában. Elnöke a chicagói Csehszlovák Nemzeti Tanácsnak.

⁵⁴ ADRB Archives du Gouvernement belge émigré à Londres, Autriche 1941–1947, 11.908. d. Van der Straten-Ponthoz 8177/1649-278. sz. távirata Paul-Henri Spaaknak. Washington, 1943. márc. 31.

⁵⁵ A lejárató sajtóhírek a hírügynökségek révén már márciusban megjelentek, de a közönség igazán csak májustól kezdett felfigyelni rájuk. Belgium lisszaboni követsége például március végén tudatta a Londonban székelő menekült kormánnyal a témában megjelent portugál híreket. – ADRB Archives du Gouvernement belge émigré à Londres, Autriche 1941–1947, 11.908. d. André Motte 2824/498. sz. távirata. Lisszabon, 1943. márc. 24.

⁵⁶ A London Information of the Austrian Socialists című brosúráról van szó.

politikája ellen.⁵⁷ A belga szocialista politikus azonban – aki jó kapcsolatokat ápolt Beneš köreivel, s szimpatizált a Szovjetunióval (korábban Lenin és Trockij barátjaként tartották számon) – elfogadhatatlannak találta ezt a magyarázatot. Szerinte ugyanis Ottó még Hitler hatalomra jutása előtt kért bebocsátást Belgiumba, így őt ily módon nem lehetett menekültnek tekinteni. Levelében azt is kijelentette, hogy a főherceg folyamatosan demokratikus államok (mint Csehszlovákia) függetlensége ellen dolgozott többek között magyar támogatással. Huysmans szerint óriási hiba volt ennek, a Belgiumot „kompromittáló” útlevélnek a kiadása.⁵⁸

A belga szocialista politikus levele jól mutatja az információk torzulásának mértékét a kérdéssel kapcsolatban. Habsburg Ottó valóban nem 1930-ban, hanem 1929-ben kapott belga tartózkodási engedélyt, de mivel sem Ausztriába, sem Magyarországra nem térhetett vissza, már akkor menekültnek kellett őt tekinteni. Az 1930-as években az Ausztriáért folyó küzdelme során pedig még ha kritizálta is az első világháború utáni közép-európai rendezést és Prága kisebbségpolitikáját, egyáltalán nem támogatta Csehszlovákia függetlenségének megszüntetését.

A belga külügyminisztérium iratai között nincsen nyoma további, az üggyel kapcsolatos lépéseknek, vagy annak, hogy Huysmans értetlenkedő levelére válasz született volna. Nagy valószínűséggel szóbeli egyeztetésekre került sor ebben a témában, mivel sem az Egyesült Államok, sem pedig a csehszlovák emigráns kormány nem erőltette tovább a kérdést. Végül a New York-i belga követnek lett igaza, és az ügy önmagától elhalt. Mindazonáltal Habsburg Ottó és családja útlevélkérdése továbbra is foglalkoztatta a belga kormányt, 1944-ben ugyanis a főherceg és testvérei visszatértek Európába.

Habsburg Ottó útiokmányának kérdése a második világháború után

Az óceánon való átkelés nem volt egyszerű feladat, mert a német cirkálók még 1944 őszén is gyakran sikerrel állították meg az Európába tartó hajókat, és le-tartóztatták azokat, akik ellen elfogatóparancs volt érvényben. Habsburg Ottó tehát igyekezett titokban tartani terveit. Először 1944. október 21-én kívánt Lisszabonba indulni. Ahhoz, hogy a hajón helyet kapjon, többek között a belga nagykövet járt közben.⁵⁹ Ezzel párhuzamosan azonban Heinrich Degenfeld gróf, Ottó személyi titkára Rooseveltnél elnök titkárságán kérvényezte, hogy engedélyt

⁵⁷ ADRB Archives du Gouvernement belge émigré à Londres, Autriche 1941–1947, 11.908. d. Charles de Romrée de Vichenet 27/3. sz. távirata. London, 1943. jún. 17.

⁵⁸ ADRB Archives du Gouvernement belge émigré à Londres, Autriche 1941–1947, 11.908. d. Camille Hysmans 1899/CCQ. sz. feljegyzése Paul-Henri Spaak részére. London, 1943. jún. 25.

⁵⁹ Feigl, E.: Otto von Habsburg i. m. 159–160.

kapjon légi úton történő utazásra, s annak megszerzését követően október 31-én repülővel indult Európába. Az út ekkor – elsősorban biztonsági okok miatt – még a levegőben is több napig tartott, így 1944. november 2-án érkezett csak Lisszabonba.⁶⁰ Habsburg Ottó a portugál fővárosban való néhány hetes tartózkodása után 1945 elején Párizsba utazott, ahol Charles de Gaulle támogatását bírta, és a két háború között kiépített baráti kapcsolatokra támaszkodhatott.

Már ekkor jelezte szándékát, hogy szeretne Belgiumba látogatni. Jules Guillaume belga nagykövet⁶¹ Brüsszel jóváhagyását kérte a vízum kiadásához. Ezt azonban 1945. február 17-én kelt táviratában Paul-Henri Spaak nyomatékosan elutasította,⁶² mivel a háborús felfordulás miatt ekkor még nem tartotta kívánatosnak Ottó belgiumi jelenlétét. 1945 áprilisában azonban megkapta a beutazási engedélyt, de csupán öt napra, s a politikai aktivitás szigorú tilalmával.

Így kerülhetett sor 1945 áprilisában Ottó rövid belgiumi és luxemburgi látogatására. Brüsszeli tartózkodása kapcsán de Romrée de Vichenet korabeli hírszerzési anyagot is kapott Habsburg Ottóról. A titkos dokumentum szerint a főherceget Evence-Dieudonné Coppée⁶³ báró fogadta, aki 1945. április 16-án, röviddel a főherceg érkezése után elhunyt. Harold de Hemptinne gróf⁶⁴ is vendégül látta több napra. (Ő volt az az arisztokrata, aki 1944-ben a belga király öcscsét, Károly főherceget bújta.)⁶⁵ A jelentés szerint Ottó belgiumi tartózkodása során találkozott Charles Terlinden örgróffal, a korszak híres belga történészével, egykori tanárával és Pierre Nothomb báróval, katolikuspartí szenátorral is.

⁶⁰ A Reuters hírügynökségre hivatkozva a svájci *Journal du Jura* erről a dátumról tudósított. – Otto de Habsbourg à Lisbonne. *Journal du Jura*, 1944. november 3. 6. Feigl könyvében október 26-ról írt. – *Feigl, E.*: Otto von Habsburg i. m. 196. Ez a dátum pontatlan, mivel az Ottóról készített portré szerzői – Habsburg Ottó naplójára hivatkozva – október 31-t jelölték meg az Egyesült Államokból való indulás dátumaként. – *Baier, S.* – *Demmerle, E.*: Habsburg Ottó élete i. m. 185. Ebben a könyvben viszont téves az az állítás, hogy a főherceg 1944. november 8-án érkezett Portugáliába; ekkor ugyanis már hat napja Lisszabonban volt.

⁶¹ Jules Guillaume (1892–1962) belga diplomata, a királyi ház mellett működő államtitkár. Édesanyja a román királyné udvarhölgye volt. 1937-től Belgium pekingi nagykövete, majd 1944-től 1959-ig párizsi nagykövete volt.

⁶² ADRB Belgique, Politique intérieure et extérieure 1 (1944–1956), Dossier général, 12.668. sz. dosszié: Archiduc Otto de Habsbourg, séjour en Belgique (1945) (a továbbiakban: Belgique, Politique intérieure et extérieure 1 [1944–1956], 12.668. d.). Paul-Henri Spaak, 78. sz. rejtjelezett távirat. Brüsszel, 1945. febr. 17.

⁶³ Evence-Dieudonné Coppée (1882–1945) belga iparmágnás, szén- és acélvállalat-tulajdonos. A család a két világháború között a legtehetősebbek közé számított Belgiumban. 1945-ben a Coppée csoport 35 ezer főt foglalkoztatott.

⁶⁴ Harold de Hemptinne (1885–1962) régi belga grófi család sarja. Részt vett a németekkel szembeni ellenállásban.

⁶⁵ Belgiumi Károly (1903–1983) I. Albert belga király fia, III. Lipót öccse, Flandria hercege. 1944 és 1950 között Belgium kormányzójaként működött. Erre azért volt szükség, mert III. Lipótot a németek 1944-ben elhurcolták, és a háború után bizonyos belga politikai körök ellenségesek voltak az uralkodóval szemben, aki hosszú évekre svájci száműzetésbe kényszerült.

A dokumentum alapján Ottó rendszeres kapcsolatban állt gyóntatójával, Arnulf Schweitzer – alias Canisius – atyával, a brüsszeli kapucinus rendházban élő német származású pappal. A jelentés készítője tudni vélte, hogy a főherceg elsősorban amerikai támogatásban részesül a közép-európai ügyeket illetően, továbbá, hogy az őt támogató belgiumi magyarok motivációjának alapja nem elsősorban a Habsburg-pártiság, sokkal inkább azok erős szovjet- és Beneš-ellenessége.⁶⁶ A belga kormány – az említetteket is figyelembe véve, illetve attól tartva, hogy a főherceg jelenléte megterheli a szovjet–belga kapcsolatokat – nem támogatta, hogy huzamosabb ideig Belgiumban tartózkodjon. Ottó utazási engedélye lejártával Franciaországba távozott, később azonban illegálisan visszatért az országba. A sajtó híradásai miatt azonban Brüsszel kénytelen volt őt távozásra felszólítani. Az incidens kapcsán 1945. április 24-én kelt, Moszkvába küldött titkos belga diplomáciai táviratban arra utasították a belga követséget, hogy ha a szovjet hatóságok bármilyen formában felhozzák a kérdést, Belgium képviselőjének Nagy-Britanniával egyeztetve kell azt megválaszolnia.⁶⁷

Habsburg Ottó belgiumi látogatásai után visszatért Párizsba. Mindent megtett, hogy eljusson Ausztria francia megszállási zónájába, ám ezt a francia hatóságok hosszú heteken át megakadályozták. Leginkább Georges Bidault, francia külügyminiszter ellenezte a főherceg tervét, nemcsak azért, mert nem szimpatizált vele, hanem mert tartott a Szovjetunió Franciaországra gyakorolt növekvő nyomásától. Végül csak 1945 júniusában tudott az ausztriai beutazáshoz szükséges okmányokhoz hozzájutni. Itt belevetette magát a négy megszállási övezetre bontott ország politikai harcaiba. Elsősorban osztrák konzervatív pártot kívánt szervezni, amely részben legitimista és egyházi körökre támaszkodott volna, és szembeszállt volna a szovjet érdekekkel. Ezen tevékenysége közben belga diplomáciai útlevele és Antoine Béthouart tábornok⁶⁸ óvintézkedései nyújtottak számára védelmet a francia megszállási zónában.⁶⁹ A tábornok arra kérte Róbert főherceget,⁷⁰ hogy ne fedjék fel előtte az egykori trónörökös tartózkodási helyét, hogy ne kelljen őt kitoloncolnia.⁷¹ Moszkva azonban nem tolerálta Habsburg Ottó

⁶⁶ ADRB Belgique, Politique intérieure et extérieure 1 (1944–1956), 12.668. d. Administration de Sureté de l'État (szám nélküli feljegyzés). Brüsszel, 1945. ápr. 20.

⁶⁷ ADRB Belgique, Politique intérieure et extérieure 1 (1944–1956), 12.668. d. 57. sz. rejtjelezett távirat. Brüsszel, 1945. ápr. 24.

⁶⁸ Antoine Béthouart (1889–1982) francia tábornok. 1946–1950 között ő volt a francia katonai megszállási övezet főparancsnoka és főbiztosa Ausztriában. 1955 és 1971 között szenátor. 1943-ban katonai megbízatással tartózkodott az Egyesült Államokban. Ekkor találkozott Habsburg Ottóval, akivel később is jó kapcsolatot ápol.

⁶⁹ A tábornok hivatalosan csak 1945 augusztusában értesült Ottó tiroli jelenlétéről. – *Général Béthouart: La bataille pour l'Autriche*. Paris 1966. 66–67.

⁷⁰ Habsburg-Estei Róbert főherceg (1915–1996) Habsburg Ottó legidősebb öccse.

⁷¹ *Perez-Mauna, R.: Del Imperio A La Unión Europea* i. m. 254.

ausztriai jelenlétét, és a szocialista politikus, osztrák szövetségi államelnök, Karl Renner aktív részvételével az országból történő eltávolítására törekedett. Ennek legegyszerűbb módja az volt, hogy ismételten hatályba léptették a Habsburg-törvényeket. Ottó azonban illegálisan továbbra is Ausztriában maradt. Végül 1945. november 18-án kiutasították az országból.

Sajtóhírek szerint a főherceg két testvérével 1946. január 15-én Liechtensteinből visszatért Innsbruckba, abban a reményben, hogy bekapcsolódhatnak a politikai küzdelmekbe. Ez azonban a részben a Szovjetunió által megszállt Ausztriában teljesen irreális törekvés volt. A bécsi hatóságok hajtóvadászatot indítottak ellenük, és 1946. január 18-án már híre kelt, hogy a három Habsburgot lefoglák Tirolban.⁷² Két nappal később Károly Lajos főherceg elfogásáról cikkeztek.⁷³ Belgium párizsi követének beszámolója szerint Ottó és testvérei 1946. január 18-án épp Bécs felé tartottak, de a jeges útviszonyok miatt elakadtak, és egy nappal el kellett halasztani útjukat. Itt értesültek arról, hogy a sajtó – tévesen – közölte bécsi letartóztatásuk hírét, holott még csak Innsbruckban voltak.⁷⁴ Ez az információ, illetve az a tény, hogy egyidejűleg több legitimista személyt is letartóztattak, megpecsételte Ottó és testvérei tervét az osztrák földön maradásról. A francia katonai hatóságoknak sem állt módjukban az osztrák belügyekbe való beavatkozás, ráadásul Antoine Béthouart tábornokra az az amerikai nyomás nehezedett, hogy ne fedezze tovább az egykori uralkodócsalád törvénytelenül Ausztriában tartózkodó tagjait. Ilyen körülmények között 1946. január 21-én Habsburg Ottó kénytelen volt elhagyni Ausztriát.⁷⁵

Ezután először Belgiumba utazott, majd onnan tovább Párizsba. Akkor érezte magát igazán hontalannak, amikor megérkezett a francia fővárosba.⁷⁶ Ekkor érvényes belga diplomáciai útlevele volt, amit 1945. január 16-án Belgium lisszaboni követségén hosszabbítottak meg két évre.⁷⁷ Brüsszelben azonban egyre ellenségesebben viszonyultak hozzá. Károly régensherceg már nem szimpatizált a bátyjával, a III. Lipót királlyal jó viszonyt ápoló, Baldwin herceg hatalomra kerülését támogató, Ausztriából kiutasított főherceggel. Továbbá a második világháború után kialakuló hidegháborús viszonyok közepette a belga kormány számára veszélyesnek tűnt a Szovjetunió befolyása alá került közép-európai régióban alig negyven évvel korábban még uralkodó család trónörökösének támogatása – akár

⁷² Les Habsbourg en Autriche. Le Jura, 1946. január 18. 6.

⁷³ La Monarchie en Autriche? Le Nouvelliste Valaisan, 1946. január 20. 3.

⁷⁴ ADRB Archives du Gouvernement belge emigré à Londres, Autriche 1941–1947, 11.908. d. Jules Guillaume 4311/1201/P9. sz. jelentése. Párizs, 1946. febr. 14.

⁷⁵ Baier, S. – Demmerle, E.: Habsburg Ottó élete i. m. 402.

⁷⁶ Csonka E.: Habsburg Ottó i. m. 399.

⁷⁷ ADRB Archives du Gouvernement belge emigré à Londres, Autriche 1941–1947, 11.908. d. André Motte 39. sz. távirata. Lisszabon, 1946. febr. 22.

csak menekültként is. Habsburg Ottó később úgy emlékezett, hogy bevonták a diplomáciai útlevelét.⁷⁸ Több interjújában megemlítette, hogy Bartheldy Tibor⁷⁹ – a magyar Külügyminisztérium elnöki osztályát vezető, a második világháború végén Portugáliába menekült diplomata – nyugtatta meg, mondván: „amíg van írógépünk, addig van útiokmányunk is”.⁸⁰ Ez a háború végi zűrzavaros viszonyok idején átmenetileg megoldást kínált számára, és néhány hónapig egy saját maga által kiállított, „A Monacói Hercegség németországi megszálló hadseregének civil képviselője” feliratú dokumentumot használt utazásaihoz.⁸¹

Mindazonáltal 1945-től folyamatosan kereste a megoldást arra, hogy miként tudna Európában és a nagyvilágban szabad mozgást biztosító útiokmányhoz jutni. Indirekt módon felmerült, hogy Magyarország adjon ki útlevelet a Habsburg család tagjai számára, de Nagy Ferenc magyar miniszterelnök ezt nem tartotta kívánatosnak.⁸² Ottó Franciaországban is próbálkozott; Charles de Gaulle tábornok – bár 1946. január 26-án hivatalosan (és ideiglenesen) visszavonult a politikától – igyekezett előmozdítani, hogy a Monacói Hercegség vagy a Máltai Lovagrend állítson ki a főherceg számára útlevelet. Végül a háború alatt a titkosszolgálatoknak dolgozó normandiai gróf, François de la Noë⁸³ és az egykori francia diplomata, 1944-től Monaco miniszterelnöke, Pierre Charles de Witasse intézte el, hogy Habsburg Ottó útiokmányhoz jusson.⁸⁴ 1946 augusztusában már ennek az útlevélnek a birtokában utazhatott először Észak-Afrikába, majd novemberben Kanadába és 1947-ben az Egyesült Államokba.⁸⁵ Belga iratainak érvényessége 1947 januárjában, a monacóié 1949-ben járt le. Ekkor a Szuverén Máltai Lovagrendtől kapott útlevelet. Később Spanyolország biztosított számára ismét

⁷⁸ OSZK Történeti Interjúk Tára, MMMA, Habsburg Ottó Interjúk, 0431_HO_970327. Bokor–Hanák interjú. OSZK, 1997. márc. 27., 00:29:25-től.

⁷⁹ Bartheldy Tibor (1894–1969) diplomata. 1940-ben Csáky István külügyminiszter kabinetfőnöke, 1941 és 1944 között a külügyminisztérium elnöki osztályának vezetője.

⁸⁰ OSZK Történeti Interjúk Tára, MMMA, 0451_51_HO_991027. Bokor–Hanák interjú. Pöcking, 1999. okt. 27., 01:12:40-től; *Perez-Maura, R.*: *Del Imperio A La Unión Europea* i. m. 262. Bartók László követet emleget, de ez aligha valószínű, mert ő 1946 májusában foglalta el állomáshelyét Bécsben.

⁸¹ *Perez-Maura, R.*: *Del Imperio A La Unión Europea* i. m. 262.

⁸² *Kocsis Piroška – Ólmosi Zoltán*: *Habsburg Ottó és az államhatalom. Levéltári források az utolsó magyar trónörököséről*. Bp. 2020. 11.

⁸³ A Baier – Demmerle szerzőpáros François de La Noët tévesen Lannotként említi, és ezt minden életrajzíró átvette. Ez a név azonban csak becenév. François Aubry de la Noë (1895–1968) francia író, diplomata, politikus. Normandiai gróf, Charles de Gaulle tábornok bizalmasa, kereszténydemokrata és konzervatív körökben mozgó, számos titkos misszióval megbízott személy, aki szoros kapcsolatban volt Habsburg Ottóval. Jelentős szerepet játszott a máltai, illetve a monacói útlevél megszerzésében. – *Johannes Gossmann*: *Die Internationale der Konservativen. Transnationale Elitenzirkel und private Aussenpolitik in Westeuropa seit 1945*. München 2014. 188–190.; Habsburg Ottó Alapítvány, Habsburg Ottó Gyűjtemény, Levelezés, (HOAL) I-2-b-François de la Noë.

⁸⁴ *François Boulet*: *Otto de Habsbourg 1912–2011*. Haroué 2017. 122.

⁸⁵ *Baier, S. – Demmerle, E.*: *Habsburg Ottó élete* i. m. 204–205.

diplomáciai okmányokat, amit Martin Artajo spanyol külügyminiszter – Ottó régi barátja – intézett el neki. 1951 nyarától, amikor III. Lipót fia, Baldwin lett Belgium királya, ismételten megtapasztalhatta Belgium hivatalos köreinek szimpátiáját, és könnyedén utazhatott az országba, azonban ekkor már nem került sor új belga útlevél kiállítására.

Az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó uralkodójának, Károly császárnak az elsőszülött fia 1966. június 1-jén kapta meg osztrák útlevélét, azt követően, hogy hivatalosan lemondott trónigényéről.⁸⁶ 1978-ban a Német Szövetségi Köztársaságban is állampolgárságot szerzett, ami lehetőséget adott arra, hogy 1979-ben bajor képviselőként induljon az európai parlamenti választásokon. 1978-tól tehát német útlevéllel is rendelkezett. A rendszerváltás után, 1991-ben – saját kezdeményezésre – magyar állampolgár lett, így Magyarországon is igényelhetett útlevelet. Az 1990-es években hasonló horvátországi fejleményeket követően Habsburg Ottó horvát útiokmányt is kaphatott.

Összegzés

Az egykori osztrák–magyar trónörökös hosszú életének közel fele száműzetésben, születése szerinti állampolgárságának elismerése nélkül telt. Habsburg Ottó a családját befogadó államok jóvoltából vagy barátok közbenjárására mindig rendelkezett valamilyen útlevéllel. A második világháború idején lényegében az életét köszönhette a belga diplomáciai útlevélnek, mert ez tette lehetővé számára, hogy az 1940 májusában meginduló német offenzíva és a Gestapo ügynökei elől az Egyesült Államokba meneküljön. Ez az okmány azonban – meglepő módon – a Habsburg-ellenes és az első világháború után kialakult *status quo* megváltoztatását mereven elutasító cseh politikus, Edvard Beneš és rajta keresztül Moszkva célkeresztjébe került. A súlyos támadások ellenére Habsburg Ottó presztízse és a belé vetett bizalom nem rendült meg sem Roosevelt elnök, sem pedig a belga menekültkormány részéről, de bizonyos közéleti körökben sikerült ellenszenvet szítani vele szemben. A második világháború végén, 1944-ben az Európába visszatérő egykori trónörökös kénytelen volt új útiokmányt szerezni, miután rövid ausztriai tartózkodásait követően szülőföldjéről is távozni kényszerült. Szóba került a magyar útiokmány kiállítása is, de Nagy Ferenc miniszterelnök ezt ellenezte. 1947-től monacói, 1949-től a Szuverén Máltai Lovagrend által kiállított, később pedig spanyol diplomáciai, évtizedekre rá pedig osztrák, nyugat-német, magyar és horvát útlevele is volt. Útiokmányainak kalandos sorsa a 20. század viharos történelmi eseményeinek, egyben a Habsburg-család európai beágyazottságának lenyomata.

⁸⁶ Csonka, E.: Habsburg Ottó i. m. 482.

THE PASSPORT AFFAIRS OF OTTO OF HABSBURG (1919–1949)

By Gergely Fejérdy

SUMMARY

The archives of the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Belgium hold several documents relating to Otto of Habsburg, the former Crown Prince of the Austro–Hungarian Empire. Especially interesting is a set of documents dating from the Second World War and dealing with the Archduke’s diplomatic passport. While this document, issued in Belgium in 1940, proved to be a life-saver for Otto of Habsburg, the Czechoslovak politician Edvard Beneš tried by all means to deprive him of this travel pass. The main issue in the dispute over the diplomatic passport was the future of the Danube Basin. As is well known, much of the region came under Soviet occupation after 1945, and Otto of Habsburg was not even allowed to return to Austria. The newly discovered documents offer not only an insight into some less known or completely obscure details of Otto’s life, but also a unique perspective on certain episodes in the history of international relations in the 20th century.

Zsolt Hunyadi – András Ribí

THE KNIGHTS HOSPITALLER IN MEDIEVAL HUNGARY

(Arpadiana 13.)

HUN-REN BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2023. 309 oldal

Ha az egyházi lovagrendekkel kapcsolatos kérdésekbe ütközik a kutató, két medievista neve egészen biztosan eszébe jut. Hunyadi Zsolt közel három évtizede ad közre írásokat magyar és idegen nyelveken a johannitákról, a templomosokról és a Német Lovagrendről, így egyáltalán nem túlzás azt állítani, hogy a téma nemzetközileg ismert és elismert kutatója. Az elmúlt években egy fiatal történész, Ribí András csatlakozott hozzá, aki a Johannita Rend késő középkori történetével, különösen annak székesfehérvári vonatkozásaival kapcsolatban folytat kutatásokat. Jelen recenzió tárgya e két szerző közös kötete, amely a Történettudományi Intézet által 2020-ban elindított, a magyar középkorkutatás eredményeinek nemzetközi disszeminációját célzó *Arpadiana* sorozat 13. köteteként látott napvilágot. Hunyadi és Ribí angol nyelvű könyvekben Szent János testvérei középkori magyarországi történetének feldolgozására vállalkoztak. Hunyadi Zsolt számos tanulmány mellett angol nyelvű monográfiát is megjelentetett a témában, amelynek egyes fejezetei átdolgozva jelen kötetbe is bekerültek; Ribí Andrásnak ellenben ez az első idegen nyelvű munkája. Mindenképpen üdvözlendő a vállalkozás, a jelen könyv és a teljes sorozat is, ugyanis kiemelkedően fontos, hogy az egyes kutatók, illetve a teljes magyar medievisztika eredményei nemzetközileg is hasznosulhassanak. A magyar olvasók számára ugyanakkor nem lehet teljesen ismeretlen a kötet tartalma, ugyanis a két szerzőnek a rend magyarországi történetét tárgyaló írásai már 2019-ben, a *Máltai tanulmányok* folyóirat hasábjain nyilvánosságot kaptak.

Hunyadi Zsolt nagyfejezete a rend magyarországi történetét a 12. század közepi meglepedéstől követi nyomon egészen a nagy nyugati egyházszakadásig. A szegedi középkorász írását alapos historiográfiai áttekintéssel kezdi, amelyből megismerhetjük a téma legfontosabb nemzetközi és hazai kutatóit, illetve a főbb történetész megközelítéseket. A szerző többször is felhívja a figyelmet a historiográfiában hosszú évtizedek óta öröklődő, például a johanniták és a Stefanita Rend közötti kapcsolat vonatkozásában fennálló tévedésekre. Ezt követően Hunyadi a Johannita Rend történetének legfontosabb epizódjaiba, valamint azok fordulópontjaiba nyújt betekintést az alapítástól a máltai időszak kezdetéig, azaz 1113-tól 1530-ig. Mindezek után az olvasó megismerheti a rend szervezeti felépítését és működését, az alapvető hierarchiát, az úgynevezett nyelveknek (*linguae*), azaz a rendtartományokból nem feltétlenül a közös nyelv alapján szervezett sajátos adminisztratív egységeknek a rend működésében betöltött szerepét, valamint a rend személyi összetételét.

Hunyadi a negyedik fejezetben tér rá a rend magyarországi történetének tárgyalására, bemutatva a rend királyságban való megjelenésének körülményeit, Árpád-kor végi stabilizációját, a régióra jellemző sajátosságait, illetve Anjou-kori jellegzetességeit. Elemzéséből képet kaphatunk a magyar királyi család adományokban és privilégiumokban megnyilvánuló támogatói tevékenységéről, amely egyfajta regionális jellemzőként pótolta a máshol jelentős magánadományok szerepét. Ezekon kívül a templomosok javainak 14. század eleji átvételéről, valamint a lovagrend háborús szerepvállalásairól is informálódhatunk. Mindezekből a III. Béla anyjára, Eufrozina királynéra vonatkozó fejtegetések emelhetők ki, Hunyadi Zsolt ugyanis számos ponton kiegészítette annak adományaival és életével kapcsolatos korábbi ismereteinket.

Az ötödik fejezetben a szerző a rend magyar–szlavón rendtartományát teszi vizsgálat tárgyává, megismerhetjük a méltóságviselők rendszerét, illetve az Árpád-kori, valamint a későbbi, provanszál–itáliaiként aposztrofált időszak aktív előjáróit. Fontos hangsúlyozni, hogy a kor-

szak elején még nem alakult ki teljesen az egységes fogalomhasználat, a tisztségek hierarchiája és elnevezései váltakozhattak a különböző forrásokban. Hunyadi elemzése azonban nem csak ebből a szempontból jelentős, ugyanis az olvasó részleteiben ismerheti meg a johanniták vezetésének és előjáróinak történetét is. A következő részben a szerző a lovagok birtokgazdálkodásának jellegzetességeit, azaz tulajdonképpen a rend tevékenységének az alapjait tárgyalja. A szövevényes haszonbérleti rendszer bemutatásából – a rendelkezésre álló források és a belőlük kinyert adatok számából adódóan – kiemelhető a 14. század második felében több mint két évtizeden át nyomon követhető bérleti viszony elemzése. Hunyadi Zsolt ezt követően a johanniták hiteleshelyi tevékenységét veszi górcső alá egy olyan aspektusát vizsgálva a rend magyarországi történetének, amely leginkább helyi sajátosságnak tekinthető, így pedig különösen érdekes lehet a külföldi kutatók számára. Hunyadi a johannita *preceptoriumok* és személyzetük katalógusával zárja írását, amelyet egy alapos módszertani bevezető előz meg. Ez az egyházi lovagrendek működésének sajátosságaira vonatkozó fejtegetések miatt kulcsfontosságú alapvetés lesz a téma jövőbeli kutatóinak, de minden középkorász számára fontos tanulságokkal szolgálhat. Hunyadi egyebek mellett arra hívja fel a figyelmet, hogy a lovagrendek esetében – ellentétben más szerzetesrendekkel – nem a rendházak (*domus*), hanem az elsősorban gazdasági egységként működő *preceptoriumok* alkották az alapvető szervezeti egységeket.

Ribi András *Johannitákból keresztetek* című nagyfejezetében a konstanzi zsinattól a középkor végéig elemzi a magyar rendtartomány történetét, az alcímben is jelzett módon a székesfehérvári rendházra fókuszálva. Ez utóbbi döntés a forrásadottságokkal magyarázható, ugyanis a fehérvári konvent fennmaradt magánlevéltára révén kiváló kutatási lehetőséget biztosít. Ribi elemzésébe mindazonáltal nem kizárólag magyarországi forrásokat vont be, a rend máltai levéltárában található iratokkal is dolgozott. A szerző utóbbiakra alapozott kiemelkedő jelentőségű következtetése, hogy a nagy nyugati egyházszakadást követő időszakban a johanniták Rodoszon lévő központja és a Magyar–Szlavón Rendtartomány, más néven a Vránai Perjelség egyre inkább eltávolodott egymástól, olyannyira, hogy – vélekedése szerint – a 15. század végére a perjelség el is szakadt a központtól. Következtetése szerint egy kvázi magyar–szlavón rendi ág jött létre, amely esetében így a johanniták vagy a János-lovagok helyett a forrásokban is olvasható *cruciferi* kifejezés, azaz a keresztetek használata a megfelelő. Mindenképpen üdvözlendő, hogy a szerző következtetése talán árnyaltabb korábbi megnyilatkozásainál; mivel ezen vélekedéseivel szemben éppen Hunyadi Zsolt fejezte ki ellenvetését egyebek mellett kánonjogi érvekkel. Ugyancsak ki kell emelni, hogy Ribi elsőként aknázza ki a Michele de Castellaccio vizitátori tevékenységéhez köthető forrásokat.

Esettanulmányát, azaz a székesfehérvári konvent 15. századi történetének bemutatását Ribi a konstanzi zsinat után kialakult helyzet elemzésével kezdi. Felhívja a figyelmet a korábban megindult „elmagyarosodás” terjedésére, amellyel összefüggésben a fehérvári *preceptorium* a vránai perjelek egyik székhelyként működött az első magyar vezetők időszakában. A további alfejezetekben a szerző 1543-ig, a város oszmánok általi elfoglalásáig tárgyalja a rendház történetét, az eseményeket a *preceptorok* sorrendje szerint ismertetve. Ribi a vezetésben és a rodoszi központtal fenntartott kapcsolatokban beállt változásokon túl bemutatja a *preceptorium* tagságának, valamint birtokainak az alakulását, illetve érinti a fehérvári rendház hiteleshelyi tevékenységét is. A negyedik fejezetben a fehérvári *preceptorium* 1390 és 1543 közötti személyi összetételéről tájékozódhatunk, illetve az egyes méltóságok (*preceptor*, *alpreceptor*, *custos*, *cantor*, *lector*) jellemzését olvashatjuk. Ezt követően a fehérvári rendház 15. századi vezetői közül ötnek (Makrai János fia László, Kölkedi Tamás, Gúti János, Simontornyai István, Dalmadi Sebestyén) a rövid életrajzával találkozhatunk. Az ötödik fejezet a magyarországi johanniták késő középkori adóival, birtokkezelésével, illetve pereskedésével foglalkozik, míg az utolsó kettő a fehérvári kereszties konvent országos hatáskörű hiteleshelyi tevékenységét, illetve a johanni-

ták által működtetett székesfehérvári ispotállyal kapcsolatos adatokat mutatja be. Ribi András fejezeteit Hunyadiéhoz hasonlóan alapvető kézikönyvként használják majd a jövőben, amelyek – a kutatásba eddig be nem vont források felhasználásán túl – egyik legnagyobb érdeme, hogy túlmutat a magyar történettudományban hagyományosan határvonalnak tekintett 1526. éven, azaz a mohácsi csatán, és számára egy, a rend magyarországi története szempontjából kulcsfontosságú esemény, Fehérvár 1543. évi eleste jelenti a végpontot.

A kötetet alapos bibliográfia, illetve a függelékben a Magyar–Szlavón Perjelség előjáróinak listája, valamint egy hely- és névmutató zárja. Végezetül – a könyv értékeit és jelentőségét nem befolyásoló – néhány kritikai észrevételre kell kitérnem. Mivel a kötet két szerző, egymástól élesen elkülönülő munkáját tartalmazza, indokolt lett volna egy közös előszó elkészítése. Különösen azért, mivel meglátásaik kisebb-nagyobb mértékben eltérnek egymáséitól, az ezekre történő reflektálás pedig nagyban segítené az olvasót a vitás kérdések közötti eligazodásban. Mindazonáltal a szövegben előforduló egymásra utalások némiképp enyhítik ezt a hiányt. Ezen kívül talán helyesebb lett volna a keresztnevek esetében a magyar alakok helyett – ha van ilyen – egységesen az angol változatokat használni. Mindez azonban mit sem von le Hunyadi Zsolt és Ribi András munkájának érdemeiből, a kötet alpmunkaként szolgálhat minden olyan kutató számára, aki a johanniták vagy más egyházi lovagrendek magyarországi történetében kíván elmélyedni.

Barabás Gábor

WŁADZTWO WŁADYSŁAWA ŁOKIETKA

700-lecie koronacji królewskiej

Red. Wojciech Fałkowski – Paweł Tyszka

(Studia i materiały 12.)

Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, Warszawa 2022. 455 oldal

2020-ban ünnepelte a lengyel középkorkutatók Łokietek Ulászló királlyá koronázásának 700. évfordulóját. A lengyel és a regionális történelem szempontjából is sorsfordító esemény kapcsán több tudományos ülészakot is rendeztek lengyel egyetemeken és kutatóhelyeken. Ezek közül kiemelkedik a Varsói Királyi Vármúzeumban Wojciech Fałkowski, a Varsói egyetem nyugalmazott professzora, a múzeum igazgatója által szervezett konferencia, amelynek anyagát az itt bemutatott kötet ('Łokietek Ulászló uralkodása. A királyi koronázás 700. évfordulója') tartalmazza.

A könyv témája illeszkedik a lengyel középkorkutatók fő irányához. Már a jelentősebb 19. századi történeti szintézisekben is nagy teret szenteltek a történetírók Łokietek Ulászló hatalomra jutásának, uralmának, koronázásának és a környező országokkal fenntartott kapcsolatainak. Ennek oka érthető: őhozzá köthető ugyanis a középkori lengyel királyság 1306–1320 között lezajlott helyreállítása, az ország egyesítése. Nem csoda, hogy ezek az események, illetve beilleszthetőségük a lengyel történelemben az első világháború után született munkákban még hangsúlyosabb szerepet kapott: Łokietek Ulászló kiemelkedő helyet foglalt el a hosszú idő után helyreállt lengyel államiság emlékeztető történeti politikájában.

A kötet módszertani szempontból a lengyel történetírás hagyományait követi, azaz a kézikönyvek tagolásának megfelelően tárgyalja Łokietek Ulászló uralkodásának eseményeit, így hatalomra jutását, koronázását és Lengyelország helyét a korabeli regionális politikában. A kötet – melybe a 13–14. század történelmével a legkomolyabban foglalkozó lengyel és cseh középkorkutatók írtak tanulmányokat – három nagy fejezetből áll.

Az elsöben Łokietek Ulászlórol mint fejedelemlrol, nemes úrról és királyról olvashatunk hat tanulmányt Andrzej Marzec, Janusz Grabowski, Jarosław Nikodem, Marcin Starzyński, Tomasz Jurek és Marta Piber-Zbieranowska tollából. A munkák többsége Łokietek Ulászló hatalomra jutásával, illetve hatalma legitimálásával foglalkozik. Két kivétel van e helyen: Marta Piber-Zbieranowskának az uralkodó feleségéről, Piast Hedvigról szóló értekezése és Marcin Starzyński Ulászló fejedelem, illetve király kis-lengyelországi hátterével, a tartomány városaival mint az új uralkodó támaszaival foglalkozó írása. A könyvrészlet általános képet ad a 13. század végi Lengyelországot érintő problémákról. Az országot 1138-tól a Piastok osztották fel több fejedelemségre, amelyek a 13. század folyamán tovább bomlottak. A régi monarchia eszméjét egyedül a krakkói fejedelemség szimbolikus elsőbbsége garantálta, de az egyes fejedelemségek önálló politikát folytattak, a fejedelmek hatalmát pedig az úgynevezett *ius ducale*, a fejedelmi jog szabályozta. Az újraegyesítés folyamata nagyon nehéz volt, mert az ország nyugati és északi része a 13. század közepétől a cseh monarchia érdekszférájába került, amely 1300-ban II. Vencel személyében a lengyel királyi címet is megszerezte magának, illetve még előtte Krakkót és Kis-Lengyelországot is uralma alá hajtotta, miután Szemérmes Boleszlávval kihalt a Piastok kis-lengyelországi ága. A négy tanulmány – különböző szempontból vizsgálva Łokietek Ulászló személyét – annak kérdésnek jár utána, hogy miként sikerült a kujáviai Piastok ágából származó Łokietek Ulászlónak úrrá lennie az ország széttagolódásán, és hogy tudta végül 1320-ban Kis- és Nagy-Lengyelországot egyesíteni, míg Szilézia végleg a csehek kezén maradt, Mazóvia meg nagyon sokáig, a 15. századig megőrizte önállóságát.

A könyv második nagyobb fejezete a Piastok dinasztikus külkapcsolatairól szól. Ebben az egységben három cseh (Marié Blahová, Martin Nodl, Přemysl Bar) és négy lengyel szerző (Tomasz Zawadzki, Stanisław Sroka, Ryszard Grzesik és Adrian Jusupovič) eredményeit olvashatjuk. A három neves cseh középkorkutató az 1320. évi koronázásra adott cseh válaszokat elemzi írásában. Ismeretes, hogy Ulászló király nem használhatta hivatalosan a *rex Poloniae* címet, mert ezt a Přemyslidák, illetve az örökükbe lépő Luxemburgiák megtartották maguknak, s csak 1335-ben, már a király halála után mondtak le róla. Még érdekesebb két további, a sziléziai Piastok és az új lengyel király viszonyával foglalkozó tanulmány. Szilézia kulcsszerepet játszik a német, a cseh és a lengyel emlékeztörténetben egyaránt. A tartományban a 12. századtól a Piastok sziléziai ága uralkodott, ám az egyes fejedelemségek jellemző módon vagy a birodalommal (Brandenburg és Szászország) vagy Csehországgal fonódtak össze. Különösen érvényes volt ez Breslaura/Wrocławra, valamint a ma Alsó-Sziléziához tartozó észak-nyugati fejedelemségekre. Ezek végül a többi sziléziai területtel együtt 1335 után nem tértek vissza a Lengyel Királysághoz, hanem végleg cseh uralom alatt maradtak, majd 1526 után Habsburg birtokká váltak.

A fejezetben két tanulmány is foglalkozik Lengyelország és Magyarország viszonyával. Ryszard Grzesik általános képet fest az utolsó Árpádok és Łokietek Ulászló kapcsolatáról. IV. Béla uralmától kezdve a Magyar Királyság együttműködött a lengyel fejedelemségek egy részével, jellemző módon a kis-lengyelországiakkal. Ehhez az Árpádok házassági politikája is hozzájárult: V. Szemérmes Boleszláv felesége a II. János Pál pápa által szentté avatott Árpád-házi Kinga volt. Ezzel szemben az Árpádok és a Přemyslidák konfliktusokkal terhelt viszonya miatt a nagy-lengyelországi és sziléziai Piastok nem ritkán ellenségesek voltak a magyar dinasztiával szemben, mint azt az első és a második morvamezei csata is mutatja, ahol számos lengyel fejedelem harcolt a csehek oldalán. Az új uralkodó és az Árpádok örökébe lépő Anjouk közötti új kapcsolatokat, Piast Erzsébet és I. Károly házasságát Stanisław Sroka alapos és részletes írása mutatja be. A szerző itt visszatér az I. Károly első feleségét érintő, több magyar nyelvű tanulmányban is kifejtett korábbi állásfoglalásához. A tanulmány joggal állapítja meg I. Károly és Piast Erzsébet házasságának jelentőségét, elég, ha az 1335 utáni eseményekre vagy a lengyel trónöröklésre gondolunk.

A sort a kötetben a Lengyelország és a Rusz viszonyát tárgyaló tanulmány zárja. A munka különlegességét elsősorban az adja, hogy Adrian Jusupovič a lengyel–rusz történeti kapcsolatok egyik legjobb ismerőjeként nem a lengyelországi, hanem a Ruszban keletkezett források alapján vizsgálja ezt a viszonyt. A Kijevi Rusz közismerten a 13. század közepén több részre szakadt szét.

A könyv harmadik nagy fejezete az új király hatalmi szimbolikájáról szól. Itt összesen három tanulmány kapott helyet (Paweł Stróżyk, Zenon Piech és Piotr Pajor tollából). Két írás Ulászló király új pecsétjével, illetve Hedvig királyné pecsétjével, míg az utolsó az új király tárgyi örökségével, az általa létrehozott intézmények problémájával foglalkozik. A fehér sas a Piast-dinasztia jeleként már korábban is megjelent, bár a dinasztikus mitológiába csak a *Nagy-lengyel krónika* elbeszélése révén kerül be a 13–14. század fordulóján. Használata a pecséteken azonban egyértelműen Łokietek Ulászló idejétől indult meg. Ugyancsak érdekes a királyné pecsétje, amelyen a *regina uocius Poloniae* felirat szerepel. A pecsét egyrészt az ország egyesítésének programját tükrözi, másrészt az uralkodó feleségének jogállásáról tanúskodik.

Az impozáns kötetből meglepő módon hiányzik a Piastok és a Német Lovagrend témája, a pápaság és a lengyelek viszonyának kérdése, valamint a korai lengyel–lítván ügyek tárgyalása. Különösen a Német Lovagrend és Lengyelország viszonya lett volna érdekes, mivel Łokietek Ulászló uralma alatt kezdődtek meg azok a háborúk, amelyek lezárásra majd a visegrádi királytalálkozó következtében került sor.

Ennek ellenére részletes és átfogó képet nyerhetünk a lengyel monarchia újjászületéséről, valamint az utolsó Piastok hatalomra kerüléséről. A szövegek megértésében a részletesebb angol nyelvű összefoglalók segítik a lengyelül nem tudó olvasót.

Bagi Dániel

Balázs Eszter

MARS ÉS APOLLÓ KÖZT

Írók és más értelmiségiek az első világháborúban

Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. 2021. 290 oldal

Balázs Eszter kötete tanulmánygyűjtemény, amely szerzőjének 2015 és 2020 között megjelent és e kiadáshoz aktualizált munkáit tartalmazza. Ezen műve és előző könyve, monográfiája (*Az intellektualitás vezérei. Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról 1908–1914*. Bp. 2009) kapcsolatáról, összefüggéseiről Balázs azt állította a 2021-ben napvilágot látott kötet *Bevezetőjében*: magától értetődő volt számára, hogy az első világháború előtti évek vizsgálata után, ennek folytatásaként a *Nyugat* 1914 és 1918 közti értelmiségi szellemiségével foglalkozzék. Az újabb kutatás során azonban a fókusztt kétféleképpen is kiszélesítette: a folyóirat háború alatti történetének bemutatása helyett az úgynevezett írástudó értelmiségnek a *Nyugatténál* jóval szélesebb köréből merítve tanulmányozott írókat és más entellektüeleket azzal a céllal, hogy az értelmiségi (ön)ábrázolások mellett a háborúhoz való viszonyulásukról is képet kapjon. Ehhez a háborús diskurzusokat vizsgálta, mivel az értelmiség jelentős szerepet játszott ezek kialakításában; a társadalmi diskurzusok formálása pedig általánosságban az értelmiségi tevékenység egyik jellemzője a modern korban. A kutatást különösen indokoltá teheté számára egyrészt az, hogy – amint arra szintén a *Bevezetőben* mutatott rá – az értelmiség effajta háborús szerepe példátlan volt addigi történelmünkben (a szellem emberei, a kulturális termelők szerinte ugyanis sem korábban, sem később nem vállaltak fel ilyen nagy számban és kitartással

háborús célokat), másrészt az, hogy az értelmiség háborús szerepvállalásának és magatartásának kutatása napjainkra az első világháborús történetírás egyik megkerülhetetlen területévé vált.

A munka során felhasznált első számú forrásbázist az irodalmi és kulturális lapok – mint eszmék, esztétikai orientációk és viták platformjai – jelentik. A folyóiratokban és a hetilapokban tárgyalt témákból kiindulva azonban Balázs a korabeli nyilvánosság elől rejtve maradt egodokumentumokkal (naplókkal, levelezésekkel) együtt gyakran más jellegű publikációkra (így például könyvekre, napilapokra, valamint – igen helyesen – kabaréműsorszámokra) is kiterjesztette a vizsgálatot. A szerző szerint különösen a napilapok elemzése volt elengedhetetlen, hiszen a totális háború keretei között az irodalomról és az értelmiségről szóló diskurzusokat a tömegsajtó is erősebben formálta, mint békeidőben.

A könyv elméleti és módszertani keretét elsősorban az eszmék társadalomtörténete és az értelmiségtörténet adja, de a szerző az irodalom-, a média-, a kultúr- és a politikatörténet, valamint egy esetben az antropológia megközelítési módjait is használta. Mindenekelőtt diskurzusokat és reprezentációkat vizsgált, de mindig társadalmi kontextusban, a beszédmódokat a cselekvőkörhöz, a cselekvőket médiumokhoz, miliőkhöz, illetve hálózatokhoz kapcsolva. Az értelmiség háborúhoz való viszonyulását elsősorban az úgynevezett „háború kultúrája”-val összefüggésben elemezte, ugyanis szerinte e társadalmi csoport a korabeli Magyarországon is kiemelkedő szerepet játszott az első világháborúra jellemző sajátos diskurzus- és reprezentációgyűttes, a „háború kultúrája”-nak megformálásában, ami a nagy küzdelemhez való alkalmazkodás és az összecsapás totalizálásának az eszköze volt, és amit Stéphane Audoin-Rouzeau, valamint Annette Becker történészek írtak le először (1914–1918: *az újraírt háború*. Bp. 2006). Bár a szerző a kötetben elsősorban a magyar szellemi élettel foglalkozik, a nemzetközi (európai) viszonyítás már csak a háború globális jellege miatt is elengedhetetlen és szükségszerű, így Balázs Eszter részéről ez nagyon is helyes eljárás volt. A könyv írója ennek jegyében például megállapította, hogy 1914 és 1918 között ugyan a bellicizmus mellett a pacifizmus és a radikális háborúellenesség is teret nyert a magyar szellemi életben, sokan pacifizmusukkal összeegyeztethetőnek tartották – ha nem is lelkesedéssel – az úgynevezett háborús erőfeszítések támogatását is a nagy küzdelem befejeződéséig – ez a különös, a béke iránti vágy és a háborús győzelemmel kapcsolatos remények közötti ingadozó szemlélet más európai országok értelmisége körében is megfigyelhető volt. Szintén helyénvaló, hogy a történész nemcsak arról írt könyve *Bevezetőjében*, hogy mivel foglalkozik tanulmányában, hanem arról is, hogy mivel nem: így például a különféle irodalmi és kulturális intézményekben betöltött értelmiségi szerep- és feladatkörökkel, az irodalmi közélet háborús diskurzusok megformálásától független vonatkozásaival, és irodalmi művek elemzésére is csak a diskurzusokhoz kapcsolódóan kerít sort.

A fenti szempontok, megközelítések érvényesítésével alakult ki a tanulmánykötet egységessége. Az írások közlésének meghatározó szervezőelve a történelmi időrend, aminek következtében a szövegek tartalmilag is egymásra épülnek. Megítélésem szerint komoly érdeme a könyvnek, hogy a tanulmányok az első világháborús évek sokféle magyarországi kulturális jelenségével foglalkoznak: például „a szó és a tett” diskurzusával (az értelmiségi alkotói tevékenység és a harctéri küzdelem különféle értékelésével, nemegyszer szembeállításukkal), az akkori értelmiségellenességgel, a háborús években megformálódott nekrológiai diskurzus sajátosságaival, az 1916-os erdélyi román támadást követő szellemi remobilizációval vagy az 1917. februári orosz forradalom korabeli értelmiségi fogadtatásával. Itt kell megemlíteni, hogy Balázs ezen írásaiban egyetlen esetben sem valamelyik korabeli szerzőt, annak tevékenységét állította vizsgálódásai középpontjába, hanem a világháború időszakának egyes, szerinte részletes tárgyalásra érdemes mozzanatait – ezek elemzéseihöz persze felhasználta az írók és más értelmiségiek különféle munkáit. A magyar jelenlegiek nemzetközi összefüggésrendszerbe illesztésével és az 1914–1918 közti fontos mozzanatok bemutatásával pedig összességében igen érdekes áttekintést kap az olvasó az első világháború szellemi, kulturális életének egészéről. A könyvben számos figyelemre méltó megállapítás is található,

– például – az eredetileg a John Horne történész által az 1914 és 1918 közötti angol–ír világban megfigyelt mobilizációs és demobilizációs hullámok apály-dagályszerű, a Monarchia Magyarországnál is tetten érhető váltakozásáról, a „háború kulturái” közötti áramlásról, a „lógósok” vádlóiról, a zsidó menekültek és a magyar zsidó katonák ábrázolásának a történelmi zsidó önképhez való kapcsolódásáról vagy a háborús gyűlöletkeltéshez már korábban is használt szófordulatok repertoárjának 1916-os újrahasznosításáról.

Végül egy apró kiegészítés: további vizsgálódások lehetőségét jelzi Purjesz Lajos *Budapest és Páris* című, a *Világ* 1914. augusztus 1-jei számában közzétett cikkének azon megállapítása, mely szerint a következő időkben a művészek és a rajongók inkább Berlin, mint Párizs felé tekintenek majd. Az írással Balázs könyvének 48–49. oldalán foglalkozott részletesen, ám itt esetleg, ezzel összefüggésben, érdemes lett volna megemlíteni, hogy a német fővárosnak már 1914 nyarán voltak rajongói Magyarországon. Ekkoriban ugyanis már létezett a „berlinimádó” kifejezés, amely a *Pesti Hírlap* 1907. május 25-ei számának *Berlin dicserete* című rövid hírében is megjelent. Szerzője egy strasbourgi egyetemi tanárnak a Német Birodalom fővárosát támadó bírálata kapcsán azt írta: e véleményt „jó lesz ha nálunk is osztják és kisebb lesz a Berlin-imádók serege” (14.). Az összetétel ott van Buday Dezső egyik, valószínűleg a világháború első éveiben írott versében is: „Én egymagamban állok középben. / Ti keresztények vagytok vagy zsidók, / Konzervatívok vagy radikálisok, / Nemzetiek vagy szocialisták, / Vadmagyarok vagy berlinimádók, / Dologtalanok vagy hadseregszállítók.” (Közli Romsics Ignác: *Neotomizmustól a proletárdiktatúráig. Buday Dezső portréjához*. In: Uő: *A Nagy Háború és az 1918–1919-es magyarországi forradalmak. Válogatott tanulmányok*. H. n., 2018. 264.). Azt, hogy az idézett szövegekben a „berlinimádó” nem csupán néhány embert jelölt, az 1907-es cikkben a velük kapcsolatban használt „sereg” szó mutatja, a versrészletben pedig a „berlinimádókkal” egyenértékűként megjelenített fontos társadalmi csoportokra való hivatkozás érzékelteti. E szó megjelenéseinek, összefüggéseinek feltárása úgy gondolom, érdekes adalékokkal szolgálhatna nemcsak az első világháború szellemi életének, hanem a 19–20. század fordulójára magyar értelmiségének nyugat-európai tájékozódása és a magyar–német kapcsolatok történetéhez is.

Balázs Eszter igen érdekes, problémagazdag tanulmánykötete többféle összefüggésben mutatja be az írók és más értelmiségiek 1914 és 1918 közötti tevékenységét és gondolkodásmódját. A könyvet több tudományterület első világháború iránt érdeklődő képviselői is haszonnal forgathatják: így a történészek, köztük a politikatörténet, a művelődéstörténet, a társadalomtörténet, a hadtörténet kutatói, az irodalomtörténészek és a szociológusok is – sőt egyes részleteit esetleg még a középiskolákban is fel lehet használni a nagy világgégés tanítása során.

Vörös Boldizsár

Anton Hruboň a kol.

FAŠIZMUS NÁŠ SLOVENSKÝ

Korene, podoby a reflexie fašizmu na Slovensku (1919–1945)

Premedia, Bratislava 2021. 307 oldal

Anton Hruboň és kollégái 2021-ben kiadott hiánypótló kötetükben a szlovákiai fasizmus széleskörű és alapos elemzésére vállalkoztak. A fasiszta ideológiát nemzeti és annál is tágabb kontextusban vizsgáló többszerzős munka a téma idősebb történészeit (Hertha Tkadlečkovát, Ľubomír Liptáket, Ivan Kamenecet, Ješajahu A. Jelíneket) követő és jórészt a beszercebányai

Bél Mátyás Egyetemhez kötődő fiatalabb szlovák történész-nemzedék munkássága alapján született meg. A könyv széleskörű kutatásokra épült, amit jól érzékeltet a gazdag irodalom-, illetve forrásjegyzék. A szlovákiai és a külföldi levéltári dokumentumok korabeli sajtóanyaggal, illetve szlovák és idegen nyelvű visszaemlékezésekkel egészülnek ki. A könyv egyik fő érdeme, hogy a szerzők nem csupán az 1939 márciusában megalakult Tiso-féle háborús Szlovák Köztársaság történeti vizsgálatát tűzték ki célul, hanem a 19. század végétől vizsgálják a szlovákiai fasiszta kialakulásához vezető út sajátosságait. A fasiszta ideológia nemzeti háttérének elemzésében ezzel együtt különleges hangsúlyt kapnak a nemzetközi körülmények, miközben a könyv szerzői Szlovákia kisebbségeinek – a németeknek, a magyaroknak és a zsidóságnak – a fasizálódási folyamatát is feltárják.

A több mint háromszáz oldalas kötet három nagyfejezetben tárja elének a szlovákiai fasiszta létrejöttének és működésének körülményeit. Az első rész a szlovák fasiszta nemzeti háttéréről, a második a kisebbségek fasizálódásáról ad képet, az utolsó fejezeten belül pedig az antifasiszta törekvések kerülnek középpontba. Egyértelmű, hogy a könyv magját a szlovák fasiszta történeti fejlődésének elemzésére összpontosító, Anton Hruboň által írt első rész jelenti, melynek alfejezeteiben a szerző részletesen elemzi az 1930-as évek nemzetközi politikai folyamatainak hatását a fasiszta szlovákiai térnyerésében. Mindezt Hruboň szoros összefüggésben tárgyalja az 1918 előtti „magyarországi időszakban” elindult szlovák nemzeti mozgalommal, amely már akkor összekapcsolódott a liberális, illetve a szocialista modernizmus ellenében megfogalmazott katolikus reakcióval. Ebben központi szerepet kapott az első Csehszlovák Köztársaság keretei között 1918-ban „újjáéledő” Szlovák Néppárt (Slovenská ľudová strana: SLS), amelynek fő célja az 1920-as években a szlovák autonómia megteremtése lett. A fejezet nagy részében a szerző az Andrej Hlinka által létrehozott és később a fasiszta ideológiai és politikai érvrendszer megerősödésében központi szerepet játszó SLS vizsgálatára összpontosít.

Az egyik leghosszabb alfejezet az SLS-en belül az olasz fasiszta mintájára a Vojtech Tuka által létrehozott Rodobrana (Fajvédelem) nevű félkatonai szervezet ideológiai elemzését kínálja. A szerző hangsúlyozza, hogy a kleriko-fasiszta mindvégig a Rodobrana specifikuma maradt, mely még az 1938–1945 közötti ludák (néppárti) rezsim időszakában sem vált tényleges állami ideológiává. A továbbiakban szó esik a Csehszlovákia-ból indult csehszlovák fasiszta pártokról, vagyis az 1926-ban létrejött, Radola Gajda irányítása alatt lévő Nemzeti Fasiszta Közösségről (Národná fašistická obec: NOF). E mozgalom szlovákiai jelentkezésére az időközben nevet módosított Hlinka-féle Szlovák Néppárt (HSLS) és a Szlovák Nemzeti Párt (Slovenská národná strana: SNS) kezdettől fogva „cseh importként” tekintett.

Az első fejezet központi részében Hruboň a HSLS 1930-as években lezajlott radikalizálódásával foglalkozik. A Rodobranából kinőtt szélsőséges fiatal nemzedék megjelenése mellett kitér a nemzetközi folyamatok jelentőségére, így például arra, hogy mennyire volt mintaadó a két tekintélyelvű, autoriter berendezkedésű szomszédos állam – Magyarország és Lengyelország – a néppárt radikalizálódásában. Az új kulturális paradigma megteremtésének szándékát, illetve a párt politikai kommunikációjának fasizálódását jelezték az 1930-as évek második felében elszaporodó összeesküvés-elméletek, amelyek közül kiemelkedett a „nemzetközi judeobolszevizmus” sztereotípiája. Hruboň megállapítása szerint ugyanakkor a HSLS politikai nyelvezetének a fasizálódása még nem jelentett egyet a radikális intézkedések társadalmi bevezetésével. Ebben a tekintetben a müncheni szerződést követően megalakult rövid életű második Cseh-Szlovák Köztársaságon belül létrejött szlovák autonómia hozott komoly változást.

A fejezetből azt is megtudhatjuk, hogy Szlovákia autonómiájának 1938. október 6-i kihirdetése egyfajta „nulladik pontként” (84.), vagyis egy új éra kezdeteként jelent meg a HSLS retorikáján belül, jóllehet a ludák „egypártrendszer”, illetve a háborús szlovák állam 1939. március 14-i megalakulását folyamatos belpolitikai érdekellentétek kísérték. Az önálló Szlovákia

kiát klerikális nacionalista-autoriter államként elképzelt Jozef Tisóhoz köthető erőkkal szemben a nemzetiszocialista állam megeremtéséért küzdő „forradalmi fasiszták” álltak, élükön az egykori Rodobrana utódszervezeteként 1938-ban létrejött félkatonai Hlinka-gárda vezetőivel. Ez utóbbiak azt vallották, hogy 1939. március 14-én a „szlovák forradalom” első szakasza ért csak véget, és a szlovák társadalom komplex „nemetiszocialista átalakulását” támogatták (87.). Az 1940. júniusi Hitler–Tiso tárgyalásokat az áltudományos elméletek „aranykora” (91.) követte, amely időszakot a szerző szoros összefüggésben tárgyalja a Vojtech Tuka és Alexander Mach által meghirdetett szlovák nemzetiszocialista korszakkal. Az utolsó alfejezet betekintést kínál a korabeli, a zsidóságot démonizáló, egyre szélsőségesebb propagandacikkek érvrendszerébe. A fejezet végén az is kiderül, hogy 1942-ben Tisóék kezdtek felülkerekedni a fent említett két tábor közötti harcokban, ami a nemzetiszocialista körökben egyfajta kiábrándulással járt együtt.

A könyv következő nagyfejezetének első részében Michal Schvarc és Anton Hruboň a szlovákiai német kisebbség fasizálódásának folyamatát mutatja be. A fejezet központjában az etnikai alapon politizáló Kárpátnémet Párt (Karpatendeutsche Partei; KDP) áll. A magát „a szlovákiai és a kárpátaljai németek valódi néppártjaként” (177.) meghatározó alakulat a szlovákiai németek egységpártjaként lépett fel, és elhatárolta magát a jórészt lokális alapon szerveződő Szepesti Német Párttól. Ezután elsősorban a KDP-nek a Szudétanémet Párthoz való közeledését követik nyomon a szerzők. Ez a folyamat a két pártalakulat formális egyesüléséhez vezetett, ami egyet jelentett a Franz Karmasin által irányított KDP nemzetiszocialista elköteleződésével. A müncheni egyezményt, vagyis a szudétanémetek Németországhoz csatolását követő időszakban új korszak vette kezdetét a párt életében, mivel az 1938. október 10-én megújított KDP a Tiso-féle autonóm Szlovákiában – Deutsche Partei in der Slowakei néven – egyedüli német pártként működött tovább, aminek különös jelentősége volt a szlovákiai németek nemzeti szocialista irányvételének felerősödésében.

A nagyfejezet második egysége Katarína Ristveyová és Anton Hruboň jóvoltából a Gajda-féle NOF égisze alatt megalakult Árja Front szerepét mutatja be a csehszlovákiai magyarság közéletében is megfigyelhető fasizálódási folyamatokban. Ebből megtudhatjuk, hogy a NOF az első Csehszlovák Köztársaságban 1935-re – legalábbis formálisan – multinacionális párttá vált. Ennek következményeként 1937–1938 fordulójára a dél-szlovákiai járásokban az Árja Front egyre népszerűbb lett, a párt vezetősége ugyanis széleskörű nemzetiségi jogokat és a szociális helyzet javulását ígérte a magyaroknak, valamint komoly propagandatevékenységet folytatott a dél-szlovákiai járásokban. Fučík Lajos magyar nemzetiségű elnökségi tag például az 1938-as önkormányzati választások előtt fasiszta egyenruhában osztogatta a NOF röplapjait, illetve Radola Gajda képeit a vasárnapi szentmiséket követően.

A következő részben Denisa Nešťáková a szlovákiai zsidóságnak a fasizmus ideológiájára adott reakciójáról értekezik. A fejezet középpontjában az 1925-ben Vladimír (Ze'ev) Jabotinsky által megalapított, az 1930-as években Szlovákiában is elterjedt revíziós cionista mozgalom áll. Ezen belül a csehszlovákiai New Zionist Organization (Novosionistická organizácia; NZO) és a Betar nevű ifjúsági mozgalom szlovákiai tevékenysége kerül fókuszba. A szerző a mozgalom fasiszta inspirációi kapcsán óvatosan fogalmaz. Szerinte ugyanis a fasizmusnak a Betarra gyakorolt hatásai a szervezet külső megnyilvánulásaiban (például barna ing viselése, különleges köszönési formák), illetve belső tartalmi elemeiben (például antimarxizmus, militarizmus) is tetten érhetőek. Ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy a revíziós cionisták „nem akarták, hogy az olasz fasizmus egyik ágának tekintsék őket, és ahhoz programjukban soha nem csatlakoztak, de ideológiájukba beépítették annak néhány többé-kevésbé jellemző vonását” (249.).

A könyv utolsó nagyfejezetében Marek Syrný az 1938 és 1945 közötti szlovák antifasiszta törekvéseket elemzi. Írásából megtudhatjuk, hogy a világháború második felében viszonylag

erős antifasiszta mozgalom alakult ki Szlovákiában. Ezt követően a szerző az ellenállás folyamatát részletezi a demokraták (vagyis az úgynevezett polgári blokk), illetve a kommunista ellenállók működésének bemutatásával. Az ellenállás egyik legfontosabb mérföldkővét a két antifasiszta tábor között az 1943 végén megszületett úgynevezett karácsonyi egyezmény jelentette. Ezt követi a Szlovák Nemzeti Felkelés előkészítésének részletezése. A felkelésnek köszönhetően 1944. augusztus 29. és 1944. október 28. között Közép-Szlovákiában létrejött egy antifasiszta államalakulat, amely a Szlovák Nemzeti Tanács politikai irányítása alatt kikiáltotta a Csehszlovák Köztársaságot. Syrný a felkelés pozitívumaként értékeli, hogy a demokraták és a kommunisták nagyobb viták nélkül képesek voltak az együttműködésre, mint ahogy az is sikerként könyvelhető el, hogy a háború végén Szlovákia lakosságának többsége az antifasiszta törekvések mellé állt.

Összegzésként elmondható, hogy a kötet egyedülálló módon, új szempontok szerint vizsgálja a szlovákiai fasizmus kialakulását, működését és hatását. A szerzőknek sikerült a bevezetőben célként megfogalmazott tárgyilagos látásmódot megőrizniük és érvényesíteniük. Erre utalnak Hruboň óvatosan megfogalmazott zárószavai is, aki szerint még a ludák rezsim időszakában működő HSLS sem vált teljesen fasisztává, ha napjaink nemzetközi történetírásának és politikaelméleti gondolkodásának fogalmaiból indulunk ki. A szerzők rámutatnak arra, hogy a nemzeti alapozású szlovákiai fasizmus sokösszetevős jelenségként értelmezhető. A fasiszta ideológia különféle szlovákiai megjelenési formáit, illetve nemzeti sajátosságait pedig a kül- és belpolitikai események együttesen befolyásolták.

A könyv fejezeteit gazdag képanyag egészíti ki, amelyek között különféle folyóiratok, röpiratok képeit és korabeli fotókat is találunk. Apró hiányosság, hogy a képek egy részének keletkezési időpontját nem tüntették fel a szerkesztők, továbbá talán érdemes lett volna külön fejezetet szentelni a szlovák fasizmus, illetve a HSLS történeti emlékezetének, hiszen zárószavaiban maga Hruboň is utal a párt erős emlékezetére. A könyv mindenestre a szlovákiai és a külföldi, így a magyarországi szakmabeliek számára egyaránt ajánlható, hiszen számos értékes adalékot nyújthat a témában. Emellett azoknak a laikusoknak is hasznos olvasmány lehet, akik a szlovák fasizmusról szerzett ismereteiket kívánják bővíteni.

Bajcsi Ildikó

MAGYARORSZÁG GLOBÁLIS TÖRTÉNETE 1869–2022

Szerk. Laczó Ferenc – Varga Bálint

Corvina, Bp. 2022. 488 oldal

MAGYARORSZÁG GLOBÁLIS TÖRTÉNETE A KEZDETEKTŐL 1868-IG

Szerk. Laczó Ferenc – Vadas András – Varga Bálint

Corvina, Bp. 2023. 560 oldal

A globális történelem nem világtörténet: valamilyen tematika transznacionális, jellemzően transzkontinentális kapcsolat- és hatástörténetének vizsgálatát jelöli. A fűszerkereskedelemtől a futballig szinte minden vizsgálható ebben az összefüggésben, s számos ilyen jellegű tematikus kötet napvilágot látott az elmúlt évtizedekben. Viszonylag újabb keletű a látszólag ellentétes szempontokat elegyítő globális országtörténet műfaja. Az országokat ugyanis – legalábbis az újkorban – olyan modern vesztfáliai államokként képzeljük el, amelyeknek alapvető tulajdon-

sága, hogy bizonyos mértékig zártak, és (legalábbis a hagyomány szerint) kohézív egységként vizsgálhatók a nemzetközi historiográfiában, illetve önmagában értelmezhető rendszerként jelennek meg az országgözpontú történetírásban.

Jelen kötetpár szerkesztői, Laczó Ferenc, Varga Bálint és a kronológiai értelemben vett első kötethez csatlakozott Vadas András ahhoz az európai „hullámhoz” zárkóztak fel szerzőik jóvoltából, amely elutasítja és tulajdonképpen egyfajta intellektuális erőszakként értelmezi a vesztfáliai állam – nem egyszer a régmúltba vetítve alkalmazott – fogalmának a történeti analízis határait kijelölő alkalmazását. Ezen kritikai belátás szószólói elfogadják ugyanakkor, hogy mint fókuszpont ezek az állami keretek jól használhatók, és tanulságos perspektívákat nyitnak meg az elemzés számára. Ebben a szellemben – hogy csak két, a recenzált munkával párhuzamba állítható vállalkozást említek – született meg a Patrick Boucheron-féle Franciaország-feldolgozás (*Histoire mondiale de la France*, Párizs 2017), vagy a Portugáliát bemutató könyv Carlos Fiolhais, José Eduardo Franco és José Pedro Paiva szerkesztésében (*História Global de Portugal*, Lisszabon 2020). Laczó, Varga és Vadas ezen előzményeket követték, egyben alakították is a magyar tematikához, amikor arra vállalkoztak, hogy olyan csomópontokat azonosítsanak, melyek esetében a magyarországi események kölcsönhatásba kerültek a világtörténelmi folyamatokkal, illetve amikor utóbbiak a magyar történelem irányát is befolyásolták.

A francia és portugál munkákhoz hasonlóan kronologikus sorozatba rendezett eseményekről olvashatunk egymáshoz – látszólag – nemigen kapcsolódó esszékét: egy évszámhoz egy esemény tartozik. A kötetben megjelenő, szövegekkel kísért évszámok tükrözik a magyar történelem „nyitásának” korszakait: megszorodnak a késő Árpád-kor, az Anjouk és Hunyadi Mátyás uralkodásának idején, s aztán a későbbi évszázadokat tárgyalva is mindig akkor, amikor a nemzetközi folyamatok és a magyar történelem trendjei valamilyen okból szinkronba kerülnek.

Az újkort tárgyaló másfél kötetnyi részben jól érezhető a szándék az Európa-centrikus látásmóddal való szakításra is. A szerkesztők választotta témák – köztük a *Bíró Lajos kutatóútra indul Új-Guineába* (Gyarmati János) vagy *Az első Roma Világkongresszus* (Majtényi Balázs és Majtényi György) – amennyire lehetséges, történeti bűvópatakokra is rámutatnak, s valóban transzkontinentális összefüggéseket engednek meglátni, miközben gyakran egész finom léptékű, már-már mikrotörténeti szövegeket olvasunk. Ezek egyébként akkor működnek jobban, amikor először a címadó események kerülnek a középpontba, és azokból kiindulva nyitják egyre tágabbra az ablakot a világra. Felemás élmény volt ezért a *Carlos Pérez és Bojana Radulovics kézilabdázók világbajnoki gólkirályok lesznek* (Szegedi Péter) és néhány ehhez hasonló esszé olvasása, ahol a főcím csak ürügy egy amúgy érdekes, nagyobb léptékű folyamat bemutatására. Pérezről és Radulovicsról egy-egy rövid bekezdés szól csak, az írás 90%-a az élsport globalizálódásának az atléták vándorlásával, országváltásaival kapcsolatos fejleményeit összegzi, ám mégsem működik olyan jól, mint amikor a nagyon is konkrét történetből bomlanak ki nagyobb összefüggések. Összességükben azonban jól látható közös jegye ezeknek a szövegeknek, hogy globális folyamatokba integrálják a magyar történelmet.

A számos történeti antropológiai ihletésű fejezet mellett a technológia fejlődése, a természeti és épített környezet változásai, a világgazdaság alakulása egyaránt olyan értelmező keretrendszerek, amelyekre a szerzők sokszorosan támaszkodnak a két kötetben. Ennek következtében sokszor nem a politika kerül a középpontba. Ez önmagában véve üdvözlendő egy ilyen vállalkozás esetében, azonban ez azt is eredményezi, hogy olyan „csomópontok”, mint például a két világháború, alulreprezentáltak maradnak. A „nagy háború” kitöréséről és a veséig következményeiről értesülünk ugyan Révész Tamástól és Egry Gábortól, de például a hadigazdaságról, a társadalmi átalakulásról, a veszteségekről külön esszében nem esik szó. Ehelyett – persze tágabb kontextust is kínálva – Csaplár-Degovics Krisztián és Ablonczy Balázs írásai (*Bevett vallással lesz Magyarországon az iszlám, A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet megnyitása*)

tartoznak ide, ahogy a második világháború kapcsán is csupán Fóris Ákosnak a Szovjetunió megtámadásáról, valamint Laczó Ferencnek a deportálásokról szóló szövegeivel találkozunk. Értesülünk viszont az első budapesti jogaiskola nyitásáról (Farkas Judit), melynek bemutatása után az 1941-es évszámmal szereplő esszé (Pálfy Eszter) nagyobb része – teljesen indokolt módon – mégiscsak az 1945 utáni időszakról szól.

Mit veszít és mit nyer az olvasó e radikális szerkesztői döntéssel? Először is szögezzük le: nem páratlan az eljárás, a francia és a portugál összeállításoknak a világháborúk korával foglalkozó részei – a bevett gyakorlathoz képest – határozottan máshová igyekeztek helyezni a hangsúlyt, amely a második világháborús portugál semlegességet leszámítva nem egyszerűen magyarázható döntés. Mégis, a recenzens szerint védhető, sőt a magyar historiográfia kontextusában indokolt és sokszor üdítő eljárásról van szó, mivel a nemzeti sors történetként újra és újra elmesélt magyar történelemben a világháborús csomópontok ismertek a legjobban, míg számtalan egyéb globális-transznacionális vonatkozásról nemcsak a szélesebb közönség, de a szakma sem igen vett tudomást eddig. Ezeket bemutatva – ahogyan erről az eddig említett címek is tanúskodnak – a szerkesztők a szélesebb merítés, a történeti tudás „ranglistáin” hátrább sorolt, de amúgy nagy globális folyamatokba illeszthető epizódok mellett tették le a voksukat, vélhetően hasonló okokból, mint portugál és francia kollégáik.

A globális történelem fogalmát emancipatorikusan is értelmezik, használják a szerkesztők, megragadva a lehetőséget például a roma közösségek és a nők történetének bemutatására. Ez a szándék sokszor akkor is érezhető, amikor nem nő történeti munka készül (lásd Czeferner Dóra: *A Nők Választójogi Világszövetségének kongresszusa Budapesten*), hanem egyszerűen csak helyet kapnak a szövegekben a nők (Benda Borbála: *Széchy Margit törökborstól ültet*). Ezek során tanulságosan mutatkozik meg, hogy a globális történet mint a nemzeti-állami keretektől kitekintő perspektíva miért különösen produktív akkor, amikor a hagyományos történeti szintézisekben inkább elhanyagolt történeti vonatkozások jelentőségének értelmezése és demonstrálása a feladat. Előbbi egy *ab ovo* politikai konstrukciót tesz meg kiindulópontnak, amelyből következik, hogy milyen kérdésekkel foglalkozhat a történeti kutatás, ha releváns tudást kíván előállítani. A globalitás ilyen szempontból fogalmilag kevésbé terhelt kategória, és a kapcsolattörténeti hangsúly megengedi a tematikák újrasúlyozását: jól, kontúrosan láthatóvá válik, hogy milyen párhuzamos történelmek zajlottak, zajlanak az államok, országok, nemzetek históriáival egyszerre.

A rendkívüli témagazdagság mellett néhány további, a szerkesztők által érvényesített szempont is kiemelendő. Ezek megmutatják, hogy sok esetben mennyire nem esetleges a kötetek tartalma: írások láncolatai invitálják az olvasót arra, hogy a tartalomjegyzéket silabizálva maga határozza meg, mely történeti kérdés globális, kapcsolat- és transfertörténeti útját kívánja megismerni. A könyv fontos érdeme, hogy konzekvensen újra és újra felbukkannak benne az európai és atlanti modernitás nagy, Európán túlmutató projektjei. Fontos újkori vonulat csúcscsodíki ki például Tóth Heléna tanulmányaiban (*Forradalom és szabadságharc Magyarországon; Magyar menekültek megalapítják New Buda települést Iowában*). 1848 nem egyszerűen nemzeti forradalmunk volt – ezt tudjuk, de gyakran nem érvényesítjük ezt a tudást a gondolkodásunkban. Pedig 1848 egy régebbi óta érő és sokszorosán az atlanti modernitás fontos áramlataihoz kapcsolódó sokágú átalakulás zenitje is. Ennek előzményeit az első kötet Kováts Mihály halála kapcsán is tárgyalja (Lévai Csaba: *Kováts Mihály ezredes a britek ellen harcolva elesik Charles Town-nál*). Kováts nem egyszerűen vándorló huszártiszt, nem pusztán a Bercsényi-huszárok rokona volt, akiről Tóth Ferenc tudósít (*Bercsényi László huszárezredet alapít Franciaországban*), hanem egy olyan történeti alakzathoz is kötődött, amelyet utóbb Dieter Langewiesche nyomán Tóth Heléna európai kommunikációs térnek nevez, és amelynek a felvilágosodástól a népek tavaszá-

ig ívelő korszakáról egyből kiderül, hogy nemcsak európai, de egyben globális kapcsolatokból állt össze.

Kováts korában, a felvilágosodás idején, a nacionalizmus és a liberalizmus egybefolyásánál indul meg az a nagy, sokirányú mozgás, amelynek eredményeként a magyar szellemi élet megtanulja az újabb keletű szabadságnyelveket, és más kelet-közép-európai nemzetek értelmiségéhez hasonlóan bekapcsolódik a modern kor első kozmopolita és sokpólusú emigrációjába. Mint Lévaítól megtudjuk, Kováts Franklinnal is levelezik, a szabadságról ír, a Habsburgok ellensége, fel- s elismeri az amerikai telepesgyarmatok jogát a maguk életének politikai irányítására. Egy markáns, évszázados hatású atlanti eszmétörténeti mintázatba szövődik bele a magyar történelem a könyv oldalain, amely majd 1848-ban mutatja meg magát teljes erővel, s a '49-es emigránsok számos csoportja révén él tovább.

Ennek az atlanti történetnek van másik ága, oldala is. A magát a liberális modernitás szókinccsével újrafogalmazó európai civilizáció más civilizációk felé nem saját kozmopolita etikájával fordul, hanem dominanciaigényét írja bele nemcsak politikai, de kulturális gesztusai és persze fejlettebb gazdasága révén is az újrakonstituálódó globális térbe. Ezt a vállalkozást is a liberalizmus örökösei fűtik, hajtják, és ebben is megjelenik – a két kötet határán – a magyar részvétele. Ennek ágensei orientalizmus és felfedezés mezsgyéjén egyensúlyozó kutatók, akiket nyugatias eszmék és a magyar nacionalizmus magának a „civilizációs nap” alatt helyet követelő hevülete egyaránt tüzelnek. Vámbéry Ármintól Bosznia-Hercegovina kiaknázásáig, majd az első világháborús eseményekig látjuk ennek a másik nagy áramlatnak a példáit sorakozni (Laczó Ferenc: *Magyar László kalandor és kutató felhajózik a Kongó folyó torkolatán*; Sándor Klára: *Vámbéry Ármintól Bosznia-Hercegovina kiaknázásáig*; Varga Bálint: *Ausztria–Magyarország elfoglalja Bosznia-Hercegovinát*; Mervay Mátyás: *Ausztria–Magyarország koncessziót szerez a kínai Tiencsinben*). Bár e tanulmányok nem adhatják pontos, monográfiától elvárható feltárását a magyar nacionalizmusba beleszővődő birodalmias reflexeknek, érzékenyen tudósítanak ezek összetettségéről, a nemzeti büszkeség, a vilájobbítás és alkalmanként a felsőbbrendűség-tudat olyan együttállásáról, mely azon nyugat-európai nemzetekkel vonható párhuzamba, melyek nemcsak szimbolikusan vették ki részüket a kolonizációból.

Végezetül hasonló szempontok miatt kiemelendő a második kötetből még egy „tematikus fűzer”. Ahogy például 1848-at, úgy a szocialista korszakot is nemzeti és mezőregiósi, tehát kelet-közép-európai összefüggésekben szeretjük értelmezni. Újabban azonban egyre többen, a leghatározottabban Tomka Béla, érvelnek itthon is amellelt, hogy a létező szocializmus világa is kialakította saját perspektíváját a globális folyamatok értelmezéséhez. Ezt követve aztán a szocialista Magyarország – saját politikai tömbjét a fejlett világ jobbik feleként definiálva – globális felzárkózási folyamatok alakítójaként, tudás- és technológiai exportörként is igyekezett fellépni. Amit ezen korszak Európán kívüli kapcsolatrendszeréről megtudunk, jól mutatja: a magyar történelemben minden kor – különösen a modernitás évszázadai során – egyben globális korszak is a maga jól elmondható, de a nemzeti kereteket sokszor szétfeszítő történetével. Erről különösen Apor Péter és Bódy Zsombor írásai tudósítanak tanulságosan (Apor Péter: *Az Afrika-év, Che Guevara Budapesten, Észak-vietnami hallgatók a magyar egyetemeken*; Bódy Zsombor: *Az algiri Olimpiai Stadion átadása, Ikarus 281-est állítanak ki a Maputói Nemzetközi Vásáron*). Az egzotikus „másik” szocialista újraolvasására koncentrálok Apor és a technológiatranszfereket feltáró Bódy írásai tökéletesen kiegészítik egymást, alátámasztva, hogy a szocializmus állami és blokkon belüli története mellé joggal követelik egyre többen a korszak globális kapcsolattörténetének alaposabb kutatását.

Minden gazdagsága ellenére egy ilyen munka nem lehet kimerítő: mindenkinek lesz olyan kedvenc témája, amelynek méltatlan vagy elmaradt tárgyalását számonkérheti a szerkesztőkön. Ez a történelem természetéből és kimeríthetetlenségéből következik. Az olvasó jobban teszi,

ha elfogadja ezt a helyzetet, és az elemzett munkát olyanfajta radikális kísérletként fogadja be, amely gazdagsága révén szinte minden korszak bennünk élő Magyarország-képét alakítja-bonyolítja. Megerősíti, hogy Magyarország története nagy mértékben összefonódott az atlanti Nyugat nagy történeteivel, s feszes, kiválóan megírt és szerkesztett fejezetei révén rengeteg példával demonstrálja, hogy elengedhetetlen a globális-transznacionális összefüggések számbavevétele, ha a magyar történelem korszerű szintézisére törekszünk. Épp ezért fontos, szemléletformáló olvasmány az amatőr, a leendő és a már képzett történészek számára.

Romsics Gergely

Romsics Ignác

HETVEN ÉV

Egotörténelem 1951–2021. 1–2.

Helikon, Bp. 2022–2023. 435 és 492 oldal

Romsics Ignác helye – munkásságának gazdagsága és hatása alapján – vitán felül ott van a magyar történetírás nagyjai között. Több tucat tudományos munka (monográfia, szintézis, tanulmánykötet) szerzője, illetve szerkesztője. Noha fő korszaka a 20. század, korábbi időszakokról is alapos, hiteles és olvasmányos könyveket írt. Két kötetben, több mint 900 oldal terjedelemben megjelentetett önéletrajzával Kemény János, Bethlen Miklós és Pulszky Ferenc hagyományát, az „Életem és korom” műfajt folytatta. E mű legfőbb érdemének azt tartom, hogy megbízható történeti forrás kora szellemi életének, a történelemszemlélet változásainak tanulmányozásához. Kimondatlanul is választ ad arra a kérdésre, hogy mi lett 1989–1990 nagy reményeivel, jól éltünk-e a megszerzett szabadsággal, hogyan alakult ki a történelmünkben nem ismeretlen mély politikai és társadalmi polarizáltság.

Az első kötet két belső borítóján szülőfaluja, Alsómégy, illetve tágabb szülőföldjének, Kalooca és környékének térképe látható. Ez a keret mutat rá, miért mondható rendkívülinek Romsics pályája: egy rendes út és villanyvilágítás nélküli kis faluból, szakalmas földműves család kőművesnek szánt fiaként indulva lett a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, Széchenyi-díjas egyetemi tanár. Útjának első szakasza a „fényes szelek” alulról felemelkedő nemzedékét idézi azok kríziseitől megkímélten. E generáció tagjaival ellentétben Romsics minden politikai segédlet nélkül vált tekintélyes értelmiségivé. Korrajza a nála éppen tíz évvel idősebb recenzens és a mindkettőnknél jóval fiatalabbak számára egyaránt hitelesen mutatja be a fellazuló Kádár-kor, a rendszerváltozás és az azóta eltelt harminc év atmoszféráját, a radikális társadalmi és politikai változásokat.

Romsics szellemi fejlődése, politikai felfogásának alakulása jellemző a második világháború után felnövő nemzedékre, és határozottan eltérő társadalmi háttére ellenére alig különbözik az értelmiségből, középosztályból származókéktól. Hagyományos értékrendű, becsületes, vallásos családi háttérből indulva, megérintette az ifjúkori idealizmusából fakadó szociális érzékenység, a baloldali eszmevilág, sőt annak radikális, újbalos változata is: Che Gueveráért lelkesedett; de hamar szembekerült a diktatúra állambiztonsági szervezetével. Az egyik kiút, ami nemcsak karriert, de védelmet is látszott hozni, a lojalitás, a párttagság volt. Az 1970-es és 1980-as évek párttagjai azonban (a fiatalabbak mindenképpen) a párttagságot elutasítókhöz hasonlóan hallgatták a Szabad Európa Rádiót, olvasták a tiltottnak minősülő könyveket, és baráti körben egyre nyíltabban bírálták a rendszert. A tájékozódást segítették a belső terjesztésű kiadványok,

köztük a Párt kiadója, a Kossuth által magyar fordításban, kizárólag egy megbízhatónak tekintett kör számára engedély nélküli kalózkidadásban megjelentetett politikai tartalmú könyvek is. Érdekes, hogy tanárai révén Romsics ilyenekhez is hozzájutott. (Magam is fordítottam, illetve nyelvileg lektoráltam ilyen könyveket, de a kész kiadványt sosem kaphattam meg.)

Köztörténeti szempontból is figyelmet érdemel, amit a szerző kalocsai kollégiumi, igen rossz katonai, majd szegedi főiskolai emlékeiről, élményeiről ír. Értékes, szigorú és inspiráló tanárai voltak. Sokukat megperzselte az 1956-os forradalom és szabadságharc tüze, amiről később maguk is próbáltak megfeledkezni. A rengeteg szépirodalmi, köztük sok nyugati szerző által írt, az 1960-as évektől megjelent mű, ugyanakkor Jókai, Verne „Gyula” regényei, az amerikai indiánokról szóló könyvek, valamint a francia nyelv tanulása egyaránt meghatározták a tág érdeklődésű és gyorsan olvasó fiatal Romsics világméretű alakulását. Nagy befolyással volt rá Raymond Aron munkássága, az ő hatására lett a liberális demokrácia híve.

A helytörténet kítőnk iskolája minden történész számára. Romsics tudományos pályája is szülőföldje 1919-es történelmének feldolgozásával indult, és első díjai is ezzel a témával nyerte. A négy évig tartó levéltári munka Kecskeméten – a szegedi Komócsin-klán uralta városnál jóval szabadabb légkörben – a sok szakmai tapasztalat mellett lehetővé tette számára a Tanácsköztársasággal szembeni Duna-melléki parasztlázadások kutatását, az ELTE történelem szakjának elvégzését és egy franciaországi utazás mellett a folyóiratokban megjelent, feltűnést keltő publikációkat is.

1977 derekán került Ránki György meghívására „az akkori magyar történetírás zászlóshajójának számító” (I/315.) Történettudományi Intézetbe. Történész tanáiról, majd intézetbeli kollégáiról kialakult benyomásai nagy mértékben azonosak az én véleményemmel, aki pár évvel korábban jórészt ugyanazokkal a személyekkel találkoztam. Leírása által az olvasók emberközeli képet kaphatnak a marxista dogmák meghaladásában élenjáró neves történészekről. A Horthy-korszak első szakaszáról írt munkája kéziratvitáján 1979 novemberében azonban – számára váratlanul – Ránki György indulatosan a Horthy-korszak rehabilitálásával vádolta meg. „A jelen lévő fiatalok döbbenet hallgatták és nézték, hogy a Horthy-koros osztály nagy öregei hogyan döngölik a földbe a 28 esztendő Romsicsot” (II./334.).

Az 1980-as évekkel a magyar történelem új, reményt keltő irányt vett, és ez tette lehetővé Romsics tehetségének kibontakozását. Megindult, vagy inkább felerősödött múltunk politikai és ideológiai béklyóktól elszakadó bemutatása. Megszűnően volt Trianon és első számú kárvallottjai, a magyar kisebbségek témájának tabusítása. Az utazási könnyítések megindították az Erdély-járás első hullámát, és a rokoni szálak mellett sok barátság is szövődött. Nehezebb volt a Horthy-korszakkal kapcsolatos „fasizmus”, „diktatúra” jelzők megváltoztatása, azok árnyaltabb fogalmakkal, képpel történő helyettesítése. Ennek éppen Romsics megtámadott kéziratának, a hosszas nyűglődés után a Gondolat kiadónál 1982-ben *Ellenforradalom és konszolidáció* címen megjelent munkája volt a megalapozója. A tabuk megszűnése azonban magával hozta az eltitkolt és már gyógyultnak hitt régi sebek felszakadását, eufémizmussal a népi–urbánus ellentétet. Az őszinte szembenézés annyi kölcsönös tisztességes szándéka ellenére (és a megbocsáthatatlan előítéletek továbbélése mellett) ez végigkísérte nemcsak Romsics pályáját, de az elmúlt ötven év magyar kultúráját, szellemi életét is. Hogy a látszat ellenére a kérdés máig sem jutott nyugvopontra, annak megvannak a felelősei. A holokausztot súlyos emlékekkel, de szerencsésen túlélő zsidó származású magyar történészek és más értelmiségiek java a kommunista utópiából kiábrándulva az 1956-os forradalomban példamutató szerepet vállalt, egyesek a börtönig és az akasztófaig jutottak – ezt nem szabad elfelejteni. Az 1970-es évek végétől úgy tűnt, hogy (Litván György megfogalmazásában) a „Magyar gondolat – szabad gondolat” eggyé lett. Ezt bizonyította – többek között – az 1956-ban lábón lőtt Hanák Péter későbbi pályája vagy a korábbi felfogását felülbíráló Ránki György életműve is.

Első könyvének jelentős visszhangja Romsicsot országosan is ismert és keresett személylété tette, sőt külföldön is feltűnést keltett, elsősorban az emigráns magyarok közvetítésével. Ősztöndíjainak köszönhetően, a külföldi források tanulmányozása nyomán születtek meg a nagyhatalmak Magyarországgal kapcsolatos politikáját bemutató írásai. Az 1920-as évek konzolidációjának témája vezette el Romsicsot Bethlen István személyéhez. Bethlen (és Teleki Pál) családi hátterének kutatásával jutott el 1981 tavaszán először Erdélybe, ahol a megismert kiváló embereken keresztül őt is megfogta „a másik magyar haza” szellemisége. Ceaușescu mind keményebb és a határon túli magyarok számára különösen nyomasztó diktatúrája politikai nézeteit is tovább formálta.

Fontos forrás az 1985-ben létrehozott Magyarságkutató Csoport (1988-tól: Intézet) történetéről és a rendszerváltozáshoz vezető folyamatban Romsics által vitt szerepről írt beszámoló is. Külföldi útjai során rangos történészek mellett megismerkedett számos magyar emigránssal és a határon túli magyar értelmiség kitűnőségeivel. A szerintem legfontosabbak: C. A. Macartney, John Lukacs, Péter László, Fejtő Ferenc, Kende Péter, K. Lengyel Zsolt, Holger Fischer, Czigány Lóránt, Gosztonyi Péter, Sinor Dénes, Mócsi Ferenc, Illyés Elemér, illetve Püspöki Nagy Péter, Zalabai Zsigmond, Ara-Kovács Attila, Szöcs Géza, Molnár Gusztáv, Bíró Gáspár, Dobos László, Grendel Lajos, Cs. Gyimesi Éva. Az Erdélyben született Köpeczi Béla művelődésügyi miniszter (az 1989-ben megjelent és Romániában élesen támadott, háromkötetes *Erdély története* kezdeményezője és főszerkesztője) megbízásából Joó Rudolf, Kiss Gy. Csaba és Tóth Pál Péter társszerzőségével 1988 márciusára elkészítette a *Nemzet, nemzeti kisebbség és reformpolitika* című tanulmányát. Javasataik a rendszerváltozással valósultak meg, és közel álltak az ország külpolitikáját akkoriban ténylegesen irányító MSZMP Központi Bizottsága Külügyi Osztályán készült anyag tartalmához. Egyetérttek a szerzővel abban, hogy „a pártvezetés, legalábbis annak Külügyi Osztálya előrébb tartott, mint a Grósz Károly vezette kormány” (II/43.). A formálódó új szomszédágpolitika megalapozása volt az intézetük által kiadott, Diószegi László és Fejős Zoltán által szerkesztett *Magyarságkutatók Könyvtára*, valamint az intézeti évkönyvek.

Az 1989-es „daliás idők” hangulatában furcsa lett volna, ha a politikai szerepvállalás nem kísérti meg a közéleti megszólalásokra mindig kész Romsicsot, de – szerencsére – ennek ellenállt. Bizakodva fogadta a „vér és fegyverropogás nélküli forradalmat” (II/64.), ám figyelmeztette is, „az egyéni és pártérdek között” nehogy elveszzen a nemzet érdeke.

Hatását és visszhangját tekintve legfontosabb munkája, a *Bethlen István. Politikai életrajz* 1991 végén a Magyarságkutató Intézet kiadásában jelent meg első ízben. A téma, a megközelítés újdonsága és az írás minősége együttesen eredményezte a rendkívül elismerő recenziók nagy számát. Romsics ekkor már az ELTE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszékének docenseként dolgozott. Az 1991 és 1993 közötti időszakot tárgyaló fejezet a fiatalabb történészek és oktatáskutatók számára nyújt gazdag információkat a tanárkollégákról, a tanított tárgyakról és a szerző néhány ígéretes diákjáról.

A Bethlen-életrajz váratlan hozadéka volt, hogy Romsics visszautasíthatatlan ajánlatot kapott az Egyesült Államok Indiana Egyetemén tanító Szegedy-Maszák Mihálytól: 1993 őszétől ő tölthette be a megüresedő bloomingtoni magyar professzúráját. A magyar történész sikeresen illeszkedett be a hazaitól eltérő egyetemi környezetbe és tanítási rendszerbe, és csak az izgalmas magyarországi viszonyoknak volt köszönhető, hogy nem fogadta el a neki ott mint népszerű októnak felajánlott állást. Aki már élt és tanított amerikai egyetemen, annak nosztalgikus élmény az ezekről az évekről szóló fejezet olvasása, aki pedig ilyen lehetőség előtt áll, annak kötelező olvasmány. Hazatérve, az akadémiai doktori és a habilitált egyetemi tanári címek, valamint a Ránki György-díj birtokában Romsics könyveket írt és szerkesztett, Budapest mellett Debrecenben és Szegeden is népszerű oktató volt, konferenciákra járt, emellett aktív szerepet

töltött be a tudományos és politikai közéletben. Az emlékirat beavat további könyvei, kiemelten a több kiadásban is megjelent *Magyarország története a XX. században* megírásának körülményeibe és családi életének eseményeibe is.

A fiatalabb olvasók számára az utolsó három fejezet lehet a legizgalmasabb, hiszen ezekben az elmúlt 25 év valamennyi közérdeklődésre számot tartó történeti és aktuálpolitikai kérdéséről szó esik. A vezérfonal az ország, a társadalom mind jobban mélyülő megosztottsága, amelynek hatására a középúton állás gyakorlatilag megszűnt. Az Erdélyt járó, ott sokak által megbecsült, annak szomorú újkori történetéről alapvető könyvet író Romsics az egyik szekértábor szemében magyarellenes áruló lett, míg a baloldaliak egy része és a szomszédos „utóállamok” képviselői közül többen Horthy, a róla elnevezett korszak és a magyar revizionizmus iránti megértéssel vádolták. Ez azonban nem gátolta az újabb izgalmas, a viták ellenére – vagy azoknak is köszönhetően – népszerű művek megírását, amit az 54 évesen neki ítelt Széchenyi-díj is elismert. Magam is osztom Romsics nézetét, miszerint „a történetész fontos társadalmi feladata az ideológiailag durván meghatározott, a múlt ismert és igaznak elfogadott tényeitől eltávolodó, manipulatív és propagandisztikus célzatú értelmezések hiteltelenítése” (II/272.). Ennek az elvnek a követése azonban könnyen darázsfaszekbe juttatja a történetészt. Így járt Romsics is 2011. március 17-én tartott, a magyar történetírás 1945 és 1949 közötti gleichschaltolásáról tartott akadémiai székfoglalója nyomán. A támadások tetőfokát az antiszemitizmus és a Horthy-korszak rehabilitálásának a régi barát, Gerő András által előhozott vádja jelentette, mely azonban a Romsics mellett kiállók nagy száma és súlya nyomán összeomlott.

Romsics fáradhatatlan kutató, eredményei nagyszámú olvasótáborához eljutva jelentősen gyarapítják a magyar társadalom történelmi ismereteit, idegen nyelvű publikációi pedig a külföldi közönség tudását bővítik egész Közép-Európa, s benne persze kiemelten Magyarország múltjáról. Erre azért is van nagy szükség itthon, mert a történelmet hamisan beállító, alaptalan illúziókat keltő dilettáns publicisták és a politikát kiszolgáló történetészek hatása meghaladja az elfogulatlan és szakszerű munkáikét. Romsics emlékirata közel hozza olvasójához az író személyiségét, mozgalmas élete eseményeit és szakmai munkásságát. Az különbözteti meg olyan rangos történetészek, mint Mályusz Elemér és Kristó Gyula memoárjaitól, hogy a jövő történet-szei számára is nélkülözhetetlen forrás lesz, mivel politikai béklyóktól mentesen járul hozzá az 1945 utáni magyar történelem megismeréséhez. A politikai és közéleti viták bemutatásával jó kalauz majd' háromnegyed évszázad változó politikai rendszereihez, a rendszerváltozás elő- és utótörténetéhez. Ezzel ez a memoár a kortársak számára izgalmas olvasmány, de a jövő nemzedékeihez is szól.

Jeszenszky Géza

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bagi Dániel az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, tudományos tanácsadó
ELTE BTK Történeti Intézet, Kelet-, Közép-Európa Története
és Történeti Ruzsisztikai Tanszék, Budapest; HUN-REN BTK
Történettudományi Intézet, Budapest

Bajcsi Ildikó PhD, tudományos munkatárs
Erőszakkutató Intézet, Budapest

Barabás Gábor PhD, hab. egyetemi docens
PTE BTK Történettudományi Intézet, Középkori és Koraiújkor
Történeti Tanszék, Pécs

Fejérdy Gergely PhD, igazgatóhelyettes, egyetemi adjunktus
Habsburg Ottó Alapítvány, Budapest; PPKE BTK Történettudományi
Intézet, Jelenkortörténeti Tanszék, Budapest

Főcze János PhD, főlevéltáros
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

Jeszenszky Géza CSc, egyetemi magántanár, Budapest

Majdán János CSc, professzor, rektor emeritus
Eötvös József Főiskola, Baja

Pogány Ágnes CSc, hab., tudományos főmunkatárs
ELTE BTK Történeti Intézet, Vállalkozástörténeti Kutatócsoport,
Budapest

Romsics Gergely PhD, tudományos főmunkatárs
HUN-REN BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Vörös Boldizsár CSc, tudományos főmunkatárs
HUN-REN BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Zeidler Miklós PhD, egyetemi docens, tudományos főmunkatárs
ELTE BTK Történeti Intézet, Új- és Jelenkori Magyar Történeti
Tanszék, Budapest; HUN-REN BTK Történettudományi Intézet,
Budapest

Zsoldos Attila akadémikus, kutatóprofesszor
HUN-REN BTK Történettudományi Intézet, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

AFTER THE TREATY OF TRIANON – DAMAGE RECOVERY AND REDESIGN

<i>János Főcze</i> : The Occupiers and the Occupated. Árpád Paál and the Change of Power in Székelyudvarhely/Odorheiu Secuiesc	1029
<i>Ágnes Pogány</i> : Reparations and Economic Reconstruction. Hungary's Financial Obligations Arising From the Peace Treaty of Trianon	1061
<i>János Majdán</i> : The Southern Railway After the Treaty of Trianon	1099
<i>Miklós Zeidler</i> : Hungary and the League of Nations. Political Power Relations and the Possibilities of Lobbying	1119

PAPERS

<i>Zsoldos Attila</i> : Master Doncs and the Ispánate of Zólyom	1179
<i>Gergely Fejérdy</i> : The Passport Affairs of Otto of Habsburg (1919–1949)	1199

BOOK REVIEWS

<i>Zsolt Hunyadi – András Ribí</i> : The Knights Hospitaller in Medieval Hungary (<i>Gábor Barabás</i>)	1219
Wojciech Fałkowski – Paweł Tyszka (eds.): Władztwo Władysława Łokietka. 700-lecie koronacji królewskiej (<i>Dániel Bagi</i>)	1221
<i>Balázs Eszter</i> : Mars és Apolló közt. Írók és más értelmiségiek az első világháborúban (<i>Boldizsár Vörös</i>)	1223
<i>Anton Hruboň et al.</i> : Fašizmus náš slovenský (<i>Ildikó Bajcsi</i>)	1225
Laczó Ferenc – Varga Bálint (eds.): Magyarország globális története 1869–2022; Laczó Ferenc – Vadas András – Varga Bálint (eds.): Magyarország globális története a kezdetektől 1868-ig (<i>Gergely Romsics</i>)	1228
<i>Romsics Ignác</i> : Hetven év – Egotörténelem 1951–2021 (<i>Géza Jeszenszky</i>)	1232

AUTHORS OF THIS ISSUE	1237
-----------------------------	------

